

Міністерство освіти і науки України
Полтавський державний педагогічний
університет імені В.Г.Короленка

***СЛОВНИК
ЕТНОГРАФІЧНИХ (ЕТНОЛОГІЧНИХ)
ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ***

Укладач:
кандидат історичних наук
Шаповал Л.І.

Полтава-2009

УДК 39 (03)
ББК 63.5я2
Ш-24

Словник етнографічних (етнологічних) понять і термінів:
Довідник / Укладач Л.І.Шаповал. — Полтава, 2009. — 178 с.

Словник включає розміщені в алфавітному і тематичному порядку етнографічні (етнологічні) поняття і терміни, які є основними дефініціями вітчизняної етнографічної науки. Реєстр словника вміщує окремі історичні, церковні, правові, антропонімічні та географічні найменування з якими тісно переплетені історична доля та світогляд українського народу.

Розрахований на широке коло освітян: науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться глибиною етнічної історії українців і традиційно-побутовою культурою власного народу.

Рецензенти :

Бондаренко Г.Б. — доктор історичних наук
Щербань А.Л. — кандидат історичних наук

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Полтавського державного педагогічного
університету імені В.Г.Короленка,
протокол № від жовтня 2009 року*

(с) Л.І.Шаповал, 2009

ПЕРЕДМОВА

В океані рідного народу
Відкривай духовні острови
В.Симоненко

XX століття ознаменувалося стрімким розвитком етнографічної (етнологічної) науки в Україні, створенням багатьох державних закладів, що займалися не лише збиранням і вивченням етнографічних матеріалів, а й об'єднували всю дослідницьку роботу в цій галузі за єдиним планом. Але плідному розвитку етнографії за радянських часів чимало перешкождали надмірні ідеологізація та політизація суспільних наук. Тепер у незалежній Україні етнографічні дослідження провадять дві наукові установи: Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Рильського НАНУ та Інститут народознавства НАНУ у Львові. Чергове переосмислення феномену етнічності українців, що розпочалося в 1990-х рр., супроводжується труднощами і суперечностями. З одного боку, в наукових колах та громадській ментальності важко долаються стереотипи, породжені великодержавним російським та радянським доктринерством, а з другого, — на хвилі національно-патріотичних почуттів цей процес нерідко переплітається із новою міфотворчістю. Актуальність, злободенність і практична значущість цієї проблеми зумовили введення в навчальні плани вищих навчальних закладів України дисципліни — «Українська етнологія». Починаючи з 1989/90 навчального року в усіх загальноосвітніх школах держави було впроваджено навчальні дисципліни: «Етнографія» та «Фольклористика». З'явилися нові народознавчі періодичні видання: «Родовід», «Берегиня», «Муравський шлях» та інші.

Українці, як одна з найдавніших націй у світі, мають багаті й своєрідні народні традиції та звичаї. Завдяки їм вони відомі у світі як працьовиті, помірковані, щирі, гостинні люди, з багатою мистецькою фантазією та витонченим смаком, великим потягом до знань, шанобливим ставленням до свого родоводу та близьких і зневажливим — до безбатченків, тобто тих, хто забуває про власну етнічну історію (етногенез), традиційно-побутову культуру. Кожний

з нас є спадкоємцем скарбниці народної культури, продовжувачем її традицій та звичаїв. А це неможливо без ґрунтовних знань понятійно-термінологічного апарату етнографічної науки. Саме в цьому й має стати у пригоді широкому загалу читачів дана книга.

Принцип подання етнографічних дефініцій є системний, тобто компонування матеріалу залежить від його проблематики. Це дає змогу розкрити логіку народної культури, котра функціонувала за певною системою: за життєвим циклом людини, за сценарієм, що особливо характерно для обрядовості, за народним календарем тощо. Що ж до абеткового принципу викладу, автор намагався чітко упорядочити і систематизувати теоретичний матеріал

Наприкінці вміщено список використаної літератури та алфавітний покажчик усіх понять і термінів, що розглядаються.

* * *

ЕТНОЛОГІЯ (ЕТНОГРАФІЯ) ЯК СИСТЕМА

АВТОХТОН — (гр. autos — сам, chton — земля, край) — буквально-приналежний за походженням до даної території; тотожні поняття: місцевий, аборигенний.

АГРАРНА ЕТНОЛОГІЯ — галузь народознавчої науки, що вивчає етнологічні аспекти народного сільськогосподарського досвіду, традиційного землеробства і тваринництва, предмети матеріальної народної культури, а також історично сформовані трудові навички ведення землеробського і тваринницького господарства у різних народів, аграрний календар, обряди і звичаї, пов'язані з господарською діяльністю.

АДАПТАЦІЯ ЕТНІЧНА — пристосування людини або етнічної групи до кліматичних, соціально-історичних, культурно-побутових та інших умов життя.

АКУЛЬТУРАЦІЯ — (гр. ad — до, cultura — розвиток, освіта) — взаємовплив різних за рівнем розвитку етнокультур, внаслідок чого етнос, що стоїть на нижчому щаблі культурного розвитку, повністю або частково сприймає і засвоює елементи іншої культури, що має вищий рівень розвитку.

АЛЬТЕРНАТИВА ЕТНОКУЛЬТУРНА — вибір (переважання) одного з напрямів культурного розвитку етносу, який відбувається або через обмеження чи повне недопущення зовнішніх впливів, або через безоглядне наслідування культурних надбань спільнот, що перебувають на вищому рівні розвитку.

АНІМІЗМ — загальне одухотворення природи, віра у наявність душі, духу в кожній речі, кожному явищі навколишнього світу.

АНТРОПОГЕНЕЗ — (гр. anthropos — людина, genesis — зародження) — 1) вчення про походження людини; 2) процес формування виду «людина розумна» та становлення «Homo sapiens» в процесі соціогенезу.

АНТРОПОЛОГІЯ — (гр. anthropos — людина, logos — вчення) — наука про походження та еволюцію людини, її фізичної організації та людських рас.

АРХЕТИП — (гр. arche — початок, походження, typos — образ) — первообраз, символічна формула, що визначає особливості

поведінки, мислення та розуміння світу певної етнічної спільноти, а також внутрішню єдність її культури і взаєморозуміння.

АСИМІЛЯЦІЯ ЕТНІЧНА — злиття одного народу з іншим шляхом втрати своєї мови, культури, етнічної свідомості тощо, в результаті чого людський колектив припиняє своє існування як народ.

ВАРВАРИ — (гр. barbaros — чужоземець) — так давні римляни та греки називали всіх чужинців через те, що вони не знали римської культури та латини.

ВЛАСНЕ АСИМІЛЯЦІЯ — підвид асиміляції етнічної, процес етнічної взаємодії етносів, що вже сформувалися, значно розрізняються за походженням, культурі і мові, в результаті якої представники одного етносу засвоюють мову і культуру іншого і повністю втрачають колишню етнічну приналежність (наприклад, фіномовні племена мешера, мурома, меря асимільовані староруською народністю).

ВЛАСТИВІСТЬ — тип соціальної спорідненості, спорідненість не по крові, а по шлюбу, зв'язок між людьми, заснований на відносинах між одним з подружжя і кровними родичами іншого чоловіка, а також між родичами подружжя. Для позначення відносин соціальної спорідненості існують особливі терміни.

ГЕМАТОЛОГІЯ — (гр. haimatos — кров, logos — наука) — наука про будову крові.

ДЕМОНОЛОГІЯ — система вірувань про духів (демонів).

ДЕРМАТОГЛІФІКА — (гр. derma — шкіра, glyphe — різьба) — розділ антропології, що вивчає рельєф (лінії, візерунки) поверхонь долоні та підшви.

ДІАСПОРА — розселення народ за межами своєї етнічної (тепер державної) території.

ДУХОВНА КУЛЬТУРА — сукупність норм моралі, звичаїв, обрядів, вірувань, набутих людьми у процесі тривалої громадсько-історичної діяльності.

ЕКЗОГАМІЯ — (від грец. ехо — зовні і gamos — шлюб, буквально — шлюб зовні), звичай, що забороняє укладення шлюбів в межах одного, частіше всього спорідненого колективу і що вирішує укладення шлюбів за межами цього колективу. Протиставляється ендогамії. Виникла як Е. роду, з'єднуючись з ендогамією племені і

була особливо жорстко санкціонована на ранніх стадіях соціального розвитку.

ЕКОНОМІЧНА ЕТНОЛОГІЯ — наукова дисципліна, що сформувалася на межі етнології та економічної теорії, і вивчає виробничі відносини первісних і соціально неструктурованих суспільств, економіку селянської общини. На Заході отримала назву економічної антропології.

ЕТНІЧНА АНТРОПОЛОГІЯ — 1) розділ фізичної антропології, що вивчає географічні варіації морфологічних, фізіологічних і біохімічних показників людського організму. **Е. а.** тісно пов'язана з історичною проблематикою і робить значний внесок у розробку питань етногенезу; 2) наукова дисципліна, розділ антропології, що займається реконструкцією процесу расоутворення, етногенезу та етнічної історії давніх і сучасних спільнот.

ЕТНІЧНА ДЕМОГРАФІЯ — сформована на межі етнології і демографії наукова дисципліна, що вивчає особливості відновлення етносів з використанням методів демографічної науки.

ЕТНІЧНА ЕКОЛОГІЯ — наукова дисципліна, сформована на перетині етнології, соціальної екології, що вивчає вплив соціальних чинників на формування етнопопуляційних груп, специфіки культури, як основного засобу поза біологічної адаптації до середовища проживання, значення господарської діяльності в життєзабезпеченні людських колективів і у їхньому все зростаючому трансформаційному впливі на природу.

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ (ЕТНОІСТОРІЯ) — 1) етнографічна субдисципліна, що виникла на стику етнографії і історії. **Е.і.** вивчає формування і розвиток етносів, будь-які зміни властивостей і якостей етнічних спільнот на всіх етапах існування людського суспільства, перш за все в сучасних умовах. Початковий етап етнічної історії — етногенез. 2) науковий напрям, що досліджує виникнення, розвиток, зникнення етнічних спільнот; 3) вивчення «примітивних» народів на основі писемних та археологічних джерел; 4) субдисципліна етнології, що вивчає самотність, неповторність та культурні й соціальні зміни сучасних народів; 5) продовження етногенезу вже сформованих спільнот через взаємодію з іншими народами й етнічними групами шляхом інтеграції, консолідації, асиміляції, а також поглиблення внутрішніх процесів їх розвитку.

ЕТНІЧНА КАРТОГРАФІЯ — наукова дисципліна, що розробляє методику картографування етносів і етнографічних явищ.

ЕТНІЧНА КАТЕГОРІЯ — виявляє основу етнічності, нею може бути тільки спільна етнічна база (платформа), що об'єднує людей з однаковими характеристиками (маркерами). Серед таких характеристик — раса, колір шкіри, мова, релігія, звичаї, географічне походження.

ЕТНІЧНА КУЛЬТУРА — 1) успадкований комплекс соціальної практики та системи вірувань, традицій і звичаїв, що певним чином визначають спосіб життя етносу; 2) сукупність тільки тих вироблених і споживаних етносом культурних елементів і структур, які володіють етнічною специфікою і сприймаються як характерні саме для даного етносу. Тим самим **Е. к.** виконує етнодиференціюючу функцію в рамках опозиції “ми — не ми” (або “наше — не наше”) і етноінтегруючу функцію, сприяючи усвідомленню своєї етнічної єдності різними, часто дисперсно розкиданими частинами даного етносу. При цьому в якості етновизначних ознак можуть виступати і свідомо запозичені елементи. Наприклад, до тамільської етнічної культури відносяться: 1) певні форми їжі: коржики іддлі, аппалам, вадай ін.; 2) неприйняття північно-індійського (індоарійського) зіставлення етнічних героїв Рама і Равана як позитивного і негативного початків, оскільки Раван в оцінці Таміла втілює ряд позитивних якостей; 3) мова таміла, і все, що з нею прямо або побічно пов'язано. (Порівняй з поняттям “культура етносу”).

ЕТНІЧНА ТОКСЕМІЯ — (гр. *toxikon* — отрута; *haima* — кров) — ураження етнічного організму зовнішніми соціокультурними елементами та впливами, що створюють небезпеку його розпаду.

ЕТНІЧНЕ — мінлива етнологічна категорія, яка в пострадянських дослідженнях переважно вказувала на приналежність до етносу, його культури, традицій; у західній науковій традиції вона позначає окремо взяті етнічну особливість (расову, культурну, релігійну тощо) або ж комплекс певних рис (мовних, фізичних, релігійних), які вирізняють певну групу з ширшої етносоціальної системи.

ЕТНІЧНИЙ НІГІЛІЗМ (етнонігілізм) (лат. *nihil*– ніщо, нічого) — цілковите відкидання особою та вияв нею повного скептицизму до етнічних цінностей і традицій свого народу.

ЕТНІЧНИЙ ТЕМПЕРАМЕНТ (лат. *Temperamentum* — узгодженість, устрій) — 1) сукупність індивідуальних особливостей етнофора, які характеризують динаміку його діяльності; 2) зовнішній вираз етнічного характеру, що проявляється у темпі мови та розмаїтті символів, жестів, реакцій, почуттів.

ЕТНІЧНИЙ ХАРАКТЕР — (лат. *character* — відмінна риса, ознака) — система світовідчуття та ставлення етнічної спільноти до оточуючого світу, що закріпилася та проявляється у вигляді певних стереотипів мислення, емоційних реакцій, норм поведінки і типовому способі дій.

ЕТНІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ (етнічні риси) — специфічні риси, які дозволяють кожному народу мати свою неповторну особу і виділятися серед інших. **Е. с.** виконують дві основні функції: 1) етноінтегруючу — об'єднують всіх представників одного народу; 2) етнодиференціальну — відмежовують всіх представників одного народу від іншого.

ЕТНІЧНІ КАРТИ — карти, що відображають розміщення етносів.

ЕТНОАРХЕОЛОГІЯ — міждисциплінарний напрям, який вивчає етногенетичні процеси на традиційному археологічному матеріалі.

ЕТНОБОТАНІКА — міждисциплінарний напрям, що вивчає взаємозв'язок виробничого колективу з рослинною частиною екосистеми. При цьому звертається увага на етнічні відмінності в історично освоєних екосистемах, на підтримку колективом екологічної рівноваги, інтродукцію рослин (включаючи доместикацію і появу рослин-супутників), адаптацію рослинності, в сфери матеріального і духовного життя; відображення цих процесів у мові символів, поетичному словнику, в етнопсихологічних особливостях сприйняття світу.

ЕТНОГЕОГРАФІЯ — міждисциплінарний напрям, що вивчає географічне розташування народів, їх чисельність, особливості територіальної взаємодії з іншими етносами у тісному взаємозв'язку з соціально-економічними, політичними, природними та іншими чинниками. При цьому враховуються характер розселення (осілий чи кочовий), форми і типи поселень, рівень освоєння території, характер і рівень територіальних змішувань у міській та сільській

місцевостях. Етногеографія досліджує взаємодію між етнічними спільнотами і географічним середовищем в історичному плані. У **Е.** входять етнодемографія і етнічна картографія.

ЕТНОГРАФІЧНІ КАРТИ — карти, що відображають розміщення етнографічних явищ: різних елементів матеріальної і духовної культури.

ЕТНОГРАФІЯ — (від грец. *ethnos* — народ, плем'я і *grapho* — пишу, описую), історична наука, яка вивчає етнічний склад, походження (етногенез), розселення (етногеографія) і культурно-історичні взаємини народів світу, особливості їх побуту, матеріальної і духовної культури, що закономірно змінюються в просторі і в часі, на всьому протязі історичного руху (етнічної історії) від первіснообщинного устрою до сучасності.

ЕТНОЗООЛОГІЯ — міждисциплінарний напрям, що вивчає особливості взаємодії окремих етнічних спільностей зі світом тварин у двох аспектах: як вони формуються практично, і як вони відображаються у духовному світі людей.

ЕТНОКОНФЕСІЙНА СПІЛЬНІСТЬ — спільність, що виникає при тісному сполученні у етносу або якої-небудь його частини етнічних і релігійних ознак, причому останні обумовлюють складання культурно-побутової, а часом і мовної своєрідності. Існує два основних типу **Е. с.**: 1) сполучення з тією або іншою конфесією якої не-будь частини етносу і виникнення внаслідок цього у неї специфічних культурних властивостей (наприклад, сикхи у складі панджабців, старообрядці серед росіян); 2) сполучення декількох, об'єднаних однією конфесією, близьких по культурі і розселених на суміжних територіях етносів і поява у них в результаті цієї загальної самосвідомості (наприклад, мусульманські народи Північного Кавказу). З часом **Е. с.** може перетворитися на самостійний етнос (наприклад, нагайбаки в Росії).

ЕТНОКОНФЕСІЙНІСТЬ — (лат. *confessionalis* — віросповідний; той, що стосується віровизнання) (відповідник етнорелігійність) — диференціація груп людей чи індивідів на основі їхньої етнічної приналежності та релігійного віросповідання.

ЕТНОЛІНГВІСТИКА — міждисциплінарний напрям, що вивчає взаємодію між етносом і мовою, визначає місце мови в етнічній культурі, суспільстві, окремих етносоціальних групах.

ЕТНОЛОГІЧНЕ МУЗЕЄЗНАВСТВО — допоміжна етнологічна дисципліна, що займається розробкою принципів збирання і комплектування етнографічних колекцій музейного експонування, способів їх наукової документації, теорією музейної справи, типологією і історією етнографічних музеїв і музейних експозицій.

ЕТНОЛОГІЧНЕ РЕЛІГІЄЗНАВСТВО — галузь загальної етнології, що вивчає походження і ранні форми релігії, релігійне життя первісного і соціально структурованих суспільств.

ЕТНОЛОГІЯ (від грец. *ethnos* — народ, плем'я і *logos* — слово, учення, думка, наука), у вітчизняній науці те ж, що і етнографія; наука про народи світу, яка систематизує і узагальнює фактичний матеріал, вирішує теоретичні питання. У цьому значенні термін “Е.” затвердився і використовується в зарубіжній літературі. При цьому **Е.** протиставляється етнографії, яка розглядається як емпірична, суто описова наука, що збирає тільки фактичний матеріал для **Е.** 1) у загальному розумінні — це наука про походження та життєзабезпечення етносів (тобто їхні головні ознаки, типи стосунків, розселення, культурні особливості, етнічна ідентифікація і самосвідомість тощо); 2) у вузькому розумінні — це теоретичне народознавство, що являє собою сукупність теорій і концепцій, які пропонують свої інтерпретації комплексу проблем, пов'язаних із процесом виникнення та становлення феномена етносу. Термін “етнологія” введений в науковий обіг у 1784 р. А. Шаванном; своїм поширенням зобов'язаний В. Едвардсу і А. Амперу (кінець. 20 — 30-х рр. ХІХ ст.), останній визначив місце етнології серед гуманітарних наук.

ЕТНОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ — науковий напрям, субдисципліна, що досліджує релігійний досвід та етнічні особливості релігійного буття, відображені в духовній та матеріальній культурі етнічних спільнот.

ЕТНОМИСТЕЦТВОЗНАВСТВО — міждисциплінарний напрям, що вивчає етнічну специфіку художньої культури окремих народів, народне (традиційно-побутове) мистецтво різних етносів, його генезу, закономірності розвитку, походження, взаємозв'язок народного мистецтва з професійним, способи збереження і експонування витворів народного мистецтва в етнографічних музеях, використання народного мистецтва як джерела вивчення етнічної історії.

ЕТНОМУЗИКОЛОГІЯ — міждисциплінарний напрям, що фіксує, систематизує, досліджує народну музику, вивчає традиційні усні музичні культури. В ньому інтегруються всі аспекти вивчення народної музики — музикознавчий, акустичний, фольклористичний, етнографічний, соціологічний, психологічний і культурологічний.

ЕТНОНІМІКА — (лат. *ethnos* — народ, *onoma* — ім'я) — наукова дисциплін, що вивчає проблему походження та перетворення загальної назви етнічної спільноти на власну, а також структуру та функціонування етнізмів.

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ — міждисциплінарний напрям, що вивчає етнічні спільноти як політичні сили, які беруть участь у суспільно-політичному житті в цілому і особливо в політичній боротьбі, а також державну політику стосовно цих суспільних сил, оформлену в певних правових актах..

ЕТНОПСИХОЛОГІЯ (гр. *ethnos* — народ, *psyche* — душа, *logos* — вчення) — 1) самостійний науковий напрям, що вивчає особливості національного характеру, поведінки, свідомості, психіки, які визначають властиві риси певної спільноти та відрізняють один від іншого; 2) міждисциплінарний напрям, що вивчає етнічну варіативність соціальних процесів, соціальну зумовленість і соціальну різноманітність функціонування етнічних рис культури і побуту.

ЕТНОРЕЛІГІЄГЕНЕЗ (гр.*ethnos* — народ, лат. *religio* — зв'язок, *genesis* — походження, розвиток) — складний, багатофакторний, різнолінійний процес, у результаті якого часто виникають моно- чи полі конфесійна спільноти.

ЕТНОСОЦІОЛОГІЯ (етнічна соціологія) — наукова дисципліна, яка склалася у поєднанні етнографії і соціології, яка наслідує взаємодію етнічних і соціальних явищ, особливо у житті сучасних індустріально розвинутих держав. Етносоціологія вивчає соціальні групи (прошарки, класи, стани — як сучасні, так і історичні) в складі етносів, а також етнічні групи в складі класів, соціальних прошарків, інститутів.

ЕТНОФОБІЯ (гр. *ethnos* — народ, *phobos* — страх) — етнопсихічне та соціально-політичне явище, що проявляється у вигляді страху особи чи спільноти за своє теперішнє або майбутнє становище через утиски та зазіхання з боку панівного (імперського) етносу.

ЕТНОЦЕНТРИЗМ — (гр. *ethnos* — народ, *centrum* — центр, зосередження) — система поглядів, в якій життя інших народів розглядається через призму традиційних установок і ціннісних орієнтацій свого етносу, характерний, зазвичай, тим самим стає вище інших. Етноцентризм пов'язаний з покладенням в основі самопізнання етнічного, і уходить корінням в особливості психіки, з обережністю або войовничо реагуючої на незнайомі явища (ксенофобія). Е лежить в основі ідеології націоналізму.

ЕТОЛОГІЯ ЛЮДИНИ — (гр. *ethos* — характер, вдача, звичай) — науковий напрям, що вивчає традиційну культуру через її порівняння із сучасними розвинутими суспільствами.

ІСТОРИЧНА ЕТНОЛОГІЯ — галузь народознавчої науки, що вивчає походження і формування окремих етносів, етнічну історію, генезу і історію традиційних форм народного побуту і культури етносів, етнологію зниклих етносів, формування і еволюцію господарсько-культурних типів та історико-етнографічних областей.

КУЛЬТУРНА АНТРОПОЛОГІЯ — 1) У широкому значенні — це наукова галузь, що вивчає закономірності формування людської культури; 2) у вузькому значенні — це наукові дослідження, присвячені вивченню загальних проблем культурного розвитку людства, побудовані на матеріалах комплексу гуманітарних дисциплін. Розвивається, головним чином, в США.

МАГІЯ — забобонна дія або сукупність дій, які виконує людина (вождь, жрець, шаман, чаклун), щоби надприродним чином вплинути на той чи інший предмет або явище. Ґрунтується на вірі у можливість людини отримати надприродний результат.

МОНОЦЕНТРИЗМ — (гр. *monos* — один, *centrum* — центр, зосередження) — антропологічне вчення, яке, доводить походження людських рас від однієї групи гомінідів, таким чином расова диференціація розпочалася після того, як люди сучасного біологічного типу вже сформувалися і почали опановувати ойкумену.

НАРОД — (від слів «рід», «родина», «народити») — 1) синонім поняттю «етнос»; 2) етнічні групи та різні соціо — етнічні об'єднання; 3) стабільні й тимчасові людські скупчення; 4) населення певної країни незалежно від етнічного походження; 5) історично сформована спільність людей, яка характеризується спільними ознаками мови, культури, психічного складу, стійкими між поколіннями зв'язками, усвідомленням свого спільного походження.

НАРОДНА МЕДИЦИНА — сукупність набутих народом упродовж віків знань про лікувальні трави та гігієнічні навички, а також їх практичне застосування для збереження здоров'я і попередження хвороб.

НАРОДНА МОРАЛЬ — система усвідомлених і дотримуваних народом норм і правил поведінки між окремими людьми та ставлення їх до предметів і явищ.

НАРОДНИЙ ЕТИКЕТ — сукупність правил поведінки, ввічливості, котрі прийняті у певного народу.

НАРОДНИЙ КАЛЕНДАР — «народна», чи «етнічна», хронологія як система визначення часу тієї чи іншої події в добі, господарському сезоні, порі року відповідно до явищ природи і важливих суспільно-сімейних подій, переважно традиційних свят. Термін «народний календар» помилково вживають як синонім до опису свят та обрядів у їх календарній послідовності.

НАРОДНІ ЗНАННЯ — знання, набуті народом упродовж його історичного розвитку.

НАРЦИСИЗМ ЕТНІЧНИЙ — (гр. *narkissos* — перен. самозакоханість) — надмірне вихваляння та самозакоханість у своє етнічне ество.

НАЦІОЛОГІЯ — (лат. *nation* — народження, походження, рід, народ, чужинець, *logos* — вчення) — наука про походження та феномен нації.

НАЦІОНАЛІСТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ — комплекс психологічних установок, що виникають під впливом політичних домагань і викликають некритичні, суб'єктивні, часто спотворені уявлення про свою та інші нації, на основі чого відбувається штучне гіпертрофоване протиставлення «своїх позитивних» етнопонаціональних особливостей «чужому негативному» національному досвідові.

НОРМАТИВНА ЕТНОЛОГІЯ — галузь народознавчої науки, що вивчає етнокультурні особливості соціальних норм в їх історичному розвитку.

ОБРЯД — узвичаєне, обов'язкове символічне дійство, приурочене до відзначення найбільш важливих подій у житті людського колективу, родини чи навіть окремої особи.

ОБРЯДОВІСТЬ — сукупність обрядів, усталених символічних дійств, якими супроводиться громадське чи сімейно-побутове життя.

ОДОНТОЛОГІЯ — (гр. *odontos* — зуб, *logos* — вчення, наука) — розділ антропології, що вивчає будову зубів давніх і сучасних народів.

ОНОМАСТИКА — (гр. *onoma* — ім'я) — наукова дисципліна, що вивчає власні імена — їхнє виникнення, розвиток і функціонування в мові.

ПАЛЕОЕТНОЛОГІЯ — розділ історичної етнології, що вивчає зниклі етноси, головним чином, давніх епох і середньовіччя (наприклад, скіфи, хозари, етруски і т. д.). В окремих випадках П. вивчає етнологію народів, що зникли порівняно недавно (наприклад, тасманійці).

ПОБУТ — сукупність предметів і явищ, які, задовольняючи матеріальні й духовні потреби людей, визначають уклад їхньої життєдіяльності.

ПОЛІГЕНІЗМ — (гр. *poly* — багато, *genesis* — походження, розвиток) — теорія етнічної антропології, яка доводить, що расогенез протікав кількома окремими лініями (стовбурами), тому кожна із сучасних рас походить від різних видів викопних людей.

ПОЛІТОНІМ (гр. *politike* — державна діяльність, *onoma* — ім'я) — назва держави, що походить від титульного етносу.

ПОЛІЦЕНТРИЗМ — (гр. *poly* — багато, *centrum* — центр, зосередження) — теорія етнічної антропології, яка доводить, що формування расових ознак відбувалося одночасно у кількох центрах (наприклад, євро африканському й азіатсько-океанському тощо) ще до появи людини сучасного фізичного типу.

ПОТЕСТАРНА ЕТНОЛОГІЯ — напрямок в етнології, що досліджує організацію влади у первісному суспільстві.

ПОЧУТТЯ ЕТНІЧНІ — емоційні уявлення та переживання індивіда, пов'язані з його ставленням до інших спільнот, з історичним минулим, теперішнім становищем і перспективами розвитку свого етносу.

ПРИКЛАДНА ЕТНОЛОГІЯ (адміністративна антропологія) — напрямок в етнології, що вивчає можливості використання вже відомих етнологічних знань; розробляє спеціальні методи для розв'язання конкретних практичних завдань. Особливого розвитку набула в США.

ПСИХОРАСИЗМ — псевдонаукова течія, яка шляхом штучних конструкцій шукає пряму залежність між расовим типом і культурно-психічними характеристиками людства, поділяючи на цій основі народи на «повноцінні» та «неповноцінні».

РЕЛІГІЯ ЕТНІЧНА — релігійний комплекс здебільшого автохтонного походження, що виник та функціонує в межах етнічного утворення.

РЕПАТРИАЦІЯ — (від пізньолат. *repatriation* — повернення на батьківщину), різновид міграцій по політичних мотивах, що полягає в поверненні на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, що знаходилися за її межами унаслідок війни, а також емігрантів.

САМОСВІДОМІСТЬ ЕТНІЧНА — відчуття приналежності до того або іншого етносу, що виявляється на індивідуальному і груповому рівнях і виражається в етнічному самовизначенні, тобто у віднесенні індивідом (або групою) себе до даного народу. **С. е.** є основною умовою виникнення і існування етнічної спільності. Це найважливіша ознака етносу. Зміна і втрата **С.е.** веде до зникнення (асиміляції) етносу. У різні історичні епохи **С.е.** має різний зміст, але його основними компонентами є ознаки, по яких члени спільності визначають межі своєї відмінності від інших. Це може бути етнонім, мова, релігія, уявлення про спільність походження, історії, території (див. територія етнічна), державності і ін. **С.е.** формується під впливом різних внутрішньогрупових і зовнішніх чинників, зокрема впливу сімейного виховання, освіти, державної політики, ідеології і культури. Залежно від соціально-політичної ситуації, **С.е.** може посилюватися або слабшати, а також бути подвійною унаслідок маргінальності етнокультурної. Як правило, **С.е.** співіснує з іншими формами соціальної самоідентифікації, в тому числі цивільної і територіальної. Так, наприклад, індивід може вважати себе в етнокультурному плані табасаранцем в територіальному — дагестанцем, в загальногромадянському — росіянином.

СОЦІАЛ (СОЦІАЛЬНИЙ)-ДАРВІНІЗМ — 1) напрям в соціології, який трактує природний відбір та боротьбу за існування як визначальні закони суспільного розвитку; 2) ідейна течія, яка доводить визначальну роль уроджених фізичних ознак (форма і розмір черепа) у боротьбі людей та поділі соціально-класової структури суспільства на «вищі» та «нижчі» щаблі.

СОЦІАЛЬНА АНТРОПОЛОГІЯ — напрям наукових знань, що вивчає народи світу з метою виявлення особливостей їхньої соціальної організації. Набув поширення у Великобританії. На відміну від культурної антропології у свої дослідження не включає лінгвістику і археологію.

У цьому значенні термін склався і використовується в Росії і у ряді країн Центральної і Східної Європи.

УКРАЇНОЗНАВСТВО — 1) галузь народознавства, що покликана вивчати формування самобутності української спільноти; 2) всеохоплююча система знань про всі сфери життєдіяльності українського народу від часу його виникнення й до сьогодні.

ФЕТИШ — див. **фетишизм**.

ФЕТИШИЗМ — (від франц. *fetichisme*; від португ. *feitico* — талісман, амулет, чаклунський виріб; лат. *factitius* — штучно зроблений), сукупність релігійних уявлень, що наділяють надприродними властивостями неживі матеріальні об'єкти — фетиші, які перетворюються внаслідок цього в об'єкти поклоніння, внаслідок чого формується особливе, релігійне до них відношення: поклоніння або культ. Під **Ф.** розуміють наділ надприродними властивостями тільки земних (а не небесних) неживих предметів. Широко поширено уявлення про фетиш як тимчасовому вмістищі **духу**, що діє через нього. Елементи **Ф.** входять в систему первинних релігійних уявлень і супроводжують релігію на всьому її історичному шляху, будучи універсальною її властивістю. **Ф.** виник в процесі формування людської свідомості і був безпосереднім чином пов'язаний з найважливішими життєвими інтересами первісної людини.

ФОЛЬКСКУНДЕ — це термін, поширений в німецькомовних країнах, для позначення етнологічних досліджень свого народу, які концентруються, головним чином, на вивченні історичного розвитку його способу життя і культури. Вперше з'явився в 1782 році.

ФЬОЛКЕРКУНДЕ — це термін, поширений в німецькомовних країнах, для позначення розділу етнологічної науки, що займається дослідженням народів неєвропейських країн. Вперше вжитий в 1772 р. німецьким істориком А. Шльоцером.

ЮРИДИЧНА АНТРОПОЛОГІЯ (антропологія права) — напрямок наукових досліджень, що вивчає виникнення і розвиток ранніх форм права. Термін вперше обґрунтований англійським вченим Г. Мейном у 1861 році.

МЕТОДИ ЕТНОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

КАРТОГРАФУВАННЯ — метод узагальнення, систематизації етнологічних матеріалів, який використовується при складанні атласів, етнічних карт.

КОМПЛЕКСНИЙ АНАЛІЗ — дослідження етносоціальних явищ як цілісних систем, що мають складну структуру, із залученням матеріалів різних наук — етнології, антропології, археології, лінгвістики і т. д. Для зібрання сукупності матеріалів організовують комплексні експедиції, що працюють за єдиною, узгодженою програмою.

КОМПОНЕНТНИЙ АНАЛІЗ (системний аналіз) — метод виявлення існуючих зв'язків між усіма компонентами етносоціальних явищ (останні уявляються цілісними системами, що мають внутрішню структуру з відповідною ієрархією зв'язків між її компонентами та систему зовнішніх зв'язків). У процесі дослідження використовується математичний апарат варіаційної статистики.

КУЩОВА ЕКСПЕДИЦІЯ — один з типів польової етнологічної експедиції. Передбачає проведення досліджень у кількох групах населених пунктів у певному районі. При цьому припускається, що необстежені пункти цього району не збільшать рівень помилковості при виявленні типових явищ культури. Щоб уникнути таких помилок, попередньо вивчаються основні соціально-культурні, етнічні та демографічні характеристики району — складається свого роду його модель.

МАРШРУТНА ЕКСПЕДИЦІЯ — один з типів польової етнологічної експедиції. Проводиться з метою обстеження великого району чи для розвідувального обстеження. На підставі зібраного матеріалу формується загальне уявлення про район дослідження.

МЕТОД (від грец. шлях дослідження, теорія, вчення) — це спосіб досягнення будь-якої мети, розв'язання конкретного завдання; сукупність способів або операцій практичного або теоретичного освоєння дійсності.

ОПИТУВАННЯ — це один з основних методів отримання вербальної інформації, який реалізується безпосередньо у процесі проведення інтерв'ю або опосередковано шляхом анкетування.

ПОЛЬОВА ЕКСПЕДИЦІЯ — це таке наукове дослідження, яке проводиться серед сучасних народів світу з метою зібрання

початкових етнологічних даних про окремі структурні компоненти традиційно-побутової культури та їхнє функціонування як певної системи. В залежності від дослідницьких завдань розрізняють такі типи експедицій: стаціонарна, кушова, маршрутна.

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНИЙ МЕТОД (у західній літературі називається порівняльним, кросс-культурним, компаративним) — це спосіб дослідження, який дає змогу шляхом порівняння виявляти загальне й особливе у розвитку народів та причини цих подібностей і розбіжностей. Ґрунтується на уявленні про історичний розвиток національних явищ, який має загальні закономірності вияву. В залежності від конкретних пізнавальних цілей використовуються в основному три види історичних порівнянь: історико-типологічне (вивчення явищ, що у процесі розвитку набули схожих ознак); історико-генетичне (вивчення явищ, що мають єдине генетичне коріння або генетичний зв'язок); історико-дифузійне (вивчення явищ, які набули схожих ознак унаслідок етнокультурних контактів).

СПОСТЕРЕЖЕННЯ — це метод збирання інформації, який базується на безпосередньому контакті дослідника та об'єкту дослідження. Розрізняють просте спостереження (вчений пасивно фіксує дані, що його цікавлять) та активне спостереження (дослідник стає членом досліджуваної групи і бере участь в її діяльності).

СТАЦІОНАРНА ЕКСПЕДИЦІЯ — один з типів польової етнологічної експедиції. Орієнтується на всебічне і, як правило, тривале дослідження якогось невеликого району, окремого населеного пункту або лише певної групи мешканців цього пункту. Прикладом стаціонарних досліджень можуть служити роботи російських вчених М. М. Миклухо-Маклая серед папуасів Нової Гвінеї, В. Г. Богораза серед чукчів Сибіру, англійського етнолога Б. Малиновського у Новій Гвінеї.

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ МЕТОД — це спосіб аналізу етносоціальних явищ, як системи. При цьому визнається, що елементарні структури, за якими ведеться спостереження, виконують певні функції всередині системи або для структур більш високого порядку.

ТИПОЛОГІЧНИЙ МЕТОД — це один з універсальних засобів упорядкування величезного емпіричного матеріалу, який передбачає виявлення всієї сукупності однопорядкових явищ як певної цілісності.

Ключовим поняттям цього методу є тип. Коли упорядкування схожих та істотних ознак явищ здійснюється в синхронному аспекті, це, власне, і являє собою типологізацію; якщо конструювання моделі однопорядкових ознак робиться в часовому аспекті — має місце періодизація. При систематизації зібраного фактичного матеріалу за визначеними критеріями — має місце класифікація.

ЕТНОС І ЕТНІЧНІСТЬ

АБОРИГЕН (від лат. від початку) — це корінний, місцевий житель.

АВТОХТОНИ (від грец. місцевий) — це корінні жителі, які з часу свого формування проживають у даній місцевості. Грецькому «автохтон» відповідає стародавнє римське «абориген».

ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНИЙ ТИП (ГКТ) — певний комплекс особливостей господарства і *культури*, що складається історично у *етносів*, різних за походженням, але що знаходяться на близьких рівнях соціально-економічного розвитку і мешкають в схожих і природно-географічних умовах.

ЕКЗОЕТНОНІМ — назва етносу, дана йому ззовні іншими народами в ході контактів етнічних, адміністративного управління або пропозицій, зроблених ученими. **Е.** часто не співпадає з ендоетнонімом, але може служити основою для його формування. Наприклад, назва “бушмен” довгий час використовувалося колоніальною адміністрацією, а потім і ученими для позначення аборигенів, що проживають в лісистій савані і пустелях Південної Африки.

ЕНДОЕТНОНІМ — назва, яку етнос сам привласнює собі, то є самоназва етносу. **Е.** формується і має ходіння в середовищі даного етносу. Він може відрізнятися від того, як даний народ визначається в навколишньому світі або в науковій літературі (див. екзоетнонім). Наприклад, самоназва основного населення Німеччини — дойче, тоді як в Росії — його називають німці, в Сербії — шваби.

ЕТНІКОС — 1) позначення етносу, що уживається у вітчизняній науці, у вузькому сенсі (прикметник від старогрецького “етнос”, тобто етнічний). Термін “**Е.**” був запропонований в 70-х рр. ХХ ст. Ю.В.Бромлеем при подальшій розробці теорії етносу, згідно якої в реальній об’єктивній дійсності етнос існує в двох основних формах:

власне етнічної — етнікос і етносоціальною — **ЕСО** (етносоціальний організм). Тому є однією з основних конкретних форм існування етноса спільністю, що включає власне етнічні властивості і характеристики: етнічну мову (“рідна мова”), народно-побутову культуру, обрядове життя, загальну самосвідомість етнічну, закріплене в єдиній самоназві (етнонімі), а також заснованої цілком на сукупності діяхронних зв’язків, оскільки вони обіймають і індивідів, взагалі позбавлених синхронних зв’язків з якими-небудь групами своїх співвітчизників (наприклад, угорці в цілому, розселені в США, Румунії, Угорщині і т.д.). Таким чином, вважається, що **Е.** — усвідомлена культурно-мовна спільність, що історично склалася, якась постійна етнічна субстанція, властива етносу і всім його частинам, незалежно від природно-географічного і соціального середовища мешкання (поляки Канади і Польської Республіки) і історичного періоду (поляки Речі Посполитої і поляки 18 ст.). Це результат сумісної історичної практики ряду поколінь людей, втіленої в специфічних матеріальних і духовних атрибутах цієї спільності і фіксованої в свідомості її членів. Саме тому для існування **Е.** найважливіше значення мають міжпоколінні (діяхронні) інформаційні зв’язки, а також самосвідомість етнічних складових його людей, що включає в тій або іншій формі уявлення про спільність історичних доль їх предків (про “рідну землю”, “рідну мову”, віра в “рідну кров”).

Термін “**Е.**” не є загальноприйнятим у вітчизняній науці, а в зарубіжній — не уживається.

ЕТНІЧНА ГРУПА — 1) це частина якогось етносу, яка в силу різних обставин (зміна кордонів, еміграція, депортація тощо) відірвалася від нього і перебуваючи в інонаціональному оточенні, зберігає свої особливості і часто діє як організована спільнота; 2) найбільш поширене в науці позначення етнічної спільності типу народу, етносу; 3) етнокультурна спільність, що визначається такими параметрами, як спільність мовних і расових ознак, релігійних вірувань, країни походження, а також усвідомленням відмінності від іншого суспільного оточення; 4) існуюча всередині етносу регіональна група, яка усвідомлює свою єдність з ним, вирізняючись специфічними рисами традиційно-побутової культури (житло, фольклор, їжа, одяг тощо), мовними діалектами та, крім загальної, має власну самоназву (тотожні поняття субетнос, етнографічна група);

5) в розумінні «національна меншина» в поліетнічній державі; 6) скупчення діаспорної чи емігрантської людності; 7) частина етносу, що відділилася внаслідок міграції, але продовжує зберігати спільні мову та елементи самосвідомості, культурно-побутових традицій. У вітчизняній науці термін “**Е. г.**” часто використовується як синонім терміну “**субетнічна група**” або для позначення компактно проживаючих етнічних меншин (наприклад, угорці в Румунії).

ЕТНІЧНА ДЕМОГРАФІЯ — наукова дисципліна, що вивчає етнічний склад населення різних територій, динаміку чисельності народів (разом з аналізом чинників, що впливають на неї), особливості природного відтворення різних етносів.

ЕТНІЧНА ЕНДОГАМІЯ — звичай, що приписує укладення моноетнічних шлюбів і освіти етнічно однорідних сімей в межах одного етносу. **Е. е.** — головний механізм відтворення і збереження етносу.

ЕТНІЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ (самоідентифікація) — свідоме зарахування особи до певної етнічної спільноти та протиставлення на цій основі «своїх» («нас») — «чужим» («іншим»).

ЕТНІЧНА ПЕДАГОГІКА — система традиційних форм навчання і виховання дітей, притаманна даному народу.

ЕТНІЧНА САМОСВІДОМІСТЬ (у широкому розумінні відповідає англійському етнічна ідентичність; у вузькому — “етнічна самоідентифікація”) — 1) це уявлення людей про власний етнос, його властивості. Вона включає ідентифікацію людини з певною етнічною спільністю, етнодиференціюючі символи, які служать для виділення членів своєї групи, етнічні стереотипи і почуття, усвідомлення моральної і психологічної єдності групи, уявлення про “рідну землю”, усвідомлення національних інтересів та ін.; 2) це усвідомлення людьми своєї етнічної (національної) приналежності та відмінності від інших народів. Фіксується **Е. с.** головним чином у формі етноніму.

ЕТНІЧНА ТЕРИТОРІЯ — це місце формування певного етносу, регіон проживання його основної частини.

ЕТНІЧНА ТРАДИЦІЯ — сукупність всіх якісно своєрідних і специфічних особливостей культури і побуту етносу, які формують його індивідуальне обличчя. **Е. т.** включає тільки ті характерні риси матеріальної і духовної культури, суспільного і сімейного побуту, які мають традиційний, масовий, стійкий, а часом і консервативний

характер, виявляються в повсякденному побуті (у одязі, типі житла, їжі, нормах поведінки і т.п.) і передаються по спадку. **Е. т.** — це не тільки культурні особливості, що склалися у минулому, це культурні досягнення того або іншого народу в цілому, його внесок в сучасну світову культуру.

ЕТНІЧНІ ПРИКМЕТИ — комплекс характерних ознак, які вирізняють певний народ і його етнографічні групи з-поміж інших етносів; забезпечують його унікальність і стабільність розвитку.

ЕТНІЧНІ СПІЛЬНОСТІ (СПІЛЬНОТА) — термін, що уживається у вітчизняній науці відносно реально існуючих об'єктів, будь-яких спільностей, зв'язаних певною загальною *культурою* в найширшому розумінні цього слова, які закономірно виникають, функціонують, розвиваються і взаємодіють один з одним. 1) у західній науці використовується французький відповідник «*ehtnie*» для означення спільнот, яким притаманні такі ознаки, як власна самоназва, зв'язок з конкретною територією (рідним краєм), спільна історична пам'ять, міф про спільних предків, почуття внутрішньої солідарності, наявність одного чи кількох спільних культурних елементів (Е. Сміт); 2) у радянській і, частково, пострадянській науці під **Е. с.** розуміють історично сформовану етносоціокультурну спільність людей, що постає у вигляді племені, народності, нації.

Поняття **Е. с.** охоплює етноси, групи етносів (див. метаєтнічна спільність), локальні підрозділи етносу (див. субетнічна група, етнографічна група, етнічна група, меншина етнічна).

ЕТНІЧНІСТЬ — сукупність специфічних спільних ознак у вигляді традиційних цінностей і вірувань, норм життєдіяльності, усвідомлення індивідуальної чи групової спорідненості, прагнення зберегти свої ендогамність та ідентичність, які забезпечують розуміння внутрішньої єдності етнічної групи та її відмінності від інших спільнот. **Е.** — мінлива й динамічна сукупність характеристик, форма етносоціофільних стосунків, що переживає процес постійного оновлення та відозмін. Стосовно осмислення природи етнічності існують концепції: «примордіалістська», «конструктивістська», «інструменталістська». Перша характерна для вітчизняної етнографії та більшості європейських етнографічних шкіл.

ЕТНОАРЕАЛЬНА І ЕТНОДИСПЕРСНА ГРУПИ — територіально відокремлені частини корінних етносів у поліетнічній державі.

ЕТНОГЕНЕЗ (від грец. *ethnos-genesis* — «народ» і «походження») — 1) це сукупність історичних явищ і процесів, які супроводжують формування певного народу, і приводять до остаточного складання його етнічного обличчя; 2) процес походження етносів. Дослідження єдиного процесу етногенезу розпадається на дві взаємопов'язані частини: 1. Виявлення етнічного коріння всіх компонентів, що брали участь у формуванні майбутнього народу. 2. Простеження основних етапів формування специфічного етнічного обличчя народу.

Е. включає як початкові етапи зародження і виникнення якогонебудь народу, так і подальше формування його етнічних, лінгвістичних і антропологічних особливостей, які відбуваються в результаті процесів етнічної трансформації. Найважливіша ознака **Е.** — виникнення нової самосвідомості етнічної. **Е.** — початковий період етнічної історії. Виділяють три історичних типу **Е.**: палеоетногенез, мезоетногенез і неоетногенез.

ЕТНОГЕНЕТИЧНА МІКСАЦІЯ — (від лат. *mixatio* — змішення), вид процесів етнічного об'єднання, в ході якого завдяки взаємодії і злиттю декількох не зв'язаних спорідненістю етносів (або частин етносів) формується новий крупніший етнос. Новий етнос, що при цьому утворюється, поєднує елементи культур тих, що увійшли до його етнічних суспільств, причому частина цих елементів є в ньому переважаючою, інші ж простежуються як субстрат.

ЕТНОГРАФІЧНА ГРУПА — одне з позначень у вітчизняній науці локальних внутрішніх груп в рамках одного етносу, які відрізняються специфікою розмовної мови (діалектом, говором), особливостями матеріальної і духовної культури, але не мають своєї особливої самосвідомості етнічного, відмінного від самосвідомості етносу, в рамках якого вони знаходяться (наприклад, північні і південні росіяни, верхні і нижні німці). У зарубіжній науці термін не вживається.

ЕТНОНАЦІЯ — етнічна група, котра намагається досягнути в полі етнічній країні гідного політичного статусу та задоволення своїх особливих прав (місцевого самоуправління, визнання мовних привілеїв), перетворюючись на більш високий рівень етносу.

ЕТНОНІМ (від грец. *epi* — біля, за, після і *onoma* — ім'я) — 1) що дав кому-небудь ім'я, звичайно предок — родоначальник; 2) це самоназва етносу. Етнонім і екзоетнонім не завжди співпадають

(наприклад, суомі — етнонім, фінни — екзоетнонім). Розрізняють два види **Е.**: ендоетнонім і екзоетнонім.

ЕТНОС (від грец. *ethnos* — плем'я, народ) — прийняте у вітчизняній науці, а також у ряді країн Центральної і Східної Європи позначення об'єкту етнографічних досліджень. Загальноприйнятого визначення терміну “**Е.**” не існує. Проте, можна виділити ті, що найбільш часто уживаються. 1) Особливий історично виниклий вид соціального угруповання людей, особлива форма їх колективного існування. Така спільність складається і розвивається природньо — історичним шляхом; вона не залежить безпосередньо від волі окремих вхідних в неї людей і здібна до стійкого багатовікового існування за рахунок самовідтворювання, яке забезпечується механізмом етнічної ендогамії. 2) **Е.** є тільки та сукупність людей, яка усвідомлює себе як таку і відрізняє себе від інших аналогічних спільнот. Кожен **Е.** володіє певною внутрішньою єдністю, а також специфічними рисами, що відрізняють його від всіх інших освіт того ж типу. Жива соціальна реальність, особливого роду що самовідтворюється і саморегульована надзвичайно складна соціальна система. У числі механізмів її самовідтворення істотне значення має усвідомлення членами етносу своєї єдності, що спирається на історичну традицію. **Е.** володіє просторовою вираженістю, соціальною структурою, культурною компонентою, історичним буттям. Тому члени сучасних етносів — це особи, включені в тканину як сучасної, так і минулої історії народів. 3) Стійка міжпоколінна сукупність людей, що володіють загальними, що історично склалася на певній території з відносно стабільними особливостями мови, культури і психіки, а також свідомістю своєї єдності і відмінності від всіх інших подібних утворень (самосвідомістю етнічною), фіксованим у самоназві (етнонімі). Характерною рисою **Е.** є переважне укладення ендогамних (див. ендогамія) шлюбів. У цьому значенні термін “**Е.**” аналогічний терміну “етнікос”. У сучасній російській мові такому розумінню терміну “**Е.**” у відомій мірі відповідає поняття “національність”, використовуване в статистиці, у тих випадках, коли “національність” розуміється як сукупність осіб однієї етнічної “національної” приналежності незалежно від їх територіального розміщення. 4) Стійка міжпоколінна сукупність людей, що історично склалася, володіє загальною самосвідомістю етнічною, елементами матеріальної і духовної культури, що розділяє загальну самоназву (див. етнонім) і що

знаходиться у фундаментальних зв'язках з іншими спільнотами, зокрема державними. Умовами формування (етногенезу) **Е.** вважаються наявність спільності території (див. територія етнічна), господарства і мови. Якщо **Е.** складається з різномовних груп, то спільність мови виробляється в процесі етногенезу. Сильна дія на формування **Е.** надають міграції і контакти етнічні, природно-географічні і політичні чинники. Для існування **Е.** важливий міф, що розділяється всіма членами, про загальне походження (віра в “рідну кров”) і загальна історична пам'ять, а також асоціація з певною територією (“рідна земля”). **Е.** може виступати як різновид популяції і у такому разі характеризується загальними расовими ознаками. На ранніх стадіях людської історії цілісність **Е.** підтримувалася однотипною соціальною організацією і контролем лідерів, етнічно однорідними шлюбами (див. ендогамія) і традиціями. На пізніх стадіях важливу роль відіграють держава і ідеологія. Через єдину державність забезпечується соціально-економічна і політична цілісність **Е.** Тому **Е.** має тенденцію до створення територіально-політичної організації, проте наявність її для нього не обов'язкова, а для деяких історичних періодів — не характерний. Багато етносів можуть існувати у складі однієї держави (наприклад, орія, синдхи, панджабці і ін. в Індії) або один **Е.** — на території декількох держав (наприклад, саамі в Норвегії, Фінляндії, Швеції і Росії; курди в Азербайджані, Туреччині, Іраку, Ірані, Сирії).

Ряд вчених (Ю.В.Бромлей, Л.Н.Гумільов і ін.) відстоювали ідею панетнічності, тобто уявлення про те, що етноси є найбільш універсальною формою соціального життя людей. Разом з тим існує думка, що соціально-культурна орієнтація людей може визначатися більшою мірою приналежністю до інших великих спільнот — державної або релігійної. Крім того, при подальшій розробці теорії етносу в 70-і рр. ХХ ст. Ю.В.Бромлей запропонував розмежовувати значення етносу в широкому — етносоціальному і вузькому — власне етнічному сенсі. Він виходив з передумови, що в реальній об'єктивній дійсності **Е.** існує в двох основних формах: власне етнічної — етнікос і етносоціальної — **ЕСО** (етносоціальний організм). Проте ця термінологія не стала загальноприйнятною.

ЕТНОСОЦІАЛЬНИЙ ОРГАНІЗМ (ЕСО), етнополітична спільність (дуалістична концепція етносу Ю.Бромлея) — це та частина етнікосу, яка розміщена на компактній території всередині

одного політичного утворення і представляє собою певну соціально-економічну цілісність. Термін «ЕСО» було введено у 70-ті рр. ХХ ст. Ю. Бромлеєм при розробці теорії етносу, згідно якої конкретний етнос майже не існує без суспільних структур, що їх утворює. У реальній дійсності об'єктивно існуючі етапи включають в себе соціальні, економічні і політичні компоненти і, як наслідок, існуючої всередині певних соціальних організмів; для докласового суспільства періоду такими є племена, для класових — держава у ранніх формах. Тому ЕСО є однією із основних конкретних форм існування етносу, для яких характерна присутність власне етнічних елементів, співставлення з яким-небудь галузевим утворенням, присутність в її інформаційних зв'язках як діахронного, так і синхронного аспектів (наприклад: угорці, що живуть в Угорщині). Таким чином, вважається, що ЕСО — історично складові утворення, котрі формуються при повному або майже повному входженні етносу у склад єдиного соціального організму. Таке утворення наряду с етнічною (в першу чергу культурною) і територіальною спільнотою, має також економічну і культурну цілісність, тобто має основні, характерні для відповідних соціально-економічних форм, політичних і станово класових сфер. Цей своєрідний синтез етнічного і соціального створює сприятливі умови для додаткового етносу. Термін «ЕСО» не є загальноприйнятим у вітчизняній науці, а в зарубіжній не вживається.

ЕТНОФОР (гр. *ethnos* — народ, *fora* — назовні) — 1) це людина, як основний носій етнічних властивостей; 2) окрема особистість, носій етнічної інформації, етнічних властивостей і характеристик, представник певного етносу.

КОНФЕСІОНІМ — це назва віросповідної групи (наприклад, іудеї, католики).

МАКРОЕТНОС — це етнос в цілому.

МЕГАЕТНОНІМ — це самоназва великої етнічної спільності.

МЕГАЕТНОС — це сукупність кількох споріднених етносів (наприклад, слов'яни, народи банту, раби).

МЕЗОЕТНОС — це частина етносу, яка перебуває в якійсь окремій країні.

МІКРОЕТНОНІМ — це самоназва субетнічних груп, окремих частин народу з сформованою етнічною самосвідомістю.

МІКРОЕТНОС — це людина, як основний представник народу.

МОНОЕТНІЧНА ДЕРЖАВА — це однонаціональна держава, в якій основна національність складає більше 90% всіх мешканців. Наприклад, в Європі Данія, Угорщина, ФРН та ін.

НАРОДНІСТЬ — 1) лексично похідний від терміна «народ»; 2) приналежність до певного народу; 3) особливий тип етно-соціальної суспільності, що виникла на основі злиття племінних об'єднань, передуює нації та має такі риси, як спільність мови, території, економічних і культурних зв'язків, а також єдину самоназву (термін явно застарілий, відсутній у західній соціології, але активно використовується пострадянською наукою). В названому процесі вирішальну роль відіграють господарсько-культурні відносини. Це мовна, територіальна, економічна і культурна спільність людей, яка приходить на зміну племені.

НАЦІОГЕНЕЗ — походження народу, первісний момент етнічної історії, коли формуються головні структуроутворюючі етносу, які визначають його самобутність, оригінальність і несхожість на інші етноси.

НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА (И) — 1) це група громадян держави, чисельно менша і не домінуюча в цій державі, з етнічними, релігійними або мовними особливостями, що відрізняються від більшості населення, натхненна спільною волею вижити і, яка ставить за мету добитися фактичної і юридичної рівності із більшістю; 2) невеликі за чисельністю етнічні групи, які утворилися шляхом міграції чи є корінними для певної місцевості та через слабкий демографічний потенціал не створюють своєї державності.

НАЦІОНАЛЬНІСТЬ — 1) лексично похідний від терміна «нація»; 2) приналежність до певної нації.

НАЦІЯ ЕТНІЧНА — це історично сформована спільність людей, якій властиві спільність території та економічного життя, спільність мови, певні риси психологічного і духовного стану, що виявляються у своєрідності культури. **Н. е.** як термін вживається там, де нація складається із однієї етнічної спільності.

НАЦІЯ ПОЛІТИЧНА — це велике, історичне, динамічне, цивілізоване співтовариство громадян, часто поліетнічне, але об'єднане навколо якогось одного етносу, із національною мовою внутрішнього державного спілкування (та можливо однією чи кількома локальними офіційними мовами), із власною територією, спільними інтересами, спільною волею бути єдиним цілим, спільною

національною культурою (як синтезом кількох етнічних культур), усвідомленням спільності минулого, сучасного і особливо майбутнього і водночас власної самобутності та спільною назвою.

НАЦІЯ — (лат. *patio* — народження, походження, рід, народ, чужинець) — сукупність людей, що мають власну назву, свою історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять, спільну масову громадську культуру, спільну економіку та єдині права й обов'язки для всіх членів (за Д.А.Смітом); 2) населення, всі громадяни певної країни (західна соціологія); 3) частина населення держави, яке незалежно від свого етнічного походження свідомо визнає її державотворчі устремління, її мету, ідеали, самоназву та національну ідею загалом; 4) історично складена спільність людей, якій притаманні всі ознаки народу. Вона засвоює набуті віками етнокультурні цінності, розвиваючи їх; водночас виступає як консолідуюча сила усіх громадян, спонукає їх до політичного життя у межах своєї самостійної держави.

НЕГРИТЮД — (фр. *negritude* — чорний) — націоналістична ідеологія, що пропагує ідею зверхності негроїдної раси та її культури над культурою білої раси;

НОРДИЗМ — (голл. *noord* — північ) — реакційна теорія (ідеологія), яка, надаючи арійській расі певних фізичних особливостей, прагне обґрунтувати її «природне» право винищувати «неповноцінні» народи та панувати над ними.

ОБРАЗА ЕТНІЧНА — емоційно-еспресивні почуття, що зберігаються в етнічній пам'яті народу як реакція на колишні утиски та наругу з боку інших спільнот.

ПАСІОНАРНІСТЬ — (лат. *passio* — пристрасть) — за Л.Гумільовим — надлишкова біологічна енергія, що з'являється завдяки комбінації природних ландшафтів та космічного випромінювання, вона зумовлює виникнення пасіонаріїв, які, виробляючи певну самосвідомість і поведінку, спричиняють виникнення етнічних спільнот.

ПЕРЕДЕТНОНІМ (гр. *ethnos* — народ, *onoma* — ім'я) — різного роду назви (домінанти), які ще не перетворилися на власні імена народів — етноніми.

ПЕРЕЖИТКИ — культурні релікти: риси людської культури, які є залишком, спадщиною пройдених суспільством стадій розвитку. Це суспільні відносини, технічні прийоми, звичаї, норми поведінки,

смаки, уявлення, перенесені з тієї стадії розвитку культури, для якої вони були властиві, в більш пізнішу, зберігаються членами даного соціуму за звичкою або з наслідування в умовах нового суспільного устрою при вищому рівні соціально-економічного і культурного розвитку, які втратили сенс і не відповідають тому стану суспільства, в культурі якого вони зберігаються. Досить часто **П.** можуть бути залишками стародавніх обрядів і звичаїв, що грали колись важливу роль у житті суспільства і що розглядаються нині як живі свідчення або пам'ятники минулого.

У вітчизняній науці поняття “**П.**” продовжує широко використовуватися. При цьому підкреслюється, що багато явищ культури, що відносяться до **П.**, продовжують жити, змінивши свій зміст і сприйнявши нові функції. Інакше кажучи, будучи **П.** по відношенню до своїх первинних форм, вони продовжують залишатися частиною живої дійсності, оскільки відповідають якій-небудь потребі життя, якому-небудь перехідному відтінку думки, бо ніщо не живе насильно. Існує також точка зору заперечлива **П.**, оскільки всі компоненти культури мають сенс тільки в її сучасному контексті (зокрема, підхід етнологів-функціоналістів). В цілому проблема **П.** має дискусійний характер.

ПЕРЕСУДИ ЕТНІЧНІ — глибоко вкорінене негативне ставлення однієї етнічної групи до іншої на основі засвоєння певних етнічних стереотипів оцінювання та норм поведінки.

ПЛЕМ'Я — тип етнічної спільності і соціально — потестарної організації, що аж до недавнього часу теоретично пов'язується переважно з ранніми етапами соціального розвитку; перший власне етнічний тип етнічної суспільності, яка об'єднує людей на основі кровної спорідненості, спільної історичної долі, території, культури, мови, самосвідомості та самоназви. У вітчизняній науці було прийнято виділяти два види **П.** 1. Стадіально більш рання, яка була властива бродячим і на пів осілим мисливцям і збирачам. Для нього характерна найбільша стійкість і чітка єдність членів, що входили в нього, за походженням, культурі (в першу чергу релігійно-обрядової), мові і історичним долям. Внутрішня структура **П.** ґрунтувалася на принципі кровної спорідненості, при якому екзогамія родів (див. рід) або груп поєднувалася з ендогамією **П.** Племінна самосвідомість базувалася головним чином на уявленні про безпосередню спільність походження всіх одноплемінників від якогось, частіше всього

міфічного предка; воно слабо пов'язувалося із спільністю мови, на діалектах якої звичайно говорили декілька споріднених племен, і з територією, що змінювалася при міграціях. **П.** володіло єдиною самоназвою (етнонімом) і деякою економічною спільністю. Вважалося, що таке **П.**, що не мало єдиних органів влади, виступало головним чином як етнічна спільність первісності, тобто як плем'я — етнікос. 2. Пізньопервісне **П.**, властиве пізнім мисливцям і раннім землеробам, характеризувалося вже крім перерахованих ознак наявністю патестарній організації (племінна рада, племінні вожді), а також тісними соціально-економічними зв'язками між родами. Таке **П.** розглядали як плем'я — етносоціальний організм (**ЕСО**).

Проте етнографічні матеріали по так званих аналогах первісності примушують вважати, що в чистому вигляді ці дві форми, що теоретично виділяються, зустрічалися досить рідко. Так, не було **П.** ні у сан (бушменів), ні у пігмеїв — африканських мисливців і збирачів. У аборигенів Австралії спільності, іменовані **П.**, були вельми аморфними утвореннями без вираженої культурної і мовної єдності, а в деяких частинах країни взагалі відсутні. **П.** пізнього типу, зразок якого пов'язували з соціальною системою ірокезів, як вона була описана Л.Г.Морганом, також далеко не універсально для примітивних землеробів або спеціалізованих мисливців і збирачів. Висловлюється припущення про їх вторинний характер, про формування під впливом більш розвинених, головним чином класових суспільств, як примусової форми організації для відсічі зовнішньому тиску. Тим не менше, безперечний факт “вторинного” або просто пізнішого утворення племен у багатьох народів (у ряді випадків **П.** приходило на зміну вождеству або навіть державному утворенню) і тривалого збереження їх в класових, головним чином кочових суспільствах (туареги, белуджі, пуштуни, араби-бедуїни) не вважається у вітчизняній літературі достатньою підставою для перегляду уявлення про **П.** як про первісну етнопатестарну структуру.

У англомовній літературі термін “**П.**” вживається також для позначення багатьох крупних етнічних спільнот, перш за все африканських (наприклад, хауса, йоруба, іґбо і ін.), далеких від племінного рівня розвитку (у класичному розумінні).

ПОЛЕТНІЧНА ДЕРЖАВА — це багатонаціональна держава, в якій проживають представники багатьох етносів, що складають 10% і більше відсотків в етнічній структурі населення. Більшість держав світу є багатонаціональними.

ПОЛЕТНОНІМ — це назва мешканців країни, її громадян.

ПОПУЛЯЦІЯ (від лат. *populus* — народ, населення) — 1) у біології — сукупність особин одного вигляду, що тривалий час займає певну територію і що володіє загальним генофондом (тобто відтворююча себе протягом великої кількості поколінь). Контакти між особинами усередині однієї **П.** здійснюються частіше, ніж між особинами різних популяцій. **П.** характеризується загальною чисельністю особин, щільністю, характером просторового розподілу особин, а також впорядкованістю структури. Структура **П.** проявляється в певній кількості співвідношень особин різного віку, статі, різних генотипів і т.п.;

2) у антропології і етнографії — група людей, що населяє певну територію і зв'язана тісною спорідненістю між собою, ніж з представниками інших груп, оскільки усередині неї шлюби відбуваються частіше, ніж за її межами. Це обумовлено в тій або іншій степені ендогамією. **П.** має біологічну (генетичну) природу, що відрізняє її від етносу як соціальної спільності людей. **П.** — елементарна структурна одиниця будь-якого біологічного вигляду, в т.ч. *Homo sapiens*, угруповання, здатне зберігатися у ряді поколінь без помітної притоки іммігрантів. Власне **П.**, або малої **П.** (демом), називається група, що займає такий малий простір, що шлюбні зв'язки між її членами можуть пронизувати всю її, забезпечуючи панміксію, тобто вільне схрещування особин в межах даної **П.** В реальних людських **П.** цієї тенденції протистоять норми екзогамії. Малі **П.** групуються в системи і підсистеми різного рівня, створюючи великі раси і малі раси. Все людство можна розглядати як єдину видову **П.** В якості одного з видів **П.** або групи **П.** можна розглядати також етнос і етнічні групи. В результаті етнічної ендогамії кожен етнос опиняється в тому або іншому ступені зв'язаним з визначеною **П.** Кожній **П.** властива тенденція до посилення однорідності генетичного фонду, а значить до поступового перетворення в расовий підрозділ. **П.**, як і раси людини, є одиницею біологічної структури людства. При цьому вона відрізняється від раси меншим ступенем внутрішньої генеалогічної спорідненості, а також переважанням синхронних зв'язків над діахронними.

ПРИКОРДОННА ЛЮДИНА — те ж, що і маргінал.

ПРИКОРДОННІ ГРУПИ — групи, у представників яких колишня етнічна приналежність втрачається або вже втрачена, а нова

ще не зміцнилася. Це відбувається в тих випадках, коли етнос складається з територіально роз'єднаних частин і окремі його частини нерідко набувають рис, характерних для оточуючих їх етнічних утворень. Подібний стан типовий для другого, а часом і третього покоління іммігрантів.

ПРИМОРДІАЛІЗМ (англ. primordial — першопочатковий, вихідний) — теоретико-методологічна позиція, відповідно до якої етнічність — це вроджена властивість людини, що є її безумовною апіорною (закладеною від народження) субстанцією. Таким чином, усвідомлення етнічності закладено в генетичному коді людини, що проявляється в її альтруїстичній поведінці всередині свого роду (етнічної групи) та протиставленні на цій основі «своїх» «чужим».

ПРОТОЕТНОС — етнічна суспільність, що передує виникненню етносу (див. плем'я).

РАХУНОК РІДСТВА — (англ. descent — походження; від лат. descensus — походження), принцип визначення (обліку) походження індивіда у формі вибудовування лінійних зв'язків по народженню між ним і його предками (див. *лінія спорідненості*). Подібні зв'язки сполучають кожну людину, з одного боку з батьком і матір'ю, з іншого боку — з його дітьми. Строго кажучи, правильніше було б говорити не про **Р.р.**, а про “рахунок походження”. **Р.р.** визначає принципи передачі статусу, прав, обов'язків, власності і ін. Норми передачі прав виділяють одні споріднені зв'язки як соціально більш значущі в порівнянні з іншими (див. *спорідненість*). Саме ведучі, що визначають спадкоємство прав споріднені зв'язки іменуються **Р.р.**, що характеризує дане суспільство. **Р.р.** виявляється у формі певних правил унілінійних (*матрилінійності* або *патрилінійності*) і неунілінійних (*амділінійності*, *білатеральності*). Унілінійні правила **Р.р.** (див. *унілінійність*) частіше зустрічаються в доіндустріальних суспільствах. Звичайно, хоча не обов'язково, унілінійний і амбілінійний **Р.р.** пов'язані з існуванням споріднених корпоративних груп, що ведуть своє походження від загального предка — міфічного, легендарного або реального (*лініджі*, *клани*, *реміджі*, *роди*). Одна з функцій, яку виконують корпоративні споріднені групи — обмеження родичів, що можуть претендувати на сумісне користування різними правами і видами власності і на їх успадкування. Поняття «**Р.р.**» не вичерпує всього різноманіття

реальних споріднених відносин в кожному конкретному суспільстві. Також значущі і споріднені зв'язки, що не є керівними. Так, якщо мовиться, що в суспільстві матрілінійний **Р.р.**, то мається на увазі, що основні права, обов'язки і види власності передаються через жінок. Проте при цьому інші права і види власності можуть передаватися через чоловіків. Тому вирази “унілінійне суспільство”, “матрілінійне суспільство”, “патрілінійне суспільство” є відносними. У ряді суспільств співіснують два види унілінійних угруповань — матрілінійні і патрілінійні. У одних випадках, вони накладаються один на одного, утворюючи подвійний рахунок спорідненості, в інших — існують паралельно (див. *білінійність*). Питання про те, чому в одних суспільствах надається перевага одним спорідненим зв'язкам, а в інших — іншим до цих пір далекий від остаточного рішення.

РЕМІДЖ — (від лат. *ramage* — гілка), внутрішньо стратифікована кровноспоріднена група, в якій соціальний статус і права кожного її члена при амбілінійному рахунку спорідненості (див. амбілінійність) визначаються ступенем генеалогічної близькості до загального предка-родоначальника, як по прямій, так і по бічній ліній (див. спорідненість, лінія спорідненості). Лінія прямих нащадків предка-засновника вважається старшою і найбільш значущою. Подібно до унілінійного лініджу (див. унілінійність), до **Р.** схильний до розділення розчленованого дерева. Він здатний формувати ієрархію сегментів, часто має свою емблему і носить назву на честь загального предка. **Р.** — явище достатньо пізнє. Він виникає в умовах уявлень, що вже склалися, про генеалогічну нерівність свідчить стратифікація суспільства, що почалася, в свою чергу, прискорюючи формування потестарних структур (див. потестарна організація), безпосередньо передуючих організації держави. **Р.** грає провідну роль відносно власності, релігійних і потестарних сферах, в регуляції шлюбів. хоча екзогамія для нього не обов'язкова. **Р.** — структура дуже гнучка і мінлива, така, що володіє великим адаптивним потенціалом залежно від найрізноманітніших умов, в яких доводилося існувати тій або іншій спільності. Розрізняють різні рівні **Р.** — від “мінімального” (кровноспоріднене ядро розширеної сім'ї) до “максимального”. **Р.** підрозділяється на два типи: 1) “необмежений” **Р.** автоматично включає всіх без виключення нащадків предка-засновника і обумовлює множинність членства (по

кількості відомих предків) в тих, що перекривають один одного реміджах; 2) “обмежений” **Р.** включає тільки тих нащадків, які живуть разом через вибране ними шлюбне поселення. Дане трактування **Р.** запропоноване в 1957 р. англійським антропологом Р.Фіртом і набула широкого поширення.

Найбільший розвиток **Р.** одержав в традиційних суспільствах Полінезії і Мікронезії. У Полінезії **Р.** існував в таких високорозвинутих в соціально-економічному плані суспільствах, як гавайське і тонганське.

РІД — термін, що вживається для позначення різноманітних унілінійних споріднених об’єднань (див. унілінійність), члени яких ведуть своє походження від одного віддаленого загального предка (жіночого або чоловічого) реального або міфічного, (тобто вважають символом своєї єдності одне і те ж тотемну (див. тотемізм) істоту, але не здатні чітко продемонструвати свої генеалогічні зв’язки), носять загальне родове ім’я і які типові для доіндустріальних суспільств. Для класичного **Р.** характерна строга екзогамія. Термін “**Р.**” характерний для російськомовної і слов’яномовної етнографії і не має повних аналогів в “західній” науці. Нерідко його неточно розглядають як синонім термінів «клан», “лінідж”, “генс”, але зміст їх не завжди рівнозначний терміну “**Р.**”, а чітке і загальноприйняте розмежування між ними відсутнє. Передбачається, що **Р.** східних слов’ян, що дав походження цьому терміну, був патрилійною групою (див. паприлійність), що ділилася на дрібніші сегменти. Пізніше в російській повсякденній мові він став позначати просто рідню, предків. У вітчизняних еволюціоністських концепціях XIX ст. термін “**Р.**” придбав статус теоретичного поняття, яке описує одну з основних історико-соціологічних універсалій (подібно до терміну “клан” в західному еволюціонізмі XIX ст.).

У радянський період уявлення про універсальність **Р.** і родової організації для первісної епохи зміцнювалося і прийняло вельми жорсткі і уніфіковані форми. Услід за Л.Г.Морганом і Ф.Енгельсом (вони користувалися термінами “клан” і “гені”) **Р.** розглядався як керівний організаційний інститут, що функціонував впродовж всієї докласової епохи. Так званий класичний **Р.** став вважатися основним виробничим або соціально-економічним осередком первісного суспільства, для якого характерні чіткі структурні ознаки: унілінійна спорідненість, екзогамія, уявлення про загального предка, а також

два змінюваних один одного в універсальній послідовності стадіальні форми — ранній материнський рід і пізній батьківський рід.

Пізніше, в 60 — 70-х рр. ХХ ст., у зв'язку з ослабленням ідеологічного тиску на науку і введенням в науковий оборот все більш обширного етнографічного матеріалу, ця схема стала розхитуватися. Виявилися великі ускладнення при спробах пов'язати пануюче визначення **Р.** з конкретними спорідненими групами традиційних суспільств, що вивчаються, особливо в тих випадках коли в одному і тому ж суспільстві співіснує декілька видів споріднених об'єднань, формально відповідних під це визначення. Було встановлено, що під визначення **Р.** підходять об'єднання, які свідомо не можна рахувати **Р.**, наприклад, фратрії австралійських аборигенів, унілінійним рахунком спорідненості, що також володіють, екзогамією і вірою в загального предка.

В даний час вживання терміну “**Р.**” можна підрозділити на дві категорії: 1) гіпотетичні реконструкції якнайдавнішого **Р.**, який представляють інститутом, що існував в самих різних умовах; 2) різноманітні по структурі і функціям, далеко не завжди екзогамні споріднені групи, що вивчалися етнографічно у різних народів — від кочівників Саудівської Аравії до землеробів, мотик Нової Гвінеї, від ашанті Західної Африки до алгонкінів Північної Америки. Припущення, що ці інститути представляють різні стадії розвитку одного явища, висхідного до якнайдавніших родів, що гіпотетично реконструюються, як правило, неможливо аргументувати. Пошуки прийнятної рішення проблеми **Р.** виявляють широкий діапазон думок: від повної відмови від цього терміну або гранично звуженого його розуміння, що не дозволяє претендувати **Р.** на універсальне розповсюдження, до гранично широких тлумачень, при яких визначення **Р.** майже позбавляються змістовності, а значить і теоретичних цінностей. Так, висунута пропозиція включати в категорію родових інститутів всі унілінійні предкові споріднені об'єднання до індустріальних суспільств, як екзогамні так і не екзогамні, які існують як в докласових, так і в класових суспільствах (А.А.Оболонков, А.Б.Коротаяєв). Проте споріднені інститути можуть значно відрізнитися один від одного і по функціях, і за структурними ознаками навіть в межах одного суспільства.

У науці існує основоположна методологічна вимога строго розмежовувати загальний структуротворний принцип і приватні

форми його реалізації. При послідовному застосуванні цієї вимоги статус універсальності набуває спорідненість (єдиний структуротворний принцип соціальних систем, який діє повсюдно на ранніх стадіях суспільного розвитку і в багатьох випадках зберігає своє значення до формування індустріальних суспільств. Навіть в стадіально близьких культурах конкретні споріднені структури різноманітні (залежно від екологічних, демографічних і ін. чинників) і не можуть бути визначені єдиним терміном “**Р.**”. Вони потребують більш дробової класифікації, в якій було б можливе виділення окремих стадіальних наборів. В рамках даної схеми категорія **Р.** або просто не потрібна, або повинна бути звужена до позначення якогось одного виду споріднених об’єднань, історично і стадіально рівноправного по відношенню до цілого ряду інших.

Таким чином, в цілому, проблема **Р.** має дискусійний характер.

САМОСВІДОМІСТЬ ЕТНІЧНА — невід’ємна обов’язкова ознака етносу, вираз етнічного самовизначення, почуття приналежності до свого народу та розуміння його відмінності від інших спільнот, що найвиразніше проявляється через прилучення особи до культурної спадщини пращурів.

СВІДОМІСТЬ ЕТНІЧНА — сприйняття та осмислення спільнотою свого етнічного буття та життєдіяльності, на основі чого формується уявлення про її внутрішню цілісність та окремішність від інших суспільностей.

СМАКИ ЕТНІЧНІ — етнічні уподобання, суб’єктивний спосіб оцінювання психологічних властивостей та діяльності певного народу на основі норм і критеріїв, прийнятих у тій спільноті, що здійснює це оцінювання.

СОЦІОГЕНЕЗ — (від лат. *societas* — суспільство і грец. *genesis* — виникнення), процес виникнення і становлення людського суспільства.

СОЮЗ ПЛЕМЕН — об’єднання декількох *племен*, що складається в епоху розкладу первісного суспільства, що мають загальні органи влади, а також які володіють певною культурною спільністю і свідомістю своєї єдності. **С.п.** звичайно не володів достатньо стійкою внутрішньою єдністю і, зближуючи племена між собою, не приводив до їх злиття; окремі племена продовжували грати роль соціальних організмів, зберігаючи свої діалекти, специфічні риси

матеріальної і духовної культури, особливу самосвідомість етнічну. В один **С.п.** могли входити племена як генетично споріднені, так і чужі один одному в культурно-мовному відношенні. Наприклад, в Північній Америці — Ліга ірокезів, Конфедерація криків, в Африці — союз племен зулу. При переході до класового суспільства і держави, багато **С.п.** трансформувалися в **народності**.

СПОРІДНЕНІСТЬ ВЛАСТИВА — те ж, що і властивість.

СПОРІДНЕНІСТЬ ТЕРИТОРІАЛЬНА (сусідське, громадське) — різновид спорідненості штучного родства, широко поширений в пізньопервісних і ранньокласових суспільствах для встановлення або зміцнення господарських і соціально-політичних відносин між сусідніми общинами або іншими локальними групами. Всі відносини між суб'єктами **Рідство територіальне** виражалися в термінах спорідненості і властивості. Наслідком **Р. т.** могло бути введення для групи неспоріднених, але таких, що є сусідами родів, загальної для всіх екзогамії, (наприклад, інститут доха у народів Нижнього Амура), а також визнання загального походження для всього населення даної території (у північних бурят, адигів і ін.). **Р. т.** було характерне і для взаємин сусідніх сільських общин у росіян і інших слов'янських народів.

СПОРІДНЕНІСТЬ ШТУЧНА (фіктивна, названа, хресна, спорідненість), штучне включення не родичів в систему споріднених відносин, різновид соціальної спорідненості, поширений повсюдно у пізньопервісних і ранньокласових суспільствах — у формах адапції, побратимства, кунацтва, кумання, спорідненості територіальної і ін. для встановлення або зміцнення господарських, соціальних або ідеологічних зв'язків, в цілях взаємодопомоги і взаємозахисту. На ранніх стадіях розвитку суспільства в категоріях **С.Ш.** виражалися потестарно-політичні відносини і територіальні зв'язки (див. спорідненість територіальне). **.С.Ш.** будувалося по моделі кровної спорідненості і сприймалося як реальні споріднені відносини. Розрізняють **С.Ш.** індивідуальне і колективне (групове), горизонтальне (породненіє рівних, наприклад, братерства) і вертикальне (породненіє нерівних, як у випадках становлення відносин патронату — клієнтелли, сюзеренітету вассалітета), і, крім того, казуальні (цілеспрямовані) і ритуальні (обрядові) форми **СШ.**

СПОРІДНЕНІСТЬ — зв'язок між людьми (родичами), обумовлена по-перше, породженням, тобто спільністю їх

походження — однієї особи від іншого (пряма лінія **Р.**) або різних осіб від загального предка (бічні лінії **Р.**), по-друге, шлюбом (шлюбними відносинами). Існують два основні види **Р.**: кровне **Р.** і соціальне в **Р.** Відносини **Р.** були універсальною основою, на якій будувалися конкретні форми соціальної і потестарної організації докласових і ранньокласових суспільств, що зумовило широке розповсюдження в них різних форм спорідненості штучного. Розрізняють **Р.** близьке і дальнє, пряме і бічне, висхідне (від нащадків до предків) і низхідне (від предків до нащадків), а також ступені **Р.**, вказуючи на близькість кровних зв'язків між родичами: батьки і діти — родичі першого ступеня, брати і сестри — родичі другого ступеня і т.д. Однієї з форм соціального **Р.** вважається **Р.** за шлюбом або властивість.

СУБЕТНІЧНА ГРУПА — позначення, що вживається у вітчизняній науці, культурно своєрідних груп в рамках одного *етносу*, які займають компактну територію, володіють локальною специфікою розмовної мови, *культури* і побуту (особливий прислівник або говір, особливості *матеріальної* і *духовної культури*, релігійні відмінності і т.д.), мають свою *самоназву* і як би подвійна *самосвідомість етнічна*. Наприклад, хевсури серед грузин, помори серед росіян, русини серед українців. Критерії виділення *С.г.* залежать від історичних і політичних умов, а також наукових підходів. Наприклад, в Росії ерзя і мокша вважалися окремими *народами*, потім в рамках СРСР — *С.г.* мордви, по перепису 1994 р. знову зафіксовані як окремі народи. У Грузії свани і мегрели вважаються *субетносами* грузин, хоча в іншій політичній ситуації можуть вважатися окремими народами. У зарубіжній літературі ситуація культурної локальності і відмінностей усередині етносу описується без спеціальних типологічних класифікацій.

СУБЕТНОРАСОВА ГРУПА — *субетнічна група*, що виділяється на основі расової ознаки (наприклад, афроамериканці США).

СУБЕТНОС (лат. sub. — під, гр. ethnos — народ) — буквально «неголовні одиниці», групи людей, що виникають усередині етносу та, усвідомлюючи свою єдність з ним, вирізняються самобутніми рисами традиційно-побутової культури (житло, фольклор, їжа, одяг), мовними особливостями (діалектами) тощо. Походження субетносів може бути різним: колишні етноси, що втратили роль основних

етнічних підрозділів; соціальні спільності — носії специфічних рис культури; можуть бути виділені також субетноси господарсько-культурного та адміністративно — територіального походження. Особливе місце серед субетносів належить тим, що виникли на основі расових груп (субетнорасова група).

СУПЕРЕТНОС — сукупність кількох різних етносів в межах однієї держави.

СУПЕРЕТНОСИ — (лат. super — над, ethnos — народ) — 1) етнічна система, що складається з декількох спільнот (етносів), які здебільшого формуються в одному регіоні та пов'язані між собою політичними, економічними чи ідеологічними чинниками (близьке до поняття «мета етнічна спільність»); 2) міжетнічна суспільність в полі етнічних державах, що має спільне історичне минуле та тісні культурні, економічні, політичні взаємостосунки; 3) над етнічна спільність, до якої входять спільноти іншого генезису, тож їх пов'язують між собою політичні, мовні, релігійні, культурні, соціальні чинники.

ТЕРИТОРІЯ ЕТНІЧНА — географічний простір основного компактного розселення того або іншого *етносу* або місце його формування (*етногенезу*). Первинна **Т.е.** — місце етногенезу надалі може мінятися і втрачати компактність унаслідок *міграцій*. Етнічні території різних *народів* можуть в тому або іншому ступені перекривати один одного, утворюючи етнічно змішані ареали. Відірвані від етносу і мігруюча з своєю основною **Т.е.** група складає по відношенню до основної частини етносу його діаспору, а по відношенню до народу, на **Т.е.** якого вона проживає, — національну *меншину або меншину етнічну*. **В межах Т.е.** розвиваються контакти *етнічні і процеси етнічного об'єднання*. Створення моноетнічних держав і політичне закріплення **Т.е.** сприяє збереженню її компактності. При змішаному розселенні етносів, особливо в поліетнічних державах, розмежування **Т.е.** в ході національно-державного будівництва часто викликає суперечки і конфлікти. В даний час поняття **Т.е.** є украй умовним і може використовуватися тільки для сільських районів з моноетнічним населенням, оскільки майже всі міста мають складний склад населення. Принцип **Т.е.** іноді використовується при створенні етнотериторіальних автономій, самоврядних общин (“резерватів”), а також для політичних вимог створення “національних держав”. Проте право володіння територією

належить державам, які по своїй суті не може мати моноетнічного складу, а включають всіх проживаючих на ній громадян. У сучасному світі одним з невід'ємних прав людини вважається право вільного пересування і вибору місця проживання в межах держав; у відношенні міждержавних міграцій можуть існувати особливі правила. Це означає, що індійці на Фіджі, вірмени в Лос-Анджелесі, японці на Гавайських островах, татари в Москві живуть на “своїх” територіях, якщо вони є громадянами відповідних держав. Проте при цьому частина території держави може законодавчо резервуватися для переважного або виняткового мешкання і використання представниками етнічних общин, які ведуть традиційний спосіб життя і господарювання, **культура** яких потребує особливих заходів захисту.

ТИТУЛЬНИЙ ЕТНОС — найстарший (автохтонний) і найчисельніший етнос певної території (країни), що визначає і робить головний внесок у розвиток різних суспільних сфер, а також дає своє ім'я державі ш її головним атрибутам (кордонам, офіційній мові спілкування, урядові, парламенту).

ТОТЕМ — (алкоголкінське, букв. — його рід) — тварина, рослина, предмет оточуючого середовища, які наділялися особливими властивостями і ставали в давніх родових групах предметом поклоніння, шанування. Зображення Т. — для них свого роду «герб», від Т. часто походять назви роду, племені.

ТОТЕМІЗМ — (від tot — totem — на мові півн.-американських індійців оджібве означає його рід), комплекс вірувань, заснований на уявленні про надприродну спорідненість між членами соціальної спільності (звичайно **родом**) і тотемом — частіше видом тварин, птахів або рослин, рідше класом неживих предметів (каменів, гір і т.п.) або явищ природи. Це уявлення виражається як віра в походження даного соціуму від свого тотема — міфічного предка, тому кожен рід носив ім'я свого тотема, почитав і табуіровав його (див. **табуація**). Тотем вважався родичем (батьком, старшим братом) або другом, від якого магічним чином (див. **магія**) залежали життя і добробут роду в цілому і кожного його члена окремо. Як правило, членам соціальної спільності, що носить ім'я тотема, заборонялося його вбивати і вживати в їжу (окрім **ритуалів**), іноді дивитися на нього, не дозволялося одружуватися між собою і т.д. Рідше зустрічається індивідуальний, статевий і ін. види Т. Відомі магічні

обряди розмноження тотема, що полягали в ритуальному поїданні його м'яса і танцях танцюристів в масках, що наслідували тотему, а також віра в можливість постійного втілення (інкарнації) тотема в новонароджених членах роду. Зафіксоване уявлення, що загибель предмету, що є символом тотема, може привести до загибелі його живого двійника. **Т.** — явище майже універсальне і широко поширене на всіх континентах, переважно в суспільствах, що знаходяться на ранніх стадіях соціального розвитку. Становлення **Т.** почалося, ймовірно, ще в середньому і продовжувалося в пізньому палеоліті. У мисливсько-збиральницьких суспільствах минулого і справжнього **Т.** виступає однією з основних релігійних систем і, в той же час, нерідко займає важливе місце в соціальній структурі; окремі його елементи зберігаються і на пізніших рівнях розвитку. **Т.** об'єднує собою релігійно-міфологічне осмислення кровноспоріднених зв'язків, затвердження єдності суспільства і природи, систематизацію явищ навколишнього світу і самого суспільства. **Т.** — одна з найдавніших форм усвідомлення і впорядкування соціальних відносин, один з найважливіших соціально-ідеологічних інститутів первісного суспільства, організуючих суспільну і індивідуальну поведінку в природному і соціальному середовищі. Тісно пов'язаний з іншими сферами суспільної свідомості, з соціальною структурою, **Т.** є яскравим виразом первісного синкретизму. Краще всього **Т.** вивчений у аборигенів Австралії і індіців Північної Америки, у яких він складає основу традиційного світогляду.

УПЕРЕДЖЕНІСТЬ ЕТНІЧНА — суб'єктивне, занадто емоційне оцінювання властивостей національного характеру та різних аспектів життєдіяльності іноетнічних спільнот.

УСТАНОВКА ЕТНІЧНА — готовність людини сприймати, розуміти певні явища та проблеми етнонаціональних стосунків, на основі чого визначаються її психічний стан реагування і готовність дії у певній ситуації.

ФІЛІАЦІЯ (від лат. *filius, filia* — син, дочка) — принцип формування спорідненої групи або принцип визначення приналежності індивіда до спорідненої групи і дослідження спорідненості від одного покоління до іншого по **лініях спорідненості**. Розрізняють унілінійну **Ф.** — дослідження спорідненості по лінії батька (**патріфіліація**) або по лінії матері (**матріфіліація**) і амбілінійну **Ф.** — дослідження спорідненості або

по батьківській, або по материнській лінії залежно від вибору. (Див. також **амбілінійність**, **білінійність**, **матрілокальність**, **патрілінійність**, **унілінійність**) Вважається, що **Ф.** з'являються раніше лінійно-статечної спорідненості (див. **лінійність**) і завжди припускає наявність **білатеральності**. Тому, щоб розрізнити різні принципи інкорпорації в споріднену групу в період до появи лінійно-статечної спорідненості використовують терміни “патріфіліація” і “матріфіліація”. Переважання в первісних суспільствах матрі- і патріфіліацій називається інакше “горизонтальною спорідненістю”. В цьому випадку у вступі жінок до шлюбу були зацікавлені перш за все їх брати. Виникнувши в середовищі ранніх мисливців і збирачів, **Ф.** продовжувала грати велику роль у ранніх землеробів і скотарів. Так, патріфіліація була широко поширена у папуасів Нової Гвінеї, а матріфіліація — у багатьох групах Північної Америки. Формування лінійного ступеня спорідненості означало перехід до пізньородової організації.

ЦИВІЛІЗАЦІЯ — (лат. *civilis* — суспільний, громадянський) — етносоціальна спільність людей, яка, проживаючи на певній території, досягла високого (чи відмінного від інших) рівня культури.

ШАМАН — шаманство.

ШАМАНСТВО — (від евенкійськ. шаман, саман — збуджена, несамовита людина), рання форма релігії або культ, центральною ідеєю якого є віра людей в необхідність особливих посередників — шаманів, між людським колективом і духами (божествами). Шамани спілкуються з духами під час камланія, знаходячись в стані ритуального екстазу. При цьому, дух-покровитель ніби то може зливатися з шаманом в єдине ціле (утілюватися в ньому); душа шамана може залишити тіло і відправитися в інші світи в зовнішності самого шамана або якого-небудь духу-покровителя (помічника). Вважалося, що допомога духів наділяє шаманів надприродними силами, унаслідок чого вони здатні передбачати майбутнє, лікувати хворих, забезпечувати вдалий промисел і т.д. Важливий обов'язок шамана — проводити душі померлих в загробний світ. Вірили, що шаманів обирають і навчають самі духи, з тим, щоб шамани служили їм і з їх допомогою охороняли від бід своїх одноплемінників. За даними етнографії, **Ш.** було відомо у різних народів Землі, що знаходяться на нижчих ступенях суспільного розвитку. Виникло **Ш.** у глибокій давнині, можливо, вже в палеоліті, незабаром, після того,

як сформувалася віра в духів — анімізм. Ймовірно в різних формах **Ш.** було загальною стадією, пройденою колись всіма народами світу.

Залежно від рівня розвитку суспільства, **Ш.** займало неоднакове місце в релігійній діяльності людського колективу. Тому форми кампанія, ступінь спеціалізації шаманів, їх роль в колективі розрізнялися у різних народів.

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ

АККУЛЬТУРАЦІЯ (від англ. утворення, розвиток) — це процес неповної асиміляції, коли одна група, більш або менш стійко зберігаючи свою власну культурну модель, в той же час певною мірою переймає норми іншої, як правило більш поширеної або більш розвинутої культури. Результатом **А.** є виникнення бікультуралізму. Часто в зарубіжній етнології аккультурація використовується як синонім європеїзації, тобто означає процес поширення у народів Азії, Африки, Америки і Океанії елементів європейської культури, форм господарювання, соціальних інститутів.

АКОМОДАЦІЯ — це процес початкових етнічних контактів, пристосування до іноетнічного середовища. Термін вживається у зарубіжній етнологічній науці.

АМАЛЬГАМАЦІЯ — це процеси фізичного змішування етнорасових груп. Термін вживається у зарубіжній етнологічній літературі.

АСИМІЛЯЦІЯ (від лат. уподібнення) — процес етнооб'єднувачого характеру, який виявляється у розчиненні самостійного етносу або його частин усередині іншого, як правило, більшого етносу або етності. При цьому етносу, що асимілюється, втрачає свою мову, традиційну культуру, нарешті етнічну самосвідомість (з втратою останньої відбувається руйнація етносу). В західній науці синонімом терміну “асиміляція” вважається термін “деетнізація”.

ДИСПЕРСИЗАЦІЯ (від лат. розсіяння) — це процес етнічного роз'єднання, який полягає у відокремленні від первинного етносу окремих відносно невеликих груп, які не набули ознак самостійності. Подібний процес відбувається шляхом міграцій, які мали місце у всі часи й у всіх народів.

ЕМІГРАЦІЯ (від лат. виселення) — це переселення з однієї країни в іншу, викликане економічними, політичними, релігійними та іншими причинами.

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ (лат. processus — просування вперед) — 1) будь-які зміни властивостей етнічних спільнот (мова, матеріальна й духовна культура, самосвідомість тощо) впродовж їхнього розвитку; 2) послідовна етапність розвитку етнічних явищ; 3) зміна етногенетичних стадій; 4) чергування домагань (етнодіянь) для досягнення певних завдань. **Е. п.** поділяються на етнотрансформаційні і етноеволюційні; роз'єднавчі і об'єднавчі; залежно від наслідків змін, що відбуваються з етносом, виділяють два різновиди **Е. п.**: процеси етнічної еволюції і процеси етнічної трансформації. Залежно від переважання доцентрових або відцентрових тенденцій **Е. п.** підрозділяються на дві основні типологічні групи: процеси етнічного об'єднання і процеси етнічного розділення. Етнороз'єднавчі процеси (мають назву етногенетичної дивергенції) включають такі основні підвиди: *парціація, сепарація, дисперсизація*. Етнічні процеси об'єднавчого характеру поділяють на підвиди: *асиміляція, консолідація, інтеграція, міксація*.

ЕТНІЧНІ СИРОТИ — особи, які не підтримують зв'язків зі своєю етнічною групою, але й не дотримуються традицій та звичаїв іноетнічного середовища, в якому перебувають.

ЕТНОЕВОЛЮЦІЙНІ ПРОЦЕСИ (етнокультурна еволюція) — це такі процеси, що приводять до змін окремих елементів всього етносу чи його частин не торкаючись самого етнічного існування (наприклад, витіснення традиційних елементів матеріальної культури уніфікованими промисловими виробами).

ЕТНОТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ — це такі процеси, що приводять до суттєвих змін етнічних спільностей, до зникнення одних і виникнення інших етносів. Основними видами етнічних процесів трансформаційного характеру є процеси етнічного роз'єднання і об'єднання.

ЗМІШАНІ РАСИ — раси, які утворювалися в давнину, в середні віки, в новий і новітній час в результаті змішення різних рас людини, що вже склалися, між собою. Наприклад, з перших століть н.е. в степовій смузі між Уралом і Єнісеєм в процесі змішення монголоїдів і європеїдів формується південносибірська раса; типовими представниками **З.Р.** є метиси, мулати, самбо.

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ЕТНІЧНА — (лат. identikare — ототожнювати) — психологічний процес ототожнення індивіда з етнічною спільнотою на основі засвоєння головних стереотипів і норм поведінки та етнокультурних традицій і цінностей, які дозволяють стати її повноправним представником.

ІДЕНТИЧНІСТЬ (лат. identicus — той самий, тотожний) — певний комплекс специфічних рис, що дозволяють виокремлювати одну групу людей від інших, а також відносити особистість до тієї чи іншої групи.

ІММІГРАЦІЯ (від лат. вселення) — це в'їзд іноземців у будь-яку країну для постійного проживання.

ІНІЦІАЦІЯ — (лат. initiation — посвячення) — обрядові дії, що знаменували перехід особи від однієї вікової або соціальної групи в іншу, внаслідок чого вона набуває нового статусу.

ІНОЕТНІЧНА КУЛЬТУРА — це неадаптовані певним народом культурні елементи інших спільнот, які ним вже засвоюються, споживаються, але ще не відтворюються в його середовищі, не вважаються «своїми».

ІНСТРУМЕНТАЛІЗМ (лат. — instrumentum — знаряддя) — суб'єктивно-ідеалістичний методологічний підхід, згідно з яким етнічність є результатом свідомо створеного міфу, тому вона може використовуватися елітою як інструмент у боротьбі за владу або стає засобом для задоволення потреб та досягнення комфортності індивіда чи етнічної групи.

ІНТЕГРАЦІЯ МІЖЕТНІЧНА (від лат. зближення, об'єднання) — це процес взаємовідносин і взаємодії між різними етнонаціональними спільнотами багатонаціональної держави, внаслідок якого ці спільноти зближуються й об'єднуються, формуючи політичну націю, виробляючи почуття спільного громадянства і державного патріотизму, але не втрачаючи при цьому своїх етнічних властивостей і своєї етнічної свідомості і не перестаючи бути самими собою. В сучасних умовах найбільш характерна для країн Азії та Африки, що розвиваються, з їх складною етнічною структурою населення.

ІНТЕГРАЦІЯ — формування певної культурної спільності у кількох етнічних одиниць, котрі відрізняються оновленими традиційними культурними параметрами. Процес культурно-побутового зближення, як правило, не позначається на етнічній

самосвідомості людей, причетних до цих етнічних спільностей, як і на інших структуруючих елементах.

ІНТЕРЕСИ ЕТНІЧНІ — мотивовані уявлення та пріоритети етнічної спільноти щодо збереження її цілісності та забезпечення вигідного вирішення життєво важливих питань у сфері міжетнічних стосунків.

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ — частина ойкумени, населення якої внаслідок спільного соціально-економічного розвитку, тривалих внутрішніх взаємозв'язків та впливів має схожі культурно-побутові (етнографічні) особливості.

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНИЙ РЕГІОН — територія, що вирізняється комплексом етнокультурних прикмет (народною архітектурою, одягом, господарськими заняттями тощо), сформувалась унаслідок ландшафтно-кліматичних, історичних особливостей тощо. Такий регіон може утворювати декілька етнографічних груп (Карпатський, Поліський регіони тощо).

КОНСОЛІДАЦІЯ ВНУТРІШНЬО-ЕТНІЧНА (від лат. об'єднання, згуртування, зміцнення) — це процес внутрішнього зміцнення і зростання великого етносу завдяки поступовому зникненню культурно-мовних і побутових відмінностей між субетносами та етнографічними групами, а також зростанню загальноетнічної самосвідомості. Наприклад, у Франції швидко нівелюються відмінності між такими групами як пікардійці, бургундці, савойці, гасконці, пуатвінці.

КОНСОЛІДАЦІЯ МІЖЕТНІЧНА — це процес об'єднання кількох споріднених етнічних спільнот в одну, нову, більш велику спільноту. Сьогодні подібні процеси відбуваються переважно в країнах Африки та Південно-Східної Азії, де вони раніше гальмувалися колоніальною владою.

КОНСОЛІДАЦІЯ — об'єднання й навіть злиття кількох споріднених за культурою і мовою етнічних одиниць у нову спільність. Компонентами такого єднання можуть бути: етнографічні та етнічні групи, котрі через нівелювання діалектів чи культурно-побутових особливостей зближуються з основною частиною етносу; споріднені етноси, що функціонують в одній державній системі і через це набувають спільних рис у культурі; нарешті, частини сусідніх етносів у зоні їх інтенсивного контактування, об'єднаних до того ж спільністю історичної долі.

КОНСТРУКТИВІЗМ (лат. construction — побудова) — теоретико-методологічний підхід, прихильники якого вбачають в етнічності суб'єктивно створений інтелектуалами конструкт (конструкцію). Виходячи з цього, доводиться, що особа сама робить свідомий внутрішній вибір стосовно приналежності до певної етнічної групи та будує свої внутрішньо етнічні стосунки на основі власних знань і досвіду.

КОНТАКТИ ЕТНІЧНІ (лат. contactus — зіткнення) — довго — чи короткотривале зіткнення та спілкування між окремими спільнотами, внаслідок чого вони вступають між собою у різні форми взаємозв'язків.

КОНФЛІКТ МІЖЕТНІЧНИЙ — форма міжгрупового конфлікту, різновид соціальних конфліктів, коли через протиставлення за етнічною ознакою «свої» — «чужі» відбувається поляризація інтересів та виникає стан відкритого чи прихованого протистояння.

КОНФОРМІЗМ ЕТНІЧНИЙ (лат. conformis — подібний, відповідний) — вияв слухняної поведінки та пасивного сприйняття представниками певної етнічної суспільності (як правило, етнічної меншини) культурних норм і цінностей домінуючої етнічної спільноти.

КОСМОПОЛІТИЗМ — (гр. kosmopolites — громадянин світу) — ідейно-світоглядна та ідеологічна течія, що закликає відмовитися від етнонаціональної само ідентифікації і культурних традицій свого народу, заперечує патріотизм та ідею вірності своїй батьківщині, а натомість проголошує пріоритет приналежності особи до всього людства, перевагу інтересів людства над інтересами окремих народів.

КСЕНОФОБИЯ ЕТНІЧНА (гр. xenos — чужий, phobos — страх) — 1) немотивований нав'язливий страх перед усім чужим, іноетнічним; 2) недовіра, ненависть до представників інших етносів.

КУЛЬТУРНА АНТРОПОЛОГІЯ — один із напрямів у науках про етноси, що розвинувся в США (cultural anthropology), головним предметом є дослідження особливостей і загальних рис культурного розвитку народів.

КУЛЬТУРНО-ГОСПОДАРСЬКІ ТИПИ — комплекси господарсько-культурних особливостей, що сформувалися історично у різних народів, які знаходяться на близьких рівнях соціально-

економічного розвитку та проживають у схожих природно-географічних умовах.

МАРГІНАЛЬНІСТЬ (лат. *margo* — межа, границя) — 1) відірваність від рідної культури та свого етносередовища, що межується з неповним засвоєнням іноетнічних культурних цінностей; 2) подвійна самоідентифікація особи, її одночасна приналежність до двох різних етнокультур, що породжує подвійну етнічну свідомість.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА — сукупність матеріальних цінностей, створюваних народом у процесі його історичної діяльності (знаряддя праці, одяг, їжа, транспортні засоби, житло, побутові речі тощо).

МЕНТАЛЬНІСТЬ — (лат. *mentalis* — розумовий, духовний) — етнопсихологічний феномен, який у концентрованому вигляді відображає різні рівні (від буденно-емоційного до науково-теоретичного та ідейного) світобачення, світосприйняття та поведінки окремого індивіда та етносоціальних об'єднань.

МЕТИС — (фр. *metis* — змішувати) — 1) нащадки від будь-яких між расових шлюбів; 2) нащадки від індіансько-іспанських шлюбів (у Мексиці); 3) нащадки шлюбів між європеїдами та індіанцями (в Америці).

МЕТИСАЦІЯ — (фр. *metis*, лат. *mixtus* — змішаний) — кровне змішування представників популяцій, що належали як до однієї, так і до різних рас та етносів.

МІГРАЦІЯ (від лат. *migration* — переселення) — це пересування етнічних груп в межах етнічної території (внутрішня міграція) або за їхні межі (зовнішня міграція).

МІЖЕТНІЧНА КУЛЬТУРА — частина культури етносу, що включає в себе здобутки і компоненти, притаманні загальнолюдській культурі, завдяки адаптивному механізмові вони з часом стають органічною складовою культури певного етносу, сприймаються ним як свої власні.

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ — стосунки, що складаються між націями в процесі взаємодії й реалізації їхніх інтересів та залежно від політичних і соціально-економічних обставин здійснюються у формі діалогу, тиску, суперництва, тож відповідно можуть носити дружній, нейтральний чи ворожий характер.

МІКСАЦІЯ ЕТНОГЕНЕТИЧНА — це процес об'єднання етнічних спільнот, які істотно відрізняються не лише в мовно-культурному, а й у расовому відношенні і супроводжується їх фізичним змішуванням. Подібні процеси є визначальними у формуванні багатьох етнічних спільнот Латинської Америки (наприклад, мексиканців, домініканців, бразильців і т. д.).

МІКСАЦІЯ — ступінь контактування етносів, коли на їхній основі утворюється нова етнічна спільність. Власне, до подібних наслідків приводить етнічна консолідація, проте вона можлива лише на ґрунті споріднених народів, у той час як міксація характерна для етносів, далеких за культурними характеристиками.

ОБ'ЄДНАВЧІ ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ — це процеси злиття груп людей різної етнічної належності і навіть окремих етносів у більш великі етнічні спільності. Стають домінуючими починаючи з пізнього середньовіччя, є типовими для нового часу. Сприяють зміцненню етносів і зростанню гомогенності як окремих суспільств, так і людства в цілому.

ПАРЦІАЦІЯ (від англ. розчленування) — це поділ раніше єдиного етносу на кілька нових більш-менш рівних частин, жодна з яких не ототожнює себе із старим етносом. Головною причиною такого типу етнічного поділу є політичне відокремлення, як наслідок розчленування етносу державними кордонами. Прикладом такого роду процесів може служити формування слов'янських, германських, романських, арабських народів.

ПРОЦЕСИ ЕТНІЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ — основна типологічна група власне етнічних процесів, що відображає історично закономірну і в цілому прогресивну тенденцію до укрупнення етносів. До **П .е. о.** відносяться процеси злиття груп людей різної етнічної приналежності або цілих етносів з утворенням нових етнічних спільностей (див. етногенетична міксація, інтеграція міжетнічна, консолідація) або із збереженням одного з початкових етносів (див. асиміляція). Об'єднувальні процеси обумовлені звичайно територіальним змішанням і великим числом міжетнічних шлюбів, що приводять до значної метисації контактуючих етносів.

ПРОЦЕСИ ЕТНІЧНОГО РОЗДІЛЕННЯ — основна типологічна група власне етнічних процесів, при яких від єдиної етнічної спільності відділяється (точніше, відгалужується) частина, що стає самостійним етносом (див. сепарація), або, коли єдина

етнічна спільність цілком ділиться на декілька частин, кожна з яких стає самостійним народом (див. парціація). **П .е. р.** можуть відбуватися без втрати частинами етносу територіального сусідства (наприклад, розділення староруського етносу на росіян, українців, білорусів), що відокремилися, або супроводжуватися міграціями і територіальним відривом їх один від одного (наприклад, калмики, що переселилися на південь Росії із Центральної Азії). Важливу етноподільну роль грають політичні межі.

ПРОЦЕСИ ЕТНІЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ — різновид етнічних процесів, які обумовлюють значні зміни будь-яких елементів і параметрів всього етносу (або окремих його частин), але не зачіпають самого існування етносу, не приводять до зміни етнічної приналежності і зміни самосвідомості етнічного.

ПРОЦЕСИ ЕТНІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ — різновид етнічних процесів, які приводять до зміни етнічної приналежності тих або інших груп людей, до зникнення одних і виникнення інших етносів, що виражається в зміні самосвідомості етнічного. Такі процеси звичайно протікають більш поволі, ніж процеси етнічної еволюції, але їх кінцеві результати більш значущі для етнічної ситуації.

РОЗ'ЄДНАВЧІ ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ (етнічна дезінтеграція) — це процеси, під час яких від попередньої етнічної спільноти відокремлюється інша спільнота, або коли перша поділяється на дві й більше частин, кожна з яких стає окремою самостійною етнічною спільнотою. Найчастіше мали місце в прадавні й давні часи, а також у традиційному, до індустріального суспільстві. Головними причинами цих процесів були чисельне зростання племен і етносів та вичерпання природних ресурсів території їхнього проживання. В сучасних умовах мають місце переважно на теренах колишнього СРСР та Східної Європи.

СЕПАРАЦІЯ (від лат. поділ) — це процес відокремлення від якогось етносу його певної частини, яка з часом перетворюється на новий самостійний етнос. Процес такого типу відбувається внаслідок: а) переселення частини етносу за кордон (наприклад, полінезійські народи сформувалися внаслідок низки етнічних сепарацій); б) її політико-державного відокремлення від основного масиву етносу (наприклад, ельзасців від німців, корсиканців від італійців); в)

релігійного відокремлення (наприклад, у Бірмі араканці -мусульмани-суніти відокремилися від бірманців-буддистів).

СЕПАРАЦІЯ ЕТНІЧНА — (від лат. *separatio* — відділення, розділення), вид процесів етнічного розділення, при якому від того або іншого етносу відділяється його частина (звичайно порівняно невелика), яка з часом перетворюється на новий самостійний етнос. При цьому схожий (материнський) етнос зберігається.

КЛАСИФІКАЦІЇ НАРОДІВ СВІТУ

АНТРОПОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ — це групування народів за комплексом спадкових морфологічних та фізіологічних ознак. Всі сучасні расові класифікації базуються на ієрархічному принципі; основні (великі) раси фахівці ділять на малі раси та антропологічні типи. Спільним для розмаїття расових класифікацій є виділення трьох великих угруповань: європеоїдів, монголоїдів, негроїдів.

АРЕАЛЬНА КЛАСИФІКАЦІЯ — це групування народів світу за великими регіонами їх проживання, названими в етнології історико-етнографічними або традиційно-культурними областями. В їхніх межах у народів у процесі тривалого історичного розвитку склалася певна культурна спільність. Ареальну класифікацію можна розглядати як свого роду історико-етнографічне районування.

ГЕОГРАФІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ — це розподіл людства за окремими групами і народами у відповідності з місцями їх проживання. **Г. к.** не враховує походження, рівня розвитку господарських і соціальних відносин, особливостей культури народів, тому використовується при описах етнічних спільностей, а не при їх дослідженні. Основні таксони класифікації співпадають з частинами світу: народи Австралії і Океанії, Африки, Америки, Азії та Європи.

ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНА КЛАСИФІКАЦІЯ — це групування народів за подібними явищами у господарстві і матеріальній культурі, що формуються в однакових умовах природно-географічного середовища та рівнів соціально-економічного розвитку. Подібні за цими ознаками народи класифікуються за господарсько-культурними типами (ГКТ). Всі ГКТ поділяють на три основні групи: 1. Типи з переважаючою економічною роллю полювання, збиранництва, рибальства. 2. Мотичне (ручне) землеробство і

скотарство. 3. Плужне (орне) землеробство з використанням тяглової сили домашніх тварин у сільськогосподарських роботах. Після промислової революції в господарсько-культурному поділі народів і країн все більшого значення набувають відмінності, пов'язані зі співвідношенням індустріальних і аграрних форм економіки.

ГОСПОДАРСЬКО-КУЛЬТУРНИЙ ТИП — це визначений комплекс особливостей господарства і культури, що історично формується у різних народів, близьких за соціально-економічним розвитком, які проживають у подібних умовах природно-географічного середовища.

ЕТНОЛІНГВІСТИЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ — це групування народів за ознакою мовної родинності. За формою дуже близька до генеалогічної класифікації мов. **Е. к.** дає уявлення про наявність у народів спільного етногенетичного коріння, спільних витоків походження тієї чи іншої культури. Основні таксони: філа, мовна родина (мовна сім'я), група або підгрупа родинних мов, мова, діалект, говірка.

ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНА ОБЛАСТЬ — це територія, на якій в результаті довготривалого співіснування родинних і неродинних народів, виникли і зберігаються подібні риси у господарстві і культурі. **ІЕО** формуються в процесі культурної взаємодії сусідніх народів протягом тривалих історичних періодів. В силу цього структура таких спільностей багаторівнева, а кордони досить лабільні. Великомасштабні спільності цього типу — провінції — охоплюють цілі частини світу або великі групи сусідніх країн, менші — області — в свою чергу поділяються на під-області і невеликі місцеві історико-культурні регіони.

МОВА — це найважливіший засіб людського спілкування, безпосередньо пов'язаний із мисленням. Є системою звукових, словникових і граматичних засобів. Виконує функції збереження і передачі інформації.

ПЕРЕХІДНІ РАСИ — раси, які сформувалися в стояв віддалені часи, що тепер важко встановити, чи є вони результатом змішання двох конкретних рас людини або ж зберігають стародавні риси, що існували у великих расових стовбурів до їх розчленування. Наприклад, ефіопська раса на сході Африки.

РАСА — це велика біологічна група людей, що склалася історично і пов'язана єдністю походження, що виявляється у спільних

спадкових морфологічних (пігментація шкіри та волосся, форма волосся і т. д.) та фізіологічних (групи крові, білки виворотки та ін.) ознаках. Виділяють раси: європеїдна, американоїдна, австралоїдна, монголоїдна, негроїдна.

РЕЛІГІЙНА КЛАСИФІКАЦІЯ — це класифікація, згідно з якою народи поділяються за релігійною ознакою. Для групування використовується декілька критеріїв: 1. Релігійні вірування докласового і класового суспільств. 2. Політеїстичні і монотеїстичні релігії. 3. Світові і локальні релігії.

СОЦІАЛЬНЕ ЖИТТЯ

АДАТ (араб.) — це неписаний закон, звичаєве право у народів, що сповідують іслам. **А.** розглядається як доповнення до шариату.

АКСАКАЛ (від тюрк, білий і борода) — це голова роду, старійшина, людина, яку поважають в Середній Азії і на Кавказі.

АПАРТЕЇД (на мові африкан. окреме проживання) — це політика расової дискримінації і сегрегації, яка проводиться стосовно корінного африканського населення та полягає у позбавленні африканців громадянських прав, у переселенні їх в резервати або спеціальні міські квартали, в обмеженні свободи їх пересування і т.п.

БАНТУСТАН (з мови банту людина) — це псевдо-державне утворення в Південно-Африканській Республіці, створене на базі існуючих для корінного африканського населення резервацій.

БІГМЕН (з англ. велика людина) — це термін, що увійшов для позначення в світовій етнологічній літературі чоловіків, які користуються в общині великим авторитетом, впливом і фактично є їх ватажками. Своїм становищем вони зобов'язані, головним чином, особистим здібностям. Вплив **Б.** базувався в першу чергу на тому, що вони мали можливість розпоряджатися надлишковим продуктом та використовувати накопичені багатства в церемоніальному обміні. **Б.** зроблені лише перші кроки на шляху до інституалізації влади. Інститут **Б.** вивчений переважно в Меланезії та Південно-Східній Азії.

БРАХМАНИ (санскр.) — це група вищих каст в Індії, духовний стан в індуїзмі.

ВЕНДЕТТА (з італ. помста) — це звичай кровної помсти у корсиканців та сардинців.

ВІКОВІ ГРУПИ (ВІКОВІ КЛАСИ) — це характерний первісному суспільству поділ чоловіків і жінок на декілька вікових категорій, кожна з яких мала свої специфічні права і обов'язки. Виділялося переважно до чотирьох **В. к.:** дітей, юнаків (дівчат), дорослих, стариків. У деяких народів, особливо у Сх. Африці, звичайні **В. к.** еволюціонували в постійні об'єднання чоловіків зі своїми назвами, організацією і вождями. **В. к.**, що виникли внаслідок статево-вікового поділу праці, існували протягом всієї епохи первісності, а їх пережитки тривалий час зберігалися у доіндустріальних суспільствах Старого Світу, зокрема в Західній Європі, на Кавказі і в Середній Азії.

ВОЖДЕСТВО — це форма соціально-економічної організації, головним чином, організації влади в епоху пізнього розкладу первісного суспільства. В економіці характеризується виникненням додаткового продукту, який частково привласнюється родо — племінною верхівкою, частково використовується на суспільні потреби. В соціальному відношенні характеризується становістю. Для організації влади типова інституціалізована влада спадкових вождів. **В.** можуть бути як сакральними з культом вождів (полінезійці, багато племен Тропічної Африки), так і не володіючими цими ознаками (індіанці північного узбережжя Північної Америки). У великій кількості випадків влада носить переважно військовий характер (народи банту, кочові скотарі — аридного поясу Азії).

ВОЖДЬ — це вища виборна особа в племені або союзі племен. Функції **В.** — керівництво господарською діяльністю, розв'язання міжродових суперечок, відстоювання інтересів племені, керівництво військовою справою. На відміну від старійшини, вождь представляв лише світську владу.

ЖІНОЧІ СОЮЗИ — це суспільний інститут, який іноді виникав в епоху розкладу первісного ладу на протигагу чоловічим союзам як механізму утвердження патріархату. Часто утворювалися на основі жіночих будинків, мали певні вікові розряди, обрядові зібрання та інші ритуали. Відомі у меланезійців, мікронезійців, індіанців Північної Америки, і особливо в Західній Африці, де на відміну від інших регіонів носили характер таємних союзів і користувалися великим суспільним впливом.

ЗАДРУГА — це сімейна община у південних слов'ян. Складалася з декількох поколінь нащадків одного батька з їх сім'ями та

нараховувала до 20-30 чоловік. Господарство і споживання були спільними.

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО — це традиційний народний правопорядок, регулюючий взаємовідносини між людиною і суспільством у конкретному етнічному колективі.

ЗВИЧАЙ — 1) побудована на усталених морально-етнічних нормах стереотипна форма дій та поведінки, що регулює буденну сферу життєдіяльності особи та етнічної спільноти; 2) повсякденний усталений спосіб (правило) поведінки, складений історично, на основі людських стосунків, у результаті багаторазового здійснення одних і тих же дій та усвідомлення їх суспільної значущості.

ІНІЦІАЦІЯ (від лат. посвята) — це універсально поширена в первісному суспільстві система звичаїв, пов'язаних із переведенням юнаків і дівчат у віковий клас дорослих чоловіків та жінок. **І.** мали на меті підготовку молоді до виробничого, суспільного, шлюбного і духовного життя соплеменників і, як правило, супроводжувалися ритуальною ізоляцією, спеціальними церемоніями, елементами яких були моральні й фізичні випробовування. Віддаленим пережитком. є звичай обрізання, що зберігається в ісламі та іудаїзмі.

КАСТА (від португал. рід, покоління) — це соціально-економічна і часто етнічна, а відповідно і територіальна спадкова замкнута спільність людей, зв'язана певними соціальними нормами, в тому числі внутрішньо-кастовою ендогамією, взаємодопомогою, особливостями одягу, їжі і т. д. Поділ суспільства на касты — джерело соціальної нерівності.

КЛАН (ірланд. *clan* — нащадки, діти) — 1) У кельтів назва роду або племені, пізніше патронімії, члени якої носили ім'я предка з додаванням слів “син” (Мак) у шотландців і ірландців або “внук” (“О”) у ірландців; 2) в сучасній літературі назва будь-якої групи родичів або локалізованої родової общини, а іноді і всіх родоплеменних підрозділів; 3) родові людські групи, в яких не простежується чітка генеалогічна лінія, тому вони ведуть своє походження від умовного, часто міфічного пращура

КРОВНА ПОМСТА — це звичай помсти за вбивство, увіччя, образу або матеріальні збитки, універсально поширений в первісному суспільстві і особливо на його пізніх стадіях як форма колективного захисту. **К. п.** виступала і як покарання винних. Одночасно розвивалася система композицій (від лат. відшкодування) —

примирення ворогуючих сторін, головним чином, шляхом матеріальної компенсації потерпілим. **К. п.** і композиції надовго утрималися в соціально структурованих суспільствах, а в частині з них (Албанія, Сербія, Південна Італія, Корсика, Японія) дожили до новітнього часу.

КУНАЦТВО (від тюрк. гість) — це поширений на Північному Кавказі звичай вступу в дружні стосунки і надання допомоги серед чоловіків різних родів, племен, народностей.

ЛІНІДЖ (від лат. лінія) — це прийняте в сучасній етнологічній літературі позначення однолінійних родинних груп. Групи з материнським рахунком родинності позначаються як матрілінідж, з батьківським — як патрілінідж. Від роду **Л.** відрізняється тим, що походження в ньому ведеться не від міфічного, а від реального предка. Поняття **Л.** близьке до патронімії (матронімії), але відрізняється від нього більш широким історичним діапазоном. Класичні приклади: ірокезький матрілінідж — овачира, південнослов'янський патрілінідж — задруга.

МАТРІАРХАТ (від лат. мати і грец. влада; буквально влада матері) — це термін для позначення періоду панування материнського роду, в якому суспільна значимість людей та їх права визначалися родинністю по жіночій (материнській) лінії. Виконавцями влади роду і племені були частіше всього чоловіки — члени відповідного роду по жіночій лінії.

ОБЩИНА — 1) Об'єднання людей за спільними інтересами, наприклад, **О.** сільська, релігійна, земляцька. 2) У багатьох країнах низова адміністративно-територіальна одиниця. 3) В соціальному, історико-етнологічному значенні — самоврядний виробничий і соціально-побутовий колектив, характерний для первіснообщинного ладу і до індустріальних станових суспільств. Основні історичні типи **О.:** родова, гетерогенна, сусідська. **О.** класифікують також за їх належністю до господарсько-культурних типів та за іншими ознаками. Ранньо — сусідська і сусідська **О.** зберігаються в багатьох країнах Азії, Африки і Латинської Америки.

ПАТРІАРХАТ (від грец. батько і влада) — це період розкладу первіснообщинного ладу і переходу до станового суспільства, який характеризується конституюванням батьківського роду при збереженні пережитків материнського. Для **П.** характерні патронімія, велика сім'я, багаточисельні інститути безправ'я жінок.

ПАТРОНІМІЯ (від лат. батько та ім'я) — 1) Родинні або територіальні спільності, назва яких містить вказівку на походження від загального чоловічого предка (наприклад, слов'ян. Васильковичі, шотланд. Мак — Грегор). 2) Група відносно близьких родичів (а також членів їх сімей) по батьківській лінії, яка виводить себе від загального добре відомого чоловічого предка. **П.** виникає у процесі розкладу первіснообщинного ладу, об'єднуючи своїх членів залишками спільної власності, взаємодопомогою, взаємозахистом, нормами екзогамії або ендогамії.

ПІЗНЬОПЕРВІСНА ОБЩИНА — історичний тип первісної общини, що виділяється у вітчизняній науці. **П. о.** — це складна соціальне утворення з привласнюючим господарством, що призводить або високоспеціалізованим, яке дозволяє одержувати відносно регулярний надлишковий продукт. Тому, при переважанні колективної економіки, що зберігається, в ній вже розвиваються індивідуальна власність і трудовий розподіл. **П.о.** відрізняється набагато вищою чисельністю, що веде до її внутрішнього дроблення на підобщини, а також зачатками експлуатації і соціальної нерівності.

ПЛЕМ'Я — це перший тип етносоціальної організації з характерною тенденцією до культурно-мовної єдності та ендогамії. Для **П.** характерні: кровно-родинні (реальні або міфічні) зв'язки між його членами, поділ на фратрії та роди, спільність території, деяких елементів господарства, самосвідомості і самоназви, звичаїв та культів, для більш пізнього етапу — самоуправління, що складається з ради племені, вождів. В різні історичні епохи, у різних народів світу **П.** характеризувалося комплексом особливостей.

ПОБРАТИМСТВО — це одна з форм неприродної родинності, звичай за яким двоє або декілька людей, які не є родичами, встановлювали між собою зв'язок, що прирівнювався до родинного. Побратими повинні були надавати один одному допомогу, виявляти гостинність.

ПОТЕСТАРНА ВЛАДА — те ж, що і потестарна організація.

ПОТЕСТАРНА ОРГАНІЗАЦІЯ (від лат. влада) — це додержавна організація влади, характерна для первісного суспільства. Для **П. о.** характерне примітивне народовладдя; її вищим органом були збори всіх дорослих сородичів або общинників, велику роль відігравали ради старійшин. До потестарних інститутів належать також таємні союзи, юнацькі організації, дружини.

ПОТЕСТАРНА ОРГАНІЗАЦІЯ — (від лат. *potestas* — влада), система владно-управлінських інститутів в докласовому або дополітичному суспільстві; долержавна організація влади. Генезис **П.о.** пов'язаний із спеціалізацією функції керівництва господарською і соціальною сферами життя первісного суспільства. Спочатку **П. о.** ґрунтувалася на авторитеті і престижі предводителів (бігменів, вождів, старійшин) разом з різними формами первісного народовладдя (ради старійшин, зборів общинників і т.д.). У пізньопервісних суспільствах з'являються особливі інститути влади: чоловічі союзи, племена, таємні союзи, ради вождів, дружини. В цілому, для **П. о.** характерна нерозчленована або неповна розчленована управлінських, соціально-економічних і ідеологічних (релігійних, ритуальних) функцій. Відносини влади будувалися на базі споріднених відносин і статевовікової стратифікації (див. вікова організація) або їх імітації (на пізніх етапах). Пережиткові форми **П. о.** зустрічаються в багатьох архаїчних суспільствах (таємні суспільства, селянські братерства) і в більшості країн, що розвиваються (громадське самоврядування, інститут традиційних вождів, палати вождів в парламентах і т.п.).

ПОТЛАЧ (на мові індіанців — нутка дар) — це звичай роздаровування матеріальних цінностей, що знаходяться у розпорядженні однієї людини. Відбувався у формі свята, що супроводжувалося бенкетом. **П.** відображає процес майнового розшарування і являє собою своєрідну форму боротьби за владу на етапі розкладу родового ладу. **П.** існував у окремих індіанських народів Північної і Центральної Америки.

РАДА ПЛЕМЕНІ — це збори старійшин родів племені для вирішення господарських справ або міжродових відносин, а також загальні збори всіх повноправних членів племені для обговорення надзвичайних подій (війна, переселення, стихійне лихо і т. п.).

РАННІ ФОРМИ РЕЛІГІЇ — те ж, що і вірування традиційні.

РАСА — (фр. *race* — порода, італ. *razza* — плем'я) — групи людей, які склалися історично та мають спільне походження, що знаходить прояв у комплексі зовнішніх фізичних ознак (колір шкіри, очей, волосся, форма черепа тощо), які передаються через спадковість.

РАСИ ЛЮДИНИ — систематичні підрозділи усередині виду *Homo sapiens*. **Р. л.** — групи людей, що історично склалися, характеризуються сукупністю загальних спадкових, морфологічних

і фізіологічних ознак, які варіюють в певних межах, пов'язаних з єдністю походження і певною територією розповсюдження. Хоча в даний час зв'язок з ареалом іноді не виявляється з повною виразністю, проте вона завжди мала місце в більш менш далекому минулому.

РАСИЗМ — реакційні ідеологія, психополітика, спрямовані на доведення, що приналежність до тієї чи іншої раси визначає психічний та інтелектуальний рівні їх представників. На цій основі здійснюється поділ на «вищі» (панівні) та «нижчі» раси.

РАСОВІ ОЗНАКИ — такі морфологічні і фізіологічні особливості людей, які носять спадковий характер і мають відомий географічний ареал свого розповсюдження. Хоча в даний час зв'язок з географічним ареалом, іноді не виявляється з повною виразністю, вона завжди мала місце в більш менш віддаленому минулому.

РАСОГЕНЕЗ — процес формування рас людини.

РЕЗЕРВАЦІЯ (від лат. зберігати) — це територія, відведена для насильницького поселення корінних жителів країни, котра зазнала колоніального гніту; форма расової дискримінації.

РІД — це колектив кровних родичів, які ведуть своє походження по одній лінії (материнській або батьківській), усвідомлюють себе нащадками віддаленого загального предка (реального чи міфічного), носять загальне родове ім'я. Для класичного **Р.** характерна екзогамія. Декілька родів об'єднувалося в племена. Розрізняють материнський **Р.** і батьківський **Р.**

РОДОВА ПОМСТА — те ж, що і кровна помста. Родова община — див. община.

РОДОВА РАДА — це збори всіх рівноправних членів роду або літніх людей для вирішення важливих справ, пов'язаних з життям відповідного колективу.

СЕГРЕГАЦІЯ (від лат. відокремлення) — це вид расової дискримінації; расистська політика відокремлення групи населення за расовою або національною ознакою (заборона проживати в одних будинках з європейцями, відвідувати будинки, в яких вони бувають).

СОПЛЕМІННІСТЬ — позначення міжплемінної етнічної освіти, групи споріднених племен, що жили на суміжних територіях, що говорили на діалектах однієї мови, що володіли багатьма загальними особливостями культури, але що не мали яких-небудь загальних органів влади і достатньо чітко вираженого міжплемінної

самосвідомості етнічної. Це свого роду надплемінна етнолінгвістична спільність. (Див. також мета етнічна спільність).

СОЮЗ ПЛЕМЕН — це тимчасове об'єднання родинних або сусідських племен, утворене перш за все для спільного захисту від ворога. В багатьох випадках **С. п.**, утворені з такою метою, продовжу вали своє існування, але вже в соціально-економічних інтересах племен, що їх утворювали (ірокезька ліга, конфедерація кріків та ін.).

СТАН — це група людей, пов'язаних спадковою професією або особливим (часто юридично закріпленим) становищем у суспільстві.

СТАРІЙШИНИ — в первісному суспільстві старші за віком члени колективу — общини, роду, племені, орган влади і управління цим колективом. Становище **С.** визначається їх авторитетом як зберігачів традицій.

СТАРША ЛЮДИНА — це особливо поважна людина старшого покоління в роді, охоронець і тлумач родових традицій.

ТАЄМНІ СОЮЗИ — це організації, створювані на протигагу племінній або іншій офіційній владі.

ТАМГА (ТЮРК.) — це знак власності, яким у родовому суспільстві позначали те, що належало роду (наприклад, худобу) або речі, виготовлені членами роду (наприклад, кераміка, килими), пізніше — знак сімейної і особистої власності.

ТРИБАЛІЗМ, ТРАЙБАЛІЗМ (від лат. плем'я) — 1) Архаїчний характер соціальної структури, збереження суспільних інститутів і організацій, зв'язаних з родоплемінним ладом. 2) Специфічна форма міжетнічних конфліктів у суспільствах, що знаходяться на стадії формування націй, але зберігають пережитки родоплемінної структури. Термін вживається переважно в зв'язку з етнополітичною ситуацією у державах Тропічної Африки.

ФРАТРИЯ (від грец. братство) — це екзогамна частина племені, сукупність декількох родів. Типовий **Ф.** властиві своя назва, тісна солідарність родів, що в ній об'єднані, різноманітні обрядові та ін. функції.

ЧОЛОВІЧИ БУДИНКИ — це суспільні будівлі, які в первісному суспільстві служили колективним житлом для нежонатих (рідше для всіх) чоловіків роду або общини, а також місцем чоловічих зібрань, обрядів, прийому гостей. Особливо велике значення **Ч. б.** набули при переході від материнського до батьківського роду, коли вони стали центрами діяльності чоловічих союзів.

ЧОЛОВІЧИ СОЮЗИ — це суспільний інститут, що виник на стадії переходу від материнського до батьківського роду як організація чоловіків для боротьби за переважаюче становище в суспільстві. **Ч. с.** мали своїх керівників, таємні мови, обряди, релігійні церемонії. Отримали широкий розвиток в Меланезії і Західній. Африці, відомі в Мікронезії та Америці.

ШЕЙХ (від араб, літня людина) — це вождь племені або родової групи у арабів, духовний голова, людина, яку поважають у мусульман.

СІМЕЙНО-ШЛЮБНІ ВІДНОСИНИ

АВУНКУЛАТ (від лат. брат матері) — це сукупність сімейних і суспільних порядків, які передбачають особливу близькість між племінником і дядьком по материнській лінії. Племінник оселяється разом з дядьком, користується його порадами, захистом, є його спадкоємцем або співспадкоємцем. **А.** виникає в умовах материнського роду і набуває особливого значення при переході від материнського до батьківського роду.

АВУНКУЛОКАЛЬНІСТЬ — це шлюбне поселення подружжя у брата матері чоловіка або в його групі. Характерне для авункулату і може бути як постійною, так і тимчасовою.

АДОПЦІЯ (від лат. усиновлення) — це включення окремої особи або групи осіб до складу будь-якого родинного колективу — сім'ї, роду, племені. Виникає у ранньопервісному суспільстві (наприклад, у австралійців) і в подальшому широко практикується з економічних або релігійних причин, забезпечуючи бездітним сім'ям майбутнього годувальника або продовжувача роду. В епоху розкладу первісного суспільства виникає взаємна **А.** вождями дітей сусідніх вождів з метою встановлення союзу між племенами. Спочатку **А.** не вела до нерівності адаптуючих і адоптованих. Але вже в до індустріальних суспільствах **А.** часто оформляла кабалу, домашнє рабство, встановлення відносин феодалної залежності.

АТАЛИЦТВО (від тюрк, батьківство) — це одна з форм неприродної родинності, звичай передачі дитини на виховання в чужі сім'ї.

БІЛАТЕРАЛЬНІСТЬ (від лат. двоякий і боковий) — це визначення родинності одночасно з чоловічого і жіночого боку.

БІЛНІЙНІСТЬ (від лат. двоякий і лінія) — це визначення походження одночасно по чоловічій і жіночій лініях.

БЮКАЛЬНІСТЬ (від лат. двоякий і місцевий) — це шлюбне поселення почергово як в групі чоловіка, так і в групі дружини.

ВЕЛИКА СІМ'Я — це об'єднання декількох сімей, голови яких перебувають у близьких родинних відносинах. Базується на колективній власності своїх членів. Є однією із форм сім'ї станових суспільств.

ГІПЕРГАМІЯ (грец. над і шлюб) — це шлюбна норма стратифікованих суспільств, згідно з якою жінка має право виходити заміж за чоловіка з більш високої соціальної групи, при забороні на шлюб з чоловіками із більш низьких станів. Діти від таких шлюбів успадковують статус батька.

ГІПОГАМІЯ (від грец. під і шлюб) — це шлюбна норма стратифікованих суспільств, згідно з якою жінка має право вийти заміж за чоловіка із більш низького соціального стану, при забороні шлюбу з чоловіком із більш високого стану. Діти від таких шлюбів можуть успадковувати статус як батька, так і матері.

ГОСТЕВИЙ ШЛЮБ — це варіантна форма групового шлюбу, при якій гість, який належить до одного вікового класу і роду разом з господарем, має право на співжиття з його дружиною.

ГРУПОВИЙ ШЛЮБ — це нерегламентоване тимчасове або постійне статеве співжиття пар, що належать до одного вікового класу, при обов'язковому дотриманні принципів екзогамії. **Г. ш.** є першою формою шлюбу, яка виникла з формуванням людини сучасного виду та появою дуальної організації взаємошлюбних родів. Тривалість існування **Г. ш.** як найбільш характерної форми первісного суспільства підтверджується збереженням його пережитків у ранньостанових античних суспільствах і у багатьох сучасних народів Азії, Африки, Океанії.

ДИСЛОКАЛЬНІСТЬ (від лат. окремих, місцевий) — це роздільне проживання подружжя в своїх родинних групах. З точки зору окремих вчених **Д.** є початковою формою шлюбного поселення. На думку інших, **Д.** виникла при переході від матрілокальності до патрілокальності. Поширена у народів Азії, Океанії, Африки, Північної і Південної Америки. Пережитковими формами **Д.** іноді вважають: проживання у багатьох народів чоловіків в окремих чоловічих будинках; наявність окремих жител у жінки з дітьми та у

чоловіка; звичай тимчасового роздільного проживання подружжя в перший період після укладання шлюбу; поділ сімейного житла на чоловічу і жіночу половини.

ЕКЗОГАМІЯ (від грец. поза і шлюб) — це звичай, у відповідності до якого шлюб може бути укладений лише за межами певної спільності. **Е.** виникла як **Е.** роду, поєднуючись з ендогамією племені.

ЕНДОГАМІЯ (від грец. endon — всередині і gamos — шлюб, буквально (шлюб всередині) — 1) це звичай, у відповідності до якого, шлюб може бути укладений лише в межах певної спільності. **Е.** виникла як **Е.** племені, поєднуючись з екзогамією утворюючих його родів. У ході розпаду родоплемінного ладу в багатьох народів виникла **Е.** патронімії, локальних кастових, станових, професійних, етнічних, або расових спільностей; 2) звичай, що приписує укладення шлюбів в межах визначеному спільності. Протиставляється екзогамії. Виникла (як **Е.** племені, поєднуючись з екзогамією вхідних в нього родів. В процесі розкладання первіснообщинного ладу у багатьох народів виникла **Е.** каст, станів, конфесій, расових і етнічних спільностей (див. етнічна ендогамія).

ІМ'Я — спадкова родова назва, яка має соціально-правове значення.

ІНДИВІДУАЛЬНА СІМ'Я (мала сім'я) — це довготривале подружнє об'єднання, яке в умовах батьківського роду несе на собі відбиток соціального протистояння родовій організації.

КАЛИМ — це шлюбний викуп, який сплачує наречений, його батьки або інші родичі за наречену. Звичай сплати **К.** зазнав впливу мусульманського правового інституту махри і частково співпадає з ним. Відмінність між ними полягає у тому, що **К.** надається не самій нареченій, а її батькам чи родичам і стає власністю останніх. Окрім цього, сплата **К.** розглядається, як попередня умова укладання шлюбу.

КРОСКУЗЕННИЙ ШЛЮБ — це перехресно-двоюрідний шлюб, тобто шлюб між особами, що належать до одного покоління взаємошлюбних родів. **К. ш.** є основною формою шлюбу родового суспільства, взаємошлюбність двох екзогамних родів (наприклад, шлюб з дочкою брата (рідного, двоюрідного і т. д.) матері або з дочкою сестри (рідною, двоюрідною і т. д.) батька.

КУВАДА (від франц. висиджування яєць) — це обрядова симуляція батьком родового акту при народженні дитини з метою

демонстрації своїх прав на неї. Виникла при переході до патріархату. В окремих народів збереглася в пережитках.

КУЗЕННИЙ ШЛЮБ (від франц. двоюрідний брат) — це форма обов'язкового шлюбу, характерна для родового і ранньокласового суспільства. Розрізняють два типи **К. ш.**: кроскузенний і ортокузенний.

ЛЕВІРАТ (від лат. брат чоловіка) — це шлюбний звичай багатьох народів, дозволяючий молодшому брату померлого (або навіть зобов'язуючий його) одружитися на його дружині. Існуванню **Л.** сприяли звичаї шлюбного викупу (жінка, за яку був сплачений викуп, вважалася власністю роду або сім'ї, яка її купила), уявлення про необхідність продовження роду, характерні для первісного та ранньокласового суспільства.

МАЙОРАТ (від лат. старший) — це звичай, у відповідності до якого суспільний статус, титул, майно і т. д. успадковується старшим сином або донькою, чи представниками старших родинних ліній. **М.** сприяє збереженню неподільності майна і прав, а тим самим багатства і майна, могутності привілейованих фамілій. Серед народів розвинутих країн сьогодні зберігається лише в Англії.

МАТЕРИЗНА — майно, що дісталось у спадок від матері.

МАТРИЛАТЕРАЛЬНІСТЬ (від лат. мати і боковий) — це визначення родинності з жіночого боку. Історично передує патрілатеральності.

МАТРИЛІНІЙНІСТЬ (від лат. мати і лінія) — це визначення походження по материнській лінії. Історично передує патрілінійності.

МАТРИЛОКАЛЬНІСТЬ (від лат. мати і місцевий) — це шлюбне поселення подружжя в групі дружини. Історично передує патрілокальності.

МІНОРАТ (від лат. молодший) — 1) звичай, за яким майно, рідше суспільний статус, успадковується молодшим із синів, котрий після відокремлення старших братів бере на себе турботу про батьків; 2) майно, що передається за міноратом.

МОНОГАМІЯ (від грец. один і шлюб) — це історична форма шлюбу, укладання одного шлюбу. **М.** виникла з парного шлюбу в епоху розпаду первісного суспільства і надалі стала пануючою.

МОНОГАМНА СІМ'Я (від грец. *monos* — один і *gamos* — шлюб) — це соціально-економічна одиниця станового суспільства, яка об'єднує подружжя та їх дітей.

МУЛАТ — (ісп. mulato — смаглявий) — 1) діти від шлюбів між іспанцями та неграми-невільниками (первісна назва); 2) нащадки від шлюбів між європеїдами і неграми.

МУТАЦІЯ — (лат. mutation — зміна) — раптові зміни спадкових властивостей організму.

НЕОЛОКАЛЬНІСТЬ (від грец. новий і лат. місцевий) — це шлюбне поселення подружжя окремо від родичів чоловіка і дружини.

НУКЛЕАРНА СІМ'Я (від лат. ядро) — це назва простої сім'ї у структурно-функціональній класифікації сімей. До **Н. с.** відносять парну і моногамну.

ОРТОКУЗЕННИЙ ШЛЮБ (від франц. паралельно і двоюрідний брат) — це паралельно-кузенний шлюб, один з типів кузенного шлюбу. Укладається між двоюрідними і троюрідними братами та сестрами по батьківській лінії (особливо у арабів, малагасійців, частини банту, багатьох народів Дагестану і Середньої Азії), рідше по материнській лінії (туареги). **О. ш.** дозволяв зберегти майно в межах великої сім'ї або патронімії.

ПАРНА СІМ'Я — це нестабільне з'єднання пар для співжиття і відтворення собі подібних, яке найбільше відповідає груповому шлюбу й відображає несамостійність сім'ї в умовах родового суспільства.

ПАРНИЙ ШЛЮБ — найбільш рання форма одношлюбності (див. шлюб), що виник при первіснообщинному ладі; припускає шлюбні, відносини лише одного чоловіка з однією жінкою. **П. ш.** був німецьким, легко розривним і відносно недовговічним союзом, оскільки утворена на його основі пара не складала господарського осередку, не мала загального майна, обов'язково безальтернативної моногамії. Спочатку **П. ш.** носив дислокальний характер (див. дислокальність). У міру зміцнення шлюбних зв'язків з'явилася тенденція до сумісного поселення подружжя.

ПАРЦІАЦІЯ ЕТНІЧНА — вид процесів етнічного розділення, при якому відбувається ділення єдиного раніше етносу на декілька більш менш рівних частин, які з часом перетворюються в самостійні етноси. При цьому жоден з нових етносів не ототожнює себе повністю із старим. Фактично результатний етнос припиняє своє існування (наприклад, в результаті розділення території староруської народності державними кордонами сформувалися близькоспоріднені між собою по мові і культурі, але цілком самостійні народи, росіяни, українці і білоруси).

ПАРЦІАЦІЯ — те ж, що і парціація етнічна.

ПАТРИЛАТЕРАЛЬНІСТЬ — (від лат. *pater* — батько і *latus* — бік, сторона), поняття, що позначає зв'язки індивіда з родичами з боку батька, тобто визначення спорідненості з чоловічої сторони, на відміну від патрілінійності, що припускає визначення лінії походження. Наприклад, патрілатеральний дід — батько батька, патрілатеральний дядько — брат батька, патрілатеральна кузина — дочка сестри батька (див. також унілатеральність).

ПАТРИЛІНІЙНА СІМ'Я — (від лат. *pater* — батько і *linea* — лінія), форма сім'ї, в якій рахунок спорідненості, визначення лінії походження і порядок спадкоємства статусу ведеться по батьківській лінії. У **П.с.** звичайно домінують чоловіки, сини займають більш привілейоване положення, ніж дочки, які, в більшості випадків іноді не мали права на спадкоємство майна батьків.

ПАТРИЛІНІЙНИЙ РІД — те ж, що і батьківський рід.

ПАТРИЛІНІЙНІСТЬ — рахунок спорідненості, що визначає лінію походження і порядок спадкоємства статусу тільки по батьківській лінії. Таким чином, безперервний зв'язок від нащадка до предка (“лінію”) підтримують виключно чоловіки. **П.** зустрічається у світі найчастіше і протиставляється матрілінійності.

ПАТРИЛОКАЛЬНІСТЬ — (від грец. *pater* — батько і *locus* — місце), шлюбне поселення подружжя в групі чоловіка. **П.** є переважаючою нормою в традиційних і традиційно орієнтованих суспільствах. Іноді **П.** невірно ототожнюють з віролокальністю. У строгому сенсі **П** — це віролокальне поселення, повторюване з покоління в покоління і звичайно відповідне поселенню в патрілінійній групі чоловіка (див. патрілінійність).

ПАТРІАРХАЛЬНА СІМ'Я — (від грец. *pater* — батько і *arche* — влада, початок, буквально — влада, панування чоловіків), форма сім'ї, що виділяється до недавнього часу у вітчизняній науці на основі принципу організації влади в сім'ї. Для неї характерна незаперечна влада батька — глави сімейства, його повне панування в сім'ї і монополізація приватної власності, що формується, строга моногамія тільки для жінки, а також панування патріархальних споріднених структур. **П.с.** виникає в пізньо-первісний час і зберігає свій характер у всіх докапіталістичних суспільствах. Розрізняють велику патріархальну сім'ю і малу патріархальну сім'ю.

ПАТРІАРХАЛЬНИЙ ШЛЮБ — форма шлюбу, що виділяється до недавнього часу у вітчизняній науці на основі принципу організації влади в браку. **П. б.** характеризувався незаперечною владою, пануванням чоловіка-батька в шлюбі і вважався основою патріархальної сім'ї. **П. ш.** виник в пізньопервісний час і зберігав свій характер у всіх докапіталістичних суспільствах. З ним пов'язують появу численних інститутів нерівності жінки, за яку стали платити не символічний, а реальний шлюбний викуп. Розглядається як варіант моногамного шлюбу (див. моногамія).

ПАТРІАРХАТ — у вузькому сенсі — батьківське право, управління, здійснюване батьком сімейства; у широкому сенсі — домінуюче положення чоловіків в сім'ї і в суспільстві. Термін “**П.**” запропонований в 2-у пол. XIX в. прихильниками так званої патріархальної теорії, які стверджували, що в історії людства ніколи не було епохи переважання жінок в сім'ї і суспільстві, а також епохи універсального розповсюдження матрілінійних споріднених інститутів (див. матрілінійність) і матрілокальності, і, що спочатку існував **П.** у вигляді домінування чоловіків і патрілокальності, зв'язаний також з патрілінійністю споріднених інститутів (див. патрілінійність).

У вітчизняній науці поняття “**П.**” довгий час зв'язувалося з періодом розкладу первіснообщинного ладу і процесами класоутворення. Вважалося, що **П.** формувався на основі підйому господарської діяльності: розвитку скотарства, плугового землеробства, металообробки, відділення скотарства від землеробства, коли значне зростання продуктивності праці вело до відособлення; окремих сімей, а посилення значення чоловічої праці — до монополізації чоловіками приватної власності, що зароджується. Вважали також, що велику роль в становленні **П.** зіграв розвиток престижної економіки, що збільшила соціальну роль і вагу чоловіків і яка підсилила економічну потребу переходу з материнської лінії спорідненості (матрілінійності) на батьківську (патрілінійність). Через це суспільства, що переживали подібні процеси, нерідко іменували “патріархальними”, а **П.** вважали найбільш поширеною формою розкладу первіснообщинного ладу і тому даний термін іноді використовували для позначення саме цієї епохи. Прийнято було говорити про “патріархальний” устрій, “патріархальне рабство” і т.д. Таким чином, **П.** розглядався в якості стадіального явища, для якого

характерні незаперечна влада батька — глави сімейства, монополізація чоловіками (переважно главами великих і малих сімей) приватної власності, що формується, а також всіх владних функцій в суспільному житті, панування патрілінійних споріднених структур (часто іменованих пізнім батьківським родом, патронімія), прояв безправності жінок — полігінія, шлюбний викуп та ін. Проте поступово було встановлено, що далеко не всі суспільства, що розвинули достатньо високий ступінь соціальної і майнової стратифікації, мали подібні форми соціальних і сімейних відносин. Навпаки, для багатьох з них були характерні достатньо незалежне положення жінок і матрілінійні системи рахунку спорідненості. З'ясувалося, що домінування чоловіків в сім'ї і суспільстві, що виявляється у вельми жорстких формах, зв'язане з патріліїнім рахунком спорідненості, могло існувати вже на достатньо ранніх стадіях суспільного розвитку. Етнографічно воно зафіксоване у неспеціалізованих мисливців і збирачів (наприклад, у аборигенів Австралії). Таким чином, П. швидше можна розглядати не як універсальну стадію еволюції сімейних і соціальних інститутів, а як соціально-побутовий устрій, що характеризується домінуванням чоловіків, який представлений в найрізноманітніших соціально-економічних системах, але одержав особливо значний розвиток у ряді докласових і ранньокласових доіндустріальних суспільствах Європи і Азії.

ПАТРИЛАТЕРАЛЬНІСТЬ (від лат. батько і боковий) — це визначення родинності з боку чоловіка. Історично приходить на зміну матрілатеральності.

ПАТРИЛІНІЙНІСТЬ (від лат. батько і лінія) — це визначення походження по чоловічій, батьківській лінії. Історично приходить на зміну матрілінійності.

ПАТРИЛОКАЛЬНІСТЬ (від лат. батько і місцевий), вірілокальність — це шлюбне поселення подружжя в групі чоловіка. Історично приходить на зміну матрілокальності.

ПАТРИФІЛІАЦІЯ — (від лат. pater — батько і filius, filia — син, дочка), принцип визначення приналежності індивіда до спорідненої групи і дослідження спорідненості від одного покоління до іншого по лінії батька.

ПАТРОНІМІЯ — (від грец. pater — батько і опума — ім'я), в ономастиці термін П. служить для позначення спорідненої або

територіальної групи, найменування якої містить вказівку на походження від загального чоловічого предка (наприклад, шотл. Мак'Трегор, слов'ян. Васильковичі).

У етнографії (етнології) термін **П.** використовується багатозначно, і різними авторами визначається по-різному. Проте, можна виділити два його основних значення: 1) унілінійна генеалогічна споріднена група (див. унілінійність), що веде рахунок спорідненості і своє походження по батьківській лінії (див. патригінійність) від загального добре пам'ятного реального чоловічого предка — етноніма і що часто іменує себе по цьому загальному предку. Локалізована частина такої групи звичайно складає кістяк общини. У цьому значенні термін **П.** аналогічний значенню терміну «Патрілінідж». Подібна група, що має в своїй основі жіночий рахунок спорідненості і лінію походження (див. матрілінійність), найменування по жіночому предку, називається матронімія і є аналогом матрілініджу; 2) об'єднання споріднених великих і малих сімей, глави яких ведуть своє походження від загального чоловічого предка, що носить загальне найменування патроніму, тобто ім'я цього предка. По суті, структура такого типу є однією з форм общини. У цьому значенні термін **П.** аналогічний одному із значень терміну “клан”. Обидва типу структур характеризуються рядом загальних рис, що і зумовило їх виділення в особливу категорію. Будучи зв'язані загальним походженням, ці групи зберігали тісні споріднені і ідеологічні зв'язки, включаючи загальний культ; досить міцна господарська єдність, яка виражалася в сумісному володінні хоч би частиною всієї сукупності земель, що належать сім'ям, і проявлялися у спорідненій взаємодопомозі, норми взаємозахисту (див. кровна помста), екзогамії або ендогамії. Розростаючись, патроніми обох типів сегментуються, унаслідок чого виникають патроніми декількох рівнів порядків.

Термін **П.** використовується переважно в російськомовній етнографії. Він був введений в науковий ужиток в 1931 р. М.О.Косвенем спочатку в ономастичному значенні. Пізніше ним же була розроблена концепція **П.**, в якій після подальших уточнень йшло розмежування між першим і другим і значеннями терміну. Внаслідок того, що М.О.Косвен змінював свої погляди на суть, походження, стадіальну приналежність запропонованої їм категорії, згодом серед дослідників, що прийняли концепцію **П.**, велося і дотепер ведеться багато суперечок, особливо про співвідношення **П.** і роду.

Разом з тим існує думка, що поняття **П.**, так само як поняття “рід”, або не охоплює всього різноманіття конкретних споріднених угруповань, або вимагає такого широкого трактування, що втрачає всяку змістовність, а значить і теоретичну цінність. На користь відмови від терміну **П.** наводили ту обставину, що всі споріднені угруповання, що позначаються їм, вже раніше мали свої, більш сталі в міжнародній етнологічній традиції позначення: патрілінідж, клан. Проте термін “клан” більш багатозначний, чим термін **П.**, тому використання останнього представляється правильнішим.

ПЕРВІСНО ЕГАЛІТАРНА СІМ'Я — поняття, запропоноване в сучасній вітчизняній науці як більш точне для позначення парної сім'ї.

ПЕРВІСНО ЕГАЛІТАРНИЙ ШЛЮБ — поняття, запропоноване в сучасній вітчизняній науці як більш точне для позначення парного шлюбу.

ПЕРЕВАЖНИЙ ШЛЮБ — те ж, що і преференційний шлюб.

ПОЛІАНДРІЯ (від грец. poly — багато і aner, рід., andros — чоловік) — це така форма шлюбу, при якій одна жінка має декількох чоловіків. Зустрічається досить рідко, переважно при матрілінійності і матрілокальності. Розрізняють дві форми **П.**: 1) “братська” — чоловіки однієї жінки є рідними або класифікаційними (див. системи спорідненості) братами (наприклад, Тибет); 2) “неспоріднена” — чоловіки однієї жінки не є родичами один одному (наприклад, в Південній Індії). Протиставляється моногамії. У XIX ст. **П.** ще зберігалася, зокрема, в алеутів і деяких груп ескімосів; ще пізніше вона існувала в окремих етнографічних групах Тибету й Індостану.

ПОЛІГАМІЯ (від грец. poly — багато і gamos — шлюб) — це така форма шлюбу, при якій одна жінка має декількох чоловіків (поліандрія) або один чоловік має декількох дружин (полігінія). Часто термін **П.** неточно вживається для позначення лише одного багатоженства.

ПОЛІГАМНА ВЕЛИКА СІМ'Я — різновид великої патріархальної сім'ї, яка може бути заснована на полігінії або поліандрії. Поняття використовується у вітчизняній науці.

ПОЛІГЕНІЗМ — (від грец. polys — численний, обширний і genos — рід, походження), теорія, згідно якої відмінності між расами людини настільки великі, що вони є різними біологічними видами,

що виникли незалежно один від одного від різних видів копалин гомінід. **П.** використовувався для обґрунтуванні расистських теорій. Неспроможність **П.** доводиться схожістю рас сучасної людини по комплексу найважливіших ознак (будова руки, стопи, головного мозку і ін.) і необмеженими можливостями змішання рас між собою (див. моногенізм, раси людини).

ПОЛГІНІЯ (від грец. poly — багато і gyne — жінка) — це одна з форм шлюбу, при якій один чоловік має декількох дружин; багатоженство. Сороратна **П.** — шлюб одного чоловіка з декількома жінками, які доводяться один одному сестрами (див. сорорат). **П.** була відома вже з ранніх етапів докласової історії і широко поширена в тих суспільствах, які характеризувалися вираженим домінуванням чоловіків в сімейному і суспільному житті. У сучасних суспільствах **П.** зустрічається головним чином у мусульманських народів і переважно у верхівкових верствах населення. Класичний приклад **П.** — гарем.

ПРЕСКРИПТИВНИЙ ШЛЮБ (обов'язковий шлюб) (від лат. praescriptio — розпорядження) — форма шлюбу, жорстко встановлена звичаєм, наприклад, кузенний шлюб. Історично **П. ш.** передуює преференційному шлюбу, але в літературі не завжди диференціюється з ним.

ПРЕФЕРЕНЦІЙНИЙ ШЛЮБ (переважний шлюб, бажаний шлюб) (від ср.-віч. лат. Praeferantia — перевага) — форма шлюбу, що схвалюється звичаєм, наприклад, левірат в умовах патріархату. Історично **П. ш.** змінює прескриптивний шлюб, але в літературі не завжди диференціюється з ним.

ПРІЗВИЩЕ (від лат. фамилія) — це спадкове сімейне (родове) або набуте в шлюбі ім'я на відміну від особистого імені.

ПРОСТА СІМ'Я — поняття, що використовується у вітчизняній науці для позначення форм сім'ї, виділених на основі структурно-функціональної варіантності. До **П.с.** відносять нуклеарні або елементарні сім'ї, а також парні і малі або моногамні сім'ї (див. моногамія).

РОДИННІСТЬ — це зв'язки між людьми, які базуються на відносинах шлюбу і народження. Вся сукупність цих зв'язків складає біологічну, або природну родинність, в якій можуть бути виділені кровна родинність і родинність за шлюбом або свояцтво.

РОЗШИРЕНА ВЕЛИКА СІМ'Я — науковий різновид великої патріархальної сім'ї, яка може бути батьківською (кореневою) сім'єю і братською сім'єю. У літературі частіше називається просто «розширеною сім'єю» і використовується як синонім термінів «велика сім'я» і «патріархальна сім'я».

РОЗШИРЕНА СІМ'Я — (англ. extended), сім'я, що включає декілька нуклеарних сімей, глави яких знаходяться в спорідненості один з одним (наприклад, доводяться один одному братами), і об'єднуюча також три і більше поколінь родичів. **Р. с.** розподіляється за декількома житлами (що звичайно є сусідами) і складається з декількох домогосподарств. Термін використовується в міжнародній практиці. У вітчизняній науці така сім'я іменується великою сім'єю, великою патріархальною сім'єю або розширеною великою сім'єю.

САМБО — (ісп. zambo, англ. sambo), нащадки від змішаних шлюбів представників індіанського населення (американоїдів), монголоїда, з негроїдами або мулатами.

СИНДІАСМІЧНИЙ ШЛЮБ — (від грец. syndiasmos — з'єднання разом), те ж, що і парний шлюб.

СИНДІАСМІЧНА СІМ'Я — те ж, що і парна сім'я.

СИСТЕМИ СПОРІДНЕНОСТІ — системи спорідненості, шлюбу і властивості, історично обумовлені системи відносин кровної і соціальної спорідненості, що є сукупністю принципів угруповання родичів і свояків. Будь-яка **С. р.** як точку відліку має індивіда. Зазвичай виділяють дві історичні стадії розвитку **С. р.**: стадію первинних (класифікаційних або класифікаторських) **С. р.** характерних для первісних суспільств, і стадію вторинних (описових або вертикальних) **С. р.**, властивих класовим суспільствам. Первинні **С. р.** є груповими, тобто в якості його (однієї особи) виступає група родичів, яка позначається одним загальним терміном, і небіологічними, оскільки на ранніх етапах розвитку людства генетичні зв'язки між індивідами не були так соціально значущі. Вторинні **С. р.** — переважно індивідуальні, в яких споріднені відносини окремої особи позначаються спеціальними термінами, визначаються лінією спорідненості і ступенем спорідненості (тому їх іноді називають лінійно-статечними) і в значній мірі співпадають з біологічними відносинами спорідненості. **С. р.** часто ототожнюються з системами термінів спорідненості (наприклад, в роботах М.В.Крюкова, Д.А.Ольдерогге і ін.).

СИСТЕМИ ТЕРМІНІВ СПОРІДНЕНОСТІ — номенклатури спорідненості, історично обумовлені системи найменування відносин кровної соціальної спорідненості. **С. т. р.** визначаються особливостями соціальної організації, формами шлюбу, структурою основного економічного осередку суспільства (общини, малої сім'ї і т.д.) і трансформуються по мірі їх зміни. Тому **С. т. р.** володіють великим інформаційним потенціалом і служать найбільш точним джерелом для реконструкцій соціальної історії неписьменних народів. **С. т. р.** існують в двох формах: 1) референтивній — система термінів позначення споріднених відносин; 2) вокативною — система термінів прямого звернення. За морфологічною структурою розрізняють елементарні, складені і описові терміни спорідненості; за угрупованням родичів і свояків — індивідуальні, групові і класифікаційні.

Лексичні форми термінів спорідненості визначаються особливостями мови, а їх значення — специфікою систем спорідненості, яка може співпадати у різних по своєму походженню народів або не співпадати навіть у близько споріднених етнічних спільностей. Всі існуючі типології **С. т. р.** будуються на базі двох структуроутворних принципів: біфуркативності — розмежуванні родичів і свояків за сторонами батька і матері, і лінійності — розмежуванні прямої і бічної лінії спорідненості, в двох основних поколіннях — першому висхідному (поколінні батьків) і нульовому (поколінні его). Історично першим типом **С. т. р.** був біфуркативний, властивості якого породжені первинними (класифікаторськими) системами спорідненості і звичайно зв'язуються з родовою організацією (див. рід). Завершує еволюцію **С. т. р.** лінійний тип, який відображає відносини усередині сучасної нуклеарної сім'ї.

СІМЕЙНА ОБЩИНА — термін, що використовується у вітчизняній науці як синонім терміну “велика патріархальна сім'я”.

СІМЕЙНО-ШЛЮБНІ ВІДНОСИНИ — це комплекс звичаїв і обрядів, які відображають форми шлюбу і сім'ї.

СІМ'Я — суспільний інститут, мінімальне соціальне об'єднання, що ґрунтується на зв'язках за шлюбом, кровній спорідненості, або якихось інших відносинах (наприклад, неформалізованих статевих) і що існує у всіх людських суспільствах. Хоча системно утворюючими для неї є сімейно-шлюбні відносини, істотну роль можуть грати мовні,

ідеологічні і ін. зв'язки. Єдина універсальна характеристика і функція **С.** — обов'язкова взаємна моральна відповідальність і взаємодопомога, що по суті забезпечує соціальне існування людей. Важлива, але не обов'язкова функція **С.** — відтворення, виховання і, частково, соціалізація нових поколінь. Сумісне мешкання і наявність загального майна (господарства і бюджету) — типові, але не універсальні ознаки сім'ї. Як правило, **С.** формує емоційну близькість між вхідними в неї людьми і взаємне відчуття захищеності, що виявляються у формі етично-психологічних відносин. **С.** і шлюб взаємозв'язані соціальні інститути, проте вони мають різне походження. Як свого роду “природну” освіту **С.** набагато старіше за шлюб — договірного і “штучного” інституту. **С.** один з важливих соціальних інститутів будь-якого суспільства, основа господарської і виробничої діяльності народу. Як соціальне явище **С.** змінюється услід за розвитком економічного базису суспільства, проте, між формами сім'ї і стадіями соціально-економічного розвитку суспільства немає жорсткої залежності. Можливі деякі кореляції між формами **С.** і формами господарства, локальними або специфічними типами економіки. При цьому, частіше всього в одному суспільстві співіснує декілька типів **С.** як наслідок здатності **С.** пристосовуватися до перемінних життєвих обставин. Так, у сучасних бродячих мисливців і збирачів, що живуть в несприятливих кліматичних умовах, переважають невеликі, засновані на парному шлюбі або обмеженій полігнії. Разом з тим, у них існують відносно нечисленні неподілені сім'ї при різноманітних поєднаннях локалізації шлюбного поселення, і різних варіантах організації влади в **С.**

У спеціалізованих осілих або напівосілих риболовів, мисливців і збирачів, що мають відносно стійкі джерела їжі, у землеробів і скотарів доіндустріальних суспільств частіше зустрічаються складні сім'ї з відносно високою чисельністю і різними варіантами локалізації шлюбного поселення, відносин влади і власності, що не виключає і самостійного існування нуклеарних або нечисленних неподілених сімей.

У індустріальних суспільствах переважають неолокальні (див. неолокальність) нуклеарні, але можуть розповсюджуватися і інші типи, наприклад, матріфокальні сім'ї, неподілені патрілокальні **С.** — в середовищі міської бідноти, національних меншини, що дискримінуються, і т.п.

У мисливців збирачів С. ділить більш менш рівномірно функції суб'єкта виробництва з общиною. У суспільствах ранніх землеробів і скотарів, а також в селянських суспільствах, а іноді і в середовищі ремісників доіндустріального міста, сім'ї, створюючи домогосподарства або об'єднання домогосподарств, є провідними виробничими групами: існує навіть особливий термін “домашній спосіб виробництва” (М.Салінз). У індустріальних суспільствах в умовах урбанізації С. втрачає ці функції. В сільській місцевості і в індустріальну епоху С. складає основу передових, високо оснащених технічно фермерських господарств. Поза сумнівом, на форми і функції С. значно впливає соціальна і майнова стратифікація. Є цілий комплекс структурних і функціональних відмінностей між С. рядових общинників і вождів в державних системах, вищих і нижчих каст або станів в доіндустріальних суспільствах, забезпечених і незабезпечених людей в сучасних індустріальних культурах. С. є вельми стійким соціальним інститутом; у кризові періоди (війни, стихійні лиха, пов'язані з голодом, або інші позбавлення) сімейні відносини не просто зберігаються, коли слабіють і порушуються ширші і вужчі (шлюбні) соціальні зв'язки, але деколи міцніють. С. адаптується і до умов тривалої перебудови соціальних систем. Видозмінюючись під впливом різних соціальних змін, на відміну від шлюбу, не втрачає свою універсальність в людському суспільстві.

Форми С. вельми різноманітні. Єдина їх типологія відсутня, але прийнято декілька способів класифікації С. за різними структурними і організаційними ознаками. За формою шлюбного поселення С. діляться на амбілокальні, вірі- і патрілокальні, уксорі- і матрілокальні, неолокальні і ще рідше зустрічаються авункулокальні і дислокальні. Виходячи з лежачих в їх основі форм шлюбу, С. діляться на парні або синднасмічні, моногамні і полігамні. Прагнучи підкреслити вплив пануючого в суспільстві рахунку спорідненості на форми С. говорять про матрілінійних і патрілікійних С. За структурою С. ділять на нуклеарні або елементарні і об'єднані і/або розширені. Причому в англійській традиції прийнято проводити розмежування між об'єднаною С. і розширеною. На думку ряду дослідників сегментація об'єднаних і розширених С. веде до формування патроніму. В останні роки з'явилися нові міжнародні терміни: “експериментальна С.” і “альтернативна”, вживані до комун типу “С. хіппі”, а також до об'єднань, заснованих на одностатевих

аналогах шлюбу. У вітчизняній етнографії найбільш споживано ділення С. на великі і малі. Формально ці терміни вказують тільки на кількісний склад С., проте по суті їм надається стадіальний зміст: існування великої С. відносять до епохи пізньої первісності і розкладу первісного суспільства, виділення малих С. — до розвинених класових формацій. Окрім того, в кожному з цих понять одночасно поєднується декілька структурних і функціональних ознак. Так, малою називають С. що складається з шлюбної пари і її дітей, таку сім'ю часто ототожнюють з нуклеарною або моногамною. Але в той же час малою С. іменують і полігамну С. з невеликим числом дружин або чоловіків (наприклад, дві — чотири дружини у аборигенів Австралії, один — два чоловіки-половинщики у алеутів). Великою вважають С., що складається з декількох шлюбних пар з дітьми, тобто з декількох моногамних, але одночасно великою є і полігамною С. з великим числом дружин або чоловіків (10 і більш). Часто термін “велика С.” вживають як синонім терміну “патріархальна”, приурочуючи її до певної стадії соціальної еволюції (див. патріархат), хоча останній термін указує тільки на організацію влади в С., а батько може бути володарем і в малій С. Разом з тим матрилінійна С. може досягати вельми значних розмірів і по суті бути великою. Часто як синонім великої С. використовують і терміни “розширена С.” і “неподілена”, тоді як остання може налічувати 8, 6 і навіть 4 людини і фактично бути “малою С.” Очевидно вся ця термінологія потребує уточнення.

СІМ'Я ПЛЕМЕН — те ж, що і соплеменність.

СОРОРАТ (від лат. sorog — сестра) — звичай, за яким чоловік одружується з двома або рідними або двоюрідними сестрами (сороратная полігінія), а надалі вдівець може (або зобов'язаний) одружуватися на сестрі померлої дружини. С. відомий багатьом народам Америки, Азії, Африки і Океанії. У доіндустріальних суспільствах С. був широко поширений як переважна або обов'язкова норма. Вважається, що С. тісно зв'язаний з традицією шлюбного викупу; придбана за викуп жінка ставала власністю сім'ї, а за іншу жінку довелося б платити новий викуп. Тому, смерть жінки, за яку заплачений викуп, повинна бути відшкодована її сім'єю або спорідненою групою, особливо якщо померла ще не народила дітей. Збереження С. у класових суспільствах звичайно мотивується турботою про виховання дітей від першого шлюбу, але значною мірою

пов'язано з прагненням уникнути сплати нового шлюбного викупу. (див. також левірат).

СОЦІАЛЬНА СПОРІДНЕНІСТЬ — санкціонована суспільством система споріднених відносин, за межами якої навіть біологічно близькі родичі не вважаються такими (див. *спорідненість, спорідненість штучна, рахунок спорідненості, системи спорідненості*).

ТРАВЕСТИЗМ (від франц. переодягати) — це звичай “зміни статі”, коли чоловік відрікався від своєї статі, носив жіночий одяг, виконував жіночу роботу.

УКСОРІЛОКАЛЬНІСТЬ — (від лат. uxor — дружина і locus — місце), *шлюбне поселення* подружжя в групі дружини. **У.** протиставляється *вірілокальності*. Коли **У.** повторюється з покоління в покоління, то жінки однієї матрілінійної спорідненої групи (див. *матрілінійність*) виявляються такими, що живуть разом; в цьому випадку можна говорити про *матрілокальність*.

УМИКАННЯ — звичай укладання шлюбу шляхом викрадення нареченої. Розрізняють справжнє (насильне) **У.** (форма, що рідко зустрічається, оскільки призводить до конфлікту) і фіктивне — за попередньою домовленістю сімей нареченого і нареченої.

УНІЛАТЕРАЛЬНІСТЬ (від лат. unus — один і latus — бік, сторона), принцип визначення спорідненості і виділення всіх родичів індивіда тільки з однієї, батьківської або материнської, сторони (див. патрілатеральність, матрілатеральність), що, на відміну від білатеральності, припускає таке визначення з обох боків. Історично передує білатеральності.

УНІЛІНІЙНІСТЬ (від лат. unus — один і linea — лінія), рахунок спорідненості, що визначає лінію походження і порядок спадкоємства статусу тільки по одній, чоловічій або жіночій лінії (див. матрілінійність, патрілінійність), на відміну від амбілінійності або білінійності. **У.** є найбільш поширеним принципом формування кровноспоріднених груп, орієнтованих на загальне походження (клан, лінідж). Історично передує білінійності.

УНІЛОКАЛЬНІСТЬ (від лат. один і місцевий) — це спільне шлюбне поселення подружжя.

УСИНОВЛЕННЯ — це прийняття в рід, сім'ю людини іншого походження і надання їй повних прав кровного родича.

ФОРМИ СІМ'Ї — специфічна регламентація з'єднання шлюбних пар. **Ф.с.** вельми різноманітні, але єдина їх типологія відсутня (див. сім'я).

ФОРМИ ШЛЮБУ — характер з'єднання шлюбних пар, багатообразні способи укладення **шлюбу**. Особливою увагою користуються поширені переважно в доіндустріальних суспільствах шлюб викупом (шлюб — покупка), викрадення, шлюб відробітком, шлюб відвідинами, кузенний шлюб, левірат, сорорат. У всіх цих **Ф.ш.** часто бачать сліди або свідoctва нерівноправ'я жінок. Предметом пильного вивчення є такі **Ф.ш.** як полігінія, *поліандрія* і моногамія.

ШЛЮБ ВІДВІДУВАННЯ — це така форма шлюбу, коли подружжя розселяється в різних родах або чоловік оселяється не в будинку дружини, а в спеціальному чоловічому будинку.

ШЛЮБ ВІДРОБІТКОМ — це така форма шлюбу, укладання якого дозволяється лише після праці нареченого протягом певного терміну у господарстві батьків нареченої.

ШЛЮБ — це суспільно визнаний союз, як правило між особами різної статі, реалізуючий природню потребу людей у продовженні роду. **Ш.** оформляється звичаєвим правом або законом; породжує права і обов'язки подружжя стосовно один одного і потомства.

ШЛЮБНИЙ ВИКУП — це плата за наречену її сім'ї в грошовій або товарній формі. Виник, головним чином, при переході від материнського роду до батьківського. **Ш. в.** є одним із виявів патріархального безправ'я жінки.

СІМ'Я Й СІМЕЙНА ОБЩИНА

ВИКРАДЕННЯ — укладення шлюбу шляхом викрадення нареченої. Часто служило способом уникнути сплати шлюбного викупу. Розрізняють три види: 1) сьогодення, насильницьке., здійснюване проти волі жінки і її близьких. Завжди було рідкісною формою укладення шлюбу, оскільки вело до зіткнень між колективами. Хоча в докласових і ранньокласових суспільствах унаслідок постійних грабіжницьких набігів і воєн зустрічалося порівняно частіше. 2) з відома жінки проти волі її близьких. Практикувалося як протест проти деспотичних сімейних порядків при патріархаті. 3) фіктивне. за попередньою угодою сімей нареченого і нареченої, які прагнули таким шляхом зменшити весільні

витрати. Цей вигляд був поширеніший, але в багатьох традиційних суспільствах вважався неprestижним. Осібно коштує символічне, імітативне.

ДВОРИЩЕ: 1. Давня форма сімейного та територіально-господарського устрою українських селян (XIV—XVII ст.). Д. було конкретним виразом сімейної общини і складалося з кількох селянських господарств, що належали близьким родичам. Згодом до складу Д. почали входити на рівноправних засадах і сторонні особи — так звані *потужити*, *поплічники* та ін. Як правило, Д. називалося за ім'ям його засновника або голови. Включало до себе орні землі, ліси, луки, пасовища, мисливські та рибальські угіддя, борті тощо. Дворищна форма господарювання полегшувала освоєння нових земель, давала змогу своєчасно виконувати сільськогосподарські роботи, сплачувати податки. З подальшим розвитком феодальних відносин і послабленням колективістських засад Д. інтенсивно розпадаються на індивідуальні господарства малих сімей; 2. Сукупна податкова одиниця XIV—XVI ст. (переважно на Правобережній Україні); 3. Форма селянського поселення доби феодалізму.

ЕЛЕМЕНТАРНА СІМ'Я — те ж, що і **нуклеарна сім'я**.

КУМІВСТВО — один із видів духовної спорідненості, звичай обрання народженій дитині “других батьків” — її опікунів та покровителів. Корені **К.** сягають часів первіснообщинного ладу, коли роль батька не була ще вирішальною і рідний брат матері брав на себе обов'язки захисту і виховання дитини своєї сестри. Пізніше християнська церква використала цей звичай і виробила обряд хрещення дитини, тобто прилучення її до віри за допомогою кумів, або хрещених батьків. Хрещення відбувалося в церкві, інколи (в разі хвороби дитини) у батьківській хаті. Рідні та обрані батьки називали одне одного *кумом*, *кумою*, а по відношенню до дитини (*хресника*) вживалися церковні терміни — *хрещений батько*, *хрещена мати*.

На Україні XIX — початку XX ст. побутували дві форми **К.** — індивідуальна і колективна. Перша, типова для більшої частини України, передбачала одну пару кумів; для другої (побутувала переважно на Правобережжі, особливо на Поділлі, у Карпатах) було характерно до трьох, п'яти і більше пар. Серед кумів існувала певна ієрархічність — головними вважалися перші (старші) куми, а інші — молодшими. Осіб, які брали участь в обряді та обіді на честь хресника, називали *прикумами*, *підкумами*. У куми запрошували різних

людей — від близьких родичів до осіб побічної кровності, а також сусідів чи приятелів. Залежно від порядку обрання кумів серед них виділялися *кликані*, *одкупні* та *стрічені*. Кликані (*прохані*) куми обиралися звичайним порядком: батько новонародженого приходив до заздалегідь намічених людей і, віддаючи їм хліб-сіль, прохав бути кумом чи кумою. Відмовлятися в народі не було прийнято. Одкупних кумів брали на заміну кликаних у тому випадку, коли дитина тяжко й довго хворіє, аби запобігти таким чином її смерті. Заміна відбувалася за певним обрядом: новому кумові, в обмін на отримувани від нього гроші, через поріг або вікно подавали хворе дитя. Його тут же вбирали у принесену кумом нову білизну. Стрічені куми (*стрітенні*, *здибані*, *куми з дороги*) — це перші зустрічні люди, яких запрошували у куми. Як правило, так робили в тих родинах, де часто вмирали діти. Стрічені куми вважалися ріднішими за кликаних, а одкупних у народі шанували найбільше.

Народна свідомість менш за все пов'язувала **К.** з церковними догматами. Воно сприймалося як певний прояв колективної сімейної спільності, взаємодопомоги. Між рідними й обраними батьками встановлювалися особливо дружні стосунки. Куми, як правило, вступали в супряжні спілки, приходили на толоки, запрошувалися у свідки (*могоричники*) при укладанні різних угод. За головування кума чи куми над хрещениками здійснювали обряди вікового (*пострижини*) та соціального (прилучення до сім'ї, громади, одруження тощо) характеру. Коли в сім'ї не було когось із рідних батьків, хрещені батьки сприяли трудовому вихованню дітей, брали на себе не тільки моральні, а й матеріальні обов'язки. А згодом і хресники повинні були виявляти всілякі знаки поваги та вдячності хрещеним батькам (відвідувати їх на свята, надавати необхідну допомогу тощо).

ПОБРАТИМСТВО (ПОСЕСТРИМСТВО) — звичаї духовного споріднення, індивідуальної взаємодопомоги, які сягають чи не скіфських часів. Мотиви **П.** присутні у билинах Київської Русі, в українських легендах (про Котигорошка, Вернигору, Вирвидуба). Принципи **П.** особливо шанувалися на Запорізькій Січі, освячували дружні стосунки українців із сусідніми народами, побутували у повсякденному житті аж до початку ХХ ст.

Оформлення акту братання відбувалося в хатах майбутніх побратимів (посестринство) у присутності односельців. Обряд

супроводжувався символічними примовляннями, молитвою, цілуванням ікони, перев'язуванням рушниками. Крім того, обмінювалися святими образами, хрестами. Було і взаємне пиття вина чи горілки (*горілчані брати*). Важливу частину обряду займав обмін різними дарунками, включаючи худобу, вулики, а у жінок — рушники та інше так зване “бабське” господарство. Звичай визнавався і освячувався православною церквою. Існувала певна термінологія відносин **П.** — *брати (сестри) по хресту, названі брати (сестри), побратим, посестра, посестриця, брататися, сестритися, породатися*. Укладали подібний союз, як правило, бідні одинокі люди, аби допомагати одне одному. Відносини **П.** встановлювали на все життя і вважали їх такими ж обов'язковими і священними, як і родинні зв'язки. Звичай зобов'язував і до моральної чистоти: будь-які зазіхання на честь посестри чи дружини побратима вважалися тяжким гріхом, як, до речі, і гріх між кумом і кумою.

ПРИЙМАЦТВО — традиційне явище сімейних і господарських відносин, пов'язане з особою *приймака*, тобто сторонньої людини, прийнятої на певних умовах в ту чи іншу родину. Здійснювалося кількома шляхами — через шлюб і перехід чоловіка до батьків дружини, через договір чи звичай посиновлення. Різними були й мотиви **П.** У прийоми йшли або під примусом батьків, які розраховували виправити економічне становище своїх господарств за допомогою заможних сватів, або запрошували у прийоми, коли батьки дружини не мали синів чи господарство очолювала вдова. Потребу у **П.** мали й сім'ї з малолітніми дітьми або бездітні. Звідси на Україні виробилися різні види **П.**: прийоми-зяті; прийоми сімейні, умовно посиновлені (родичі або сторонні); прийоми безумовно посиновлені (малолітні, неповнолітні); прийоми малолітні, переважно сироти, взяті на виховання до повноліття (*гудованці, вихованці*); прийоми сімейні, прийняті до повноліття дітей господарів.

Головною суттю **П.** було отримання можливості вести своє господарство або ж нарощування додаткової робочої сили у господарстві. Залежно від мотивів **П.** складалося і різне ставлення до прийомків. В одних випадках вони потрапляли в підлегле від тестя становище і мало чим відрізнялися від простого робітника, в інших — зразу ж очолювали господарство і спільно з дружиною отримували право на все майно. Після смерті дружини права зятя-приймака

визначалися “укупі з дітьми”. В цілому ж ставлення до приймака зумовлювалося як тою роллю, яку він відігравав у господарстві, так і певними нормами звичаєвого права, що захищали його інтереси.

СІМЕЙНА ОБЩИНА — одна з поширених форм сімейного устрою багатьох народів у докапіталістичних суспільствах. Відома ще під назвами домової, патріархальної общини або великої сім’ї. **С. о.** тривалий час розглядалася як перехідний тип від первісної до селянської (сусідської) общини. Нині ж доведено, що **С. о.** не була самостійною, а входила до селянської общини як господарський осередок. **С. о.** утворювали три — п’ять нисхідних або побічних поколінь родичів — нащадків одного батька зі своїми дружинами та дітьми, що були об’єднані спільною власністю, виробництвом і споживанням, культовими інтересами, владою голови **С. о.** Протягом століть співіснувала з малою сім’єю. На Україні роль **С. о.** (її головним чином називали *дворищем*) була досить значною до XVI — середини XVII ст. Наступні віки привели до суттєвих змін у **С. о.**, яка розпадалася на патронімічні (сябринні) структури, неподільні сім’ї, а зрештою й на малі сім’ї. У XIX — на початку XX ст. пережиткові форми **С. о.** зустрічалися на Поліссі, у Карпатах та Закарпатті.

СІМ’Я (родина) — засноване на шлюбі чи кровній спорідненості об’єднання людей, пов’язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю. Як і інші народи, українці вбачали в **С.** найважливішу й неодмінну умову життя кожної людини, господарську та моральну основу правильного способу життя (за народними уявленнями, зокрема, без дружини не можна було з’являтися на той світ).

С., що існувала у дореволюційний час на Україні, традиційно поділяють на два основних типи — велику і малу. Остання складалася з подружньої пари, яка не мала одружених дітей. До великої **С.** належали різноманітні види складних багатопокілнних сімейних структур — сімейна община, патронімія, неподільна сім’я, які відрізнялися походженням, часом і місцем переважного поширення, характером внутрішніх взаємин, кількісним складом.

Для обох типів **С.** характерна панівна роль голови двору — батька, старшого сина (брата) або ж матері (вдови). Сімейні порядки мали патріархальний характер. Становище голови **С.** зумовлювалося передусім важливістю виконуваних ним функцій — розподілу робіт, передбачення потреб господарства. Крім того, він сам брав участь у

виконанні всіх основних польових і господарських робіт. Голова **С.** стежив за дотриманням звичаїв, що регламентували сімейні порядки і забезпечували належну репутацію **С.** і кожного її члена в громаді. Воля батька була незаперечною — він за власним бажанням передавав спадок, виділяв сипів на окреме господарство, давав дозвіл на одруження дітей тощо. Від непрацездатного батька головування переходило до старшого сина. Незважаючи на залежне від чоловіка становище, жінки також відігравали чималу роль у сімейному господарстві та вирішенні сімейних справ (див. “Жіноче право”).

Головна господарська функція **С.** українців, як і інших народів,— створення і відтворення матеріальної основи власного економічного добробуту. Величезне значення тут мали налагодженість сімейного устрою, ефективність сімейних взаємин у процесі повсякденної роботи. Існував традиційний розподіл виробничо-господарських обов’язків між усіма членами **С.**, при цьому робота в основному ділилась на “чоловічу” та “жіночу”. Проте були і спільні роботи. Як правило, втручання чоловіка й жінки у справи одне одного громадською думкою не схвалювалося. Однак із часом економічна необхідність, певна демократизація сімейних взаємин поступово підривали багатотисячолітні звичаї.

У тісний зв’язок з поняттям сімейно-родинних відносин народна свідомість ставила і такі поширені звичаї, що засновувалися не тільки на кривій спорідненості, а й на економічних чи духовних засадах, — *пріймацтво, кумівство, побратимство* тощо (див. далі).

СКЛАДНА СІМ’Я — форма сім’ї, що виділяється на основі структурно-функціональної варіантності. **С. с.** об’єднує 2-3 або 4 покоління родичів по прямій і іноді бічний лініям (див. спорідненість) і свояків (див. властивість). До **С. с.** відносять полігамні або складені сім’ї і великі (розширені) сім’ї. У вітчизняній науковій літературі складні сім’ї частіше називають великими патріархальними або неподіленими сім’ями.

СЯБРИНА — давня форма сімейного та господарського устрою селян України XIV — XVIII ст., а в пережиткових формах і в XIX ст. Назва походить від давньоруського слова *сябр* (співвласник, співучасник, а також — товариш, сусіда). Зонаю традиційного поширення **С.** були райони Полісся, Стародубщини, Чернігівщини, частково Ніжинщини, Київщини. **С.** являла собою невелику спілку, як правило, малих сімей, які виникали в ході розпаду сімейної

общини. Члени **С.** вели своє походження від спільного предка. Крім кривності, їх єднали спільне територіальне мешкання, залишки колективної власності на сільськогосподарські угіддя, взаємодопомога. **С.** мала деякі спільні риси з дворичем. Як економічна одиниця, **С.** мала специфічний характер. Кожен із сябрів мав право не на конкретну ділянку спільної землі, а лише на певну її частку (*пайку*). **С.** могла поширюватися й на інші види власності — млини, рудні та ін.

СЯБРИНСТВО — форма розподілу спільної власності на землю. **С.** умовно можна поділити на природи є і штучне. Перший вид більш давнього походження, його суть — у розподілі спільної власності великосімейних патріархальних об'єднань між меншими спілками. До останніх вливалися і чужаки (через шлюб, купівлю-продаж сябринної пайки), і кривне начало поступово слабшало. В основі штучної **С.** лежав договір кількох осіб, які часто й не були родичами та жили у різних селах. Оформлення сябринних спілок за звичаєм відбувалося на громадському сході або з дозволу сільського уряду. Одним із поширених способів їх утворення було *назване братерство*, що встановлювало фіктивні родинні відносини. Це робилося тоді, коли не находили помічника-співвласника серед рідні або терпіли нестачу додаткових робочих рук. Значна кількість сябринних спілок утворювалася шляхом спільної купівлі того чи іншого виду власності. На відміну від природних штучні **С.** не були такі чисельні за складом. Якими б не були способи утворення **С.**, у них завжди зберігалися традиційні норми ставлення до спільної власності, що спиралися на звичаєве право. Наприклад, продаж або будь-яке інше її відчуження були неможливі без відома й дозволу всіх сябрів. Без сумніву, сябринні товариства приваблювали селян своїм колективізмом, але на відміну від сільської общини вони мали переважно тимчасовий характер і не відзначалися єдністю інтересів їхніх членів. Зокрема, це й зумовило розпад **С.** і перехід спільної власності в особисту і меншою мірою — в общинну.

ФАМІЛІЯ — (від лат. familia) — 1) сімейне ім'я, прозвання *сім'ї*, спадкове ім'я сім'ї, стійке не менше як в трьох поколіннях, що додається до *особистого імені* індивіда при народженні, усиновленні, зміні первинної **Ф.**, у *шлюбі*, перехідне від батька (або матері) до дітей; 2) ряд поколінь, що носять одне спадкове найменування і що мають одного предка; *рід, сім'я*; 3) у Стародавньому Римі сімейна

господарсько-юридична одиниця, в яку крім кровних родичів (див. **кровна спорідненість**) входили і раби; Поняття **Ф.** у сучасному значенні з'явилося в Росії не раніше трьох сторіч тому.

ГРОМАДА

ВІЙТ (*войт, князь, біров*) — 1) виборна особа, що очолювала сільський уряд, змінивши на цій посаді отамана. Як і останній, мав певні економічні й правові привілеї. **В.** був зобов'язаний забезпечувати регулярну сплату податків і виконання громадських повинностей, стежити за своєчасним виходом на панські роботи і за порядком у громаді. Як офіційна особа, представляв інтереси селян в їхніх зовнішніх стосунках. Роль **В.** у житті громади селяни визначали так: *Добрий війт — тато в громаді; Війт — то громадський слуга, хоча життєві реалії не завжди це підтверджували*; 2) голова міського уряду, суду до XVIII ст.

ГРОМАДА — історично сформована територіальна спільнота мешканців одного населеного пункту для врегулювання виробничих, побутових, сімейних та інших стосунків між окремими родинами та в межах окремих родин.

ГРОМАДСЬКИЙ ПОБУТ — одна з найважливіших галузей народної культури. Охоплює ті сфери та явища суспільного життя, котрі, як правило, не пов'язані з професіональним побутом, державними інститутами тощо. Це традиційні громадські структури (селянська община та її органи самоврядування, братства, молодіжні громади тощо), норми соціальної регуляції (звичаєве право, мораль, взаємодопомога), норми публічного життя та багато іншого. Усі складові **Г. п.** перебували у тісному взаємозв'язку, у буденній свідомості ніколи не відокремлювались.

Г. п. українців формувався протягом багатьох віків через шанобливе ставлення до традицій попередніх поколінь і усвідомлене прийняття нових звичаїв. Організований відповідно до народних потреб та інтересів, він являв собою досить дійову силу, за допомогою якої селяни та міщани протистояли численним незгодам, зберігали раціональні навички трудового життя, морально-етичні цінності, форми спілкування.

ГРОМАДСЬКИЙ СХОД (*віче, копа, копні збори*) — головний орган общинного самоврядування, посередник між селянською

громадою й офіційними органами влади. Збирався у встановлений селянами термін або ж із нагоди якоїсь невідкладної справи. Брати участь у **Г. с.** мали право голови селянських дворів; молодь та жінки сюди майже не допускалися. Місцем проведення сходу слугували: влітку — площа біля церкви або корчми, інколи поблизу поміщицького будинку; восени та взимку — громадська чи спеціально найнята хата, часом корчма. На сході обирали громадське управління, вирішували справи громади, її стосунків із поміщиками, іншими громадами, розглядали земельні конфлікти, приймали нових членів, засуджували порушення громадських звичаїв тощо. Значний вплив на рішення **Г. с.** справляли старійшини села, які займали тут почесні місця. У XVI—XVII ст. при **Г. с.** подекуди діяв народний копний суд (див. далі). Переважна більшість рішень **Г. с.** фіксувалася в актових книгах і визнавалася обов'язковою для всіх общинників. По мірі втрачання громадою своєї автономії обмежувались і права **Г. с.** як демократичного органу.

ЗАЙМАНЩИНА (*займань, займище*) — узвичаєний спосіб одержання земельної власності на правах першості займання вільних земель. Була поширена серед козаків і селян у малолюдних південно-східних степах Правобережної України, на Запорізькій Січі, Лівобережній та Слобідській Україні у XV—XVIII ст.; пізніше практикувалася селянами Півдня. Юридично цей звичай не був оформлений і діяв як норма звичаєвого права. В її основі лежало традиційне уявлення селян про те, що їхня праця, вкладена у землю в будь-якій формі, надавала право на володіння і розпорядження нею. Способи та обсяги займанщини не були скрізь однаковими. У північних районах вона здійснювалася шляхом розчистки (*іртування*) лісних ділянок (*ляд, протереб*), у степових районах — розоренням цілинних земель. Займанщина була груповою та індивідуальною. По мірі зростання феодалного землеволодіння і скорочення вільних земель займанщина ставала для селян практично неможливою, але здійснена раніше займанщина визнавалася законною.

ЗЕМЕЛЬНИЙ ПЕРЕДІЛ — традиційний спосіб економічно доцільного і справедливого регулювання селянського общинного землеволодіння, спрямований на підтримання певного рівня економічної спроможності селян. **З. п.** не вважається обов'язковою ознакою общини. Так, в умовах Лівобережжя XVII-XVIII ст. в основному склався не передільний тип сільської общини.

Там, де **З. п.** практикувався, він починався зі скликання громадського сходу, де обиралися особи, які будуть вести переділ, визначалася *голова*, тобто початкова ділянка переділу. Громадську землю ділили спеціальним шнуром на *помірки*, а потім за допомогою бірок проводили їх жеребкування (*біркування*). При **З. п.** обов'язково брали до уваги умови кожного селянського двору — кількість душ у ньому, майновий рівень господаря, його заслуги та ін. Тим самим у селянському розумінні досягалась рівноправність і справедливість для всіх членів громади. Відрізки, що залишалися після переділу, громада віддавала в оренду, а прибутки з цього йшли на покриття громадських витрат. Для догляду за орними землями (*цариною*) громада призначала сторожа — *царинного діда*.

ОБЩИНА (ГРОМАДА) — самоврядний виробничий і соціально-побутовий колектив. Виділяються дві основні форми **О.** — первісна та селянська (останню звичайно ще називають сусідською, сільською, землеробською). Українцям була відома саме селянська, переважно землеробська **О.** У часи Київської Русі вона згадується під назвами *верв, мир, село*. В українських письмових джерелах XIV–XV ст. селянська **О.** вже відома як *громада, общество*. Подальша доля селянської **О.** на Україні складалася у тих чи інших регіонах дещо по-різному, але в основних своїх рисах вона зберігалася майже до кінця XVIII ст. Громади мали власні органи самоврядування — *громадський сход*, виборну сільську старшину — *отамана*, пізніше *війта*. У всіх ділянках свого життя громада спиралася на звичаєве право з його традиційними формами судочинства та общинну мораль з її опорою на звичаї предків.

Приблизно до кінця XVI ст. громада складалася в основному з певної групи дворищ (на Лівобережному Поліссі до середини XVIII ст. — *сябрин*), які утворилися внаслідок розкладу великих патріархальних сімей (сімейних общин). У цілому її характер визначали індивідуальні господарства малих сімей. Наслідком станової диференціації стало утворення окремих **О.** — підлеглих селян, селян вільних військових сіл, козаків тощо. Кожна з них обстоювала власні інтереси, але у багатьох випадках громади діяли разом. Громади не тільки колективно володіли та користувалися землею, а й могли продавати, дарувати її, здавати в оренду, регулювати її експлуатацію, захищати недоторканість. Усе, що стосувалося земель громади, робилося виключно з її відома та дозволу. Громади активно

протистояли обмеженню прав своїх членів — від колективних скарг у вищі органи влади і колективних молебнів до відмови від податків чи виконання повинностей та збройної боротьби.

Ліквідація у XVII-XVIII ст. колективної власності на орні землі та більшість інших угідь призвела до послаблення общинних засад, проте не означала ліквідацію самої **О.** У XIX — на початку XX ст. ще існував цілий комплекс звичаїв та обрядів, які були пов'язані з прилученням дитини до громади або виражали общинне санкціонування тих чи інших дій селян. Наприклад, родини та хрестини відзначалися за обов'язковою участю численного кола не тільки близьких родичів чи приятелів, а й представників громади. Завершувалися ці обряди здебільшого у такому осередку громадського спілкування, як корчма. Своєрідне общинне визнання весільного акту виявлялося в особах громадських старост, у прилюдному ознайомленні з наслідками звичаю “комори” тощо. Громада спільно обирала священика своєї парафії, економічно його забезпечувала, брала участь у будівництві, ремонті, прикрашенні сільської церкви. Колективно справлялися храмові свята, спільні обіди. Міцними залишалися й традиції виробничо-побутової обрядовості. З метою забезпечення доброго врожаю або попередження стихійного лиха влаштовувалися колективні молебні та процесії. Помітну роль сільська громада відігравала в господарському житті своїх членів — стежила за справністю їхніх господарств, охороняла майнові права. Зберігали силу звичаї колективної взаємодопомоги (*толока, супряга* тощо), організовувалися громадські склади недоторканих запасів (див. далі). Громада продовжувала посідати головне місце у формуванні морально-етичного клімату в селі, у дотримванні традиційних звичаїв та обрядів, за допомогою яких контролювалася поведінка кожного односельця.

ОБЩИННЕ (ГРОМАДСЬКЕ) ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ — форма землеволодіння, яка економічно об'єднувала селян-сусідів і регулювала їхні відносини на основі звичаєво-правових норм та приватно-феодалного права. Забезпечуючи функціонування селянського господарства, **О. з.** складало економічну базу сільської громади і тим самим сприяло соціальній єдності її членів. Як правило, фонд **О. з.** складали землі та угіддя, що безпосередньо оточували сільську громаду. Громадські володіння охоплювали ті площі, які

перебували в активному вжитку, тобто оброблялися під ріллю, сіножаті, або той простір, який могла подолати за день випасу сільська черода. Межі **О. з.** фіксувалися традиційними юридичними знаками власності (*окопи, заори, копці, знамена, кляки* та ін.). **О. з.** на Україні мало своєрідні риси, що зумовлювали специфіку української общини взагалі: значна роль займанщини (див. нижче); наявність великого обсягу вільних земель і звідси поширення практики їх захоплення селянами; майже повна відсутність регулярного земельного переділу **О. з.**; нарешті, більш ранній і більш швидкий процес скорочення і ліквідації **О. з.** порівняно з центральними губерніями Росії.

ОТАМАН (*ватаман*) — 1) виборна посадова особа, що очолювала сільський уряд. Як представник громади, був посередником між селянами й поміщиками чи органами державної влади. Звільнявся від ряду податків, але всі інші повинності виконував разом з усіма селянами. **О.** належала юрисдикція над селянами у ряді цивільних справ. У присутності **О.**, часто у його хаті, укладалися різні селянські договори. Займався збиранням податків. У XVII—XVIII ст., під тиском поширення з Польщі німецького права, на Правобережжі **О.** поступово заміняють війти. У городових козаків Лівобережжя **О.** очолював козацьку громаду (*товариство*); 2) командир певного підрозділу чи всього козацького війська Запорізької Січі; 3) виборний керівник різного роду трудових спілок чумаків, косарів, рибалок, чабанів та ін.; 4) парубок, який обирався молоддю головувати у парубоцьких громадах, бути розпорядником під час колядування тощо. Інші назви — *береза*, в західних районах — *вайда*, на Буковині та Поділлі — *калфа*.

ПЕРВІСНА ОБЩИНА — історичний тип общини, що виділяється у вітчизняній науці, властивий для докласових суспільств. **П. о.** була самостійним соціальним інститутом і ґрунтувалася на початках егалітаризму (докласової рівності), що, проте, неоднаково виявлялося на різних етапах її еволюції. **П.о.** була носієм всієї сукупності суспільних функцій: продуктивних, сімейно-побутових і ідеологічних. Вважається, що родова структурна основа була безумовно властива цьому стадіальному типу общини в його розвинених формах. Розрізняють два послідовно існуючих типу **П.о.** — **ранньопервісна О.** і **пізньопервісна О.**

РАНЬОПЕРВІСНА ОБЩИНА — історичний тип первісної общини, що виділяється у вітчизняній науці, характерний для її ранніх

стадій розвитку. **Р. о.** — це суто егалітарний і вельми нечисленний колектив з привласнюючою економікою, добувний продукт, головним чином життєзабезпечення. Тому йому, як правило, були властиві загальна власність на засоби виробництва і зрівняльний розподіл.

СУСІДСЬКА ОБЩИНА (територіальна) — історичний тип общини, що виділяється у вітчизняній науці, типовий для докапіталістичних класових суспільств, який формується в результаті заміни родових структурних основ територіальними, що, проте, не виключає виділення в її складі об'єднаних спорідненими відносинами груп домогосподарств — патронімії. **С.о.** є низовим осередком соціального організму класового суспільства. Для неї характерні подальше зростання чисельності (до декількох тис.людей), розвиток приватної власності, виражена соціально-економічна диференціація при одночасному збереженні тих або інших форм суспільної власності (головним чином на землю, а пізніше лише на другорядні угіддя) і в значній мірі обмеженого (зважаючи на входження в політико-правову систему держави) самоврядування і *звичаєвого права*. Часто вона володіє також певною особливістю *матеріальної культури.*, народної творчості, релігійного культу. В цілому **С.о.** є об'єктом жорстокої експлуатації з боку держави і пануючих класів, які використовують для цієї мети навіть такі специфічні громадські порядки, як кругова порука і взаємодопомога. **Різновидом** пізньої **С.о.** була російська селянська община, особливості розвитку якої полягали в стабілізації і зміцненні громадських інститутів і широкому розповсюдженні зрівняльних переділів землі впродовж 17-18 ст., що було пов'язано із затвердженням кріпацтва і зростанням фіскального гніту. Розвиток капіталізму в сільському господарстві Росії не встиг зруйнувати **З.**, яка і в кінці 19 — на поч. 20 ст. ще продовжувала задовольняти потреби селян як співвласників землі і зберігала в тій чи іншій мірі громадське самоврядування.

ГРОМАДСЬКІ СПІЛЬНОСТІ

БРАТСТВА — 1) національно-релігійні громадські організації міщан та селян України кінця XVI-XVIII ст. Найбільшого поширення набули в містах, а згодом і селах Наддніпрянщини, Волині, Холмщини, Галичини. Ряд **Б.** існував і на Лівобережжі. Виникли у

відповідь на посилення політики національного і релігійного утиску, яку проводили шляхетська Польща та католицька церква на Україні. У 60-х роках XVI ст. широку діяльність розгорнуло Львівське братство, близько 1615 р. було засновано Київське, а у 1617 р.— Луцьке братство.

Міські **Б.** були аналогічні цеховим корпораціям і мали свої статuti. У спеціальних братських домах відбувалися сходки братчиків, обговорювалися спільні справи, чинився суд, робилися внески і пожертви, влаштовувалися колективні обіди тощо. **Б.** дбали про свої патрональні церкви, надавали матеріальну допомогу своїм членам, організували школи, друкарні, книгарні, бібліотеки, а найбільш заможні — шпиталі-притулки для хворих та непрацездатних. Витрати **Б.** покривалися власною працею братчиків, за рахунок внесків їхніх членів, прибутків від нерухомого майна, продажу свічок та хмільного меду. Велике суспільно-політичне і національно-культурне значення **Б.**, якого вони набули у XVI-XVII ст., у наступному столітті почало помітно зменшуватися. В Галичині й на Правобережжі вони підпали під вплив духовенства та й на Лівобережжі виконували переважно релігійно-побутові функції. Певне відновлення церковних **Б.** відбулося у 60-ті роки XIX ст. До членства у них селян схилили певна демократичність устрою та їхня основна мета — сприяння народній освіті, відновленню чистоти національної релігії, проповідь тверезого способу життя та милосердя. **Б.** цього часу також сприяли єднанню сільської спільності, що яскраво проявлялося, зокрема, у проведенні храмових свят, громадських молебнів, процесій тощо;

2) вікові об'єднання неодруженої міської молоді (*молодечі, молодші Б.*), що мали багато спільного з парубочими та дівочими громадами на селі.

КОЗАЦТВО — з XV — XVI ст. збірна назва козаків на Україні і в Росії, з XVIII ст. до 1917 р. — частина населення Лівобережжя, а також окремих військових стану царській Росії. **К.** виникло як реакція на посилення соціально-економічних та національно-релігійних утисків населення України з боку української та польської шляхти, католицької церкви. В пошуках місця для вільної праці селяни і міщани почали колонізацію мало залюднених південно-східних степів, де засновували поселені й оголошували себе вільними людьми — *козаками*. Цей процес набрав особливого розмаху в XVII

ст., коли на Середньому Подніпров'ї виникло багато козацьких слобід і хуторів. Під тиском панської колонізації, що поширювалась услід селянській, частина козаків відступила за дніпрові пороги (так званий *Низ*), де у першій половині XVI ст. створила своерідну організацію українського **К.** — *Запорізьку Січ*. У 70-х роках XVI ст. виник інший вид **К.** — *реєстрове* (з середини XVII ст. — *городове*), сформоване урядом Польщі для боротьби з національно-визвольним рухом на Україні та для оборони її південно-східних кордонів від турецько-татарських нападів. За це козаки одержали певні привілеї та офіційну назву Війська Запорізького. Така організація повністю збереглася і в складі Лівобережної України (*Гетьманщини*) після Визвольної війни 1648-1654 рр.

Обставини, за яких створювалися обидва види українського козацтва, особливості їхньої подальшої історії зумовили й суттєві відмінності між ними. На Запоріжжі, як і на Лівобережжі та Слобожанщині другої половини XVII — 80-х років XVIII ст., не існувало кріпацтва, а також чітко сформованих станів, — козаки й посполиті могли переходити з одного стану до іншого. Разом із тим низове **К.** не було однорідним у соціально-майновому та правовому відношенні і поділялося на незначну частину панівної старшини і рядову масу — здебільшого вихідців із селян. Головним заняттям низових козаків довгий час були різні промисли, рибальство, скотарство. Умови господарського життя, постійної боротьби з турками й татарами зумовили їхню переважну безсімейність. Городові ж козаки із початку свого заснування являли собою окремих стан, займалися головним чином хліборобством і мали сім'ї.

На Правобережжі **К.** було ліквідовано на початку XVIII ст.: за умовами Прутського миру 1711 р. козацькі полки переселилися звідси на Лівобережжя. Зруйнувавши у 1775 р. Запорізьку Січ, уряд царської Росії тим самим ліквідував і низове **К.** Одну частину козаків було покріпачено, іншу переведено на становище сільських і міських обивателів, а решта втекла за межі Росії і заснувала на підвладній Туреччині території Задунайську Січ. Ліквідація автономії Лівобережної України на початку 80-х років XVIII ст. стала й кінцем існування городового **К.** як привілейованого стану. Рядові козаки наблизилися за своїм юридичним становищем до державних селян. У XIX ст. вони склали основну масу населення Чернігівської та Полтавської губерній.

К. відіграло виключну роль у вітчизняній історії, справило величезний вплив на формування специфічних рис традиційно-побутової культури, етнічної самосвідомості та національного характеру українського народу. Вже самим фактом свого існування воно надихало українців на боротьбу проти феодального гноблення, за національну незалежність.

К. було оригінальною соціально-економічною і військово-політичною організацією, її головні риси — відсутність кріпацтва, формальне рівне право всіх членів козацької громади користуватися сільськогосподарськими угіддями, на демократичних засадах брати участь у козацьких радах, де вирішувалися всі найважливіші питання. **К.** створило й певні органи незалежної української держави. Козацьке військо відзначалося стійкістю у боях, витривалістю, суворою дисципліною. Козакам були властиві взаємодопомога і взаємовиручка, неординарність військових маневрів. Високі моральні принципи та ідеали **К.** стали взірцем для багатьох поколінь українців.

Представниками українського **К.** були створені видатні історико-літературні твори—так звані *козацькі літописи*. Найвидатніші серед них — "Літопис Самовидця", літописи Г. Грабянки і С. Величка. Разом з історичними відомостями вони містять чимало народних переказів, легенд, віршів та інших зразків народної творчості.

МОЛОДІЖНІ ГРОМАДИ —традиційні об'єднання молоді, що організовувалися за статевовіковою ознакою і діяли на засадах етико-правових звичаїв та норм громадського життя. Склалися з неодруженої молоді — парубків та дівчат, котрі дійшли повноліття (або ж скоро мали його досягнути) і утворювали самостійні товариства — парубочі чи дівочі громади, кожна з яких умовно поділялась на старшу і молодшу. **М. г.** виступали у ролі посередників між сім'єю та сільською громадою. Водночас мали власні права й інтереси, які визнавалися громадськістю. Внутрішній устрій парубочих і дівочих громад був суворо регламентований.

Віковий ценз при вступі до **М. г.** не був точно визначеним. У парубків він коливався в межах 16-18 років. Як правило, прийняття до парубоцтва розтягувалось на тривалий час, протягом якого відбувалися зміни і в зовнішньому вигляді хлопця (*підпарубка*), і в його поведінці на святкових розвагах, у ході спільної праці. Вирішальними моментами виявлялися фізична зрілість (борода чи вуса, міцна статура), внутрішнє змужніння, наявність певних рис

особистої вдачі — аби не мав лихої слави, був жвавим, товариським. У пошані були хлопці, які вміли грати на музичних інструментах, співати, цікаво розповідати. Певне визнання підпарубок повинен був отримати і від дівочої громади.

Прийом до парубочої громади звичайно приурочувався до одного з великих свят — Різдва, Нового року, Великодня чи Трійці. На Поділлі такий обряд називали *коронуванням*. Прийшовши, хлопець вклонявся на чотири боки. Після цього його піднімали на руках, співаючи величальну пісню “Посіяли дівки льон”. Тоді всі сідали до кола і новий член громади пригощав товаришів горілкою. Залучення до парубоцтва могло відбуватися під час проведення якихось спільних робіт, наприклад косовиці. У Карпатах цей обряд мав назви *визволки на доброго косаря* або *фрицування* і нагадував *визволки на доброго майстра*, що відбувалися в цехових братствах. Аби випробувати здібності й витримку нового косаря (*фрица*), йому не дозволяли відпочивати, а косити змушували між кращими косарями. Нерідко фрица навіть шмагали кропивою, терли мантачкою по голому животі, зв’язували тощо. Обряд завершувався лише тоді, коли новачок влаштуовав для косарів могорич у корчмі. З тих пір він діставав право палити люльку, пити горілку і ходити до дівчат. За звичаєм, про це оголошували привселюдно з якогось високого місця. Парубочі громади мали певні елементи самоврядування. На чолі стояв виборний отаман (*береза*). Йому звичайно були притаманні такі риси, як енергійність, кмітливість, вміння організувати інших. Зі своїми підручними отаман ніс певну відповідальність перед сільською громадою, організував розваги, вів фінансові справи, розбирав суперечки між товаришами тощо. Соціально організованими були й дівочі громади, хоча й не мали виборної “старшини”. Шлях до них для усіх дівчат пролягав спочатку через співочий гурт свого кутка (див. Куток). Повноправними членами громади дівчата ставали в 15-16 років, коли починали ходити на вечорниці (*досвітки*). Прийом відбувався навесні на місці звичних сходок сільської молоді. Дівча, яке вступало до громади, прохало когось із старших членів бути її приятелькою. На знак згоди вони обмінювалися дарунками (хустками, стрічками тощо). Отож, старша дівчина ставала покровителькою і наставницею молодшої на все життя. Аналогічні стосунки склалися і у хлопців, але тільки на один сезон.

Зі вступом до парубоцтва чи дівоцтва змінювалося становище і самопочуття молоді як в сім'ї, так і в громаді. Якщо раніше парубок, будучи підлітком, займався дрібними хатніми справами, слухав накази братів, ходив у найми, то відтепер він виконував традиційно чоловічі роботи і в сім'ї вже більше зважували на його пропозиції. Привілеї нового статусу проявлялися і в праві демонструвати його за допомогою певних атрибутів оздоблення одягу. Найбільшим же привілеєм було право на одруження і ведення самостійного господарства.

М. г. регулювали стосунки між сільською молоддю, захищали інтереси та честь своїх членів, виступали організаторами як власного дозвілля, так і загально-сільських урочистостей. Парубки та дівчата проводили колядування, а на отримані гроші оздоблювали церкву; з цією ж метою наймали для обробітку поле. **М. г.** мали власні центри спілкування і самостійні свята: Катерини (24 листопада за ст. ст.) вважалося *ділом парубоцьким*, а на Андрія (30 листопада) було *дівоче зрало*.

ЗВИЧАЄВЕ ПРАВО

“ВЕДЕННЯ (гоніння) СЛІДУ” — громадський звичай пошуку злодія. З села, де скоївся злочин, громада повинна була по *гвалту* потерпілого «вести слід» до іншого села. Там вона передавала його іншій громаді, а з себе відповідальність знімала. При **“В. с.”** обов'язково мав бути присутній потерпілий, який саме й мусив підтримувати “слід”. Необхідною умовою цієї правової процедури була наявність “сліду” злочину. В іншому випадку громада звільнялася від **“В. с.”** Аналогічним був і інший порядок пошуку злодія — *свод*. Тут уже йшли не по “сліду”, а по “сводам”, тобто особам, до яких перейшли крадені речі. “Ведення своду” припинялося на третій особі. Вона мусила віддати крадену річ потерпілому і водночас отримувала право шукати свого кривдника по дальших “сводах”.

ГРАБІЖ (“*грабіж брати*”) — різновид взиску з майна за вчинене злодійство (розбій, підпал, крадіжку тощо), відомий з давньоруських часів. У пережитковій формі зберігся у багатьох місцевостях України до XIX ст. Потерпілий сам приходив до двору свого кривдника і забирав якусь річ або худобу собі. Згодом цей звичай поширився і на

боржників. Зокрема, у селянина — неплатника податі нерідко «*грабили*» необхідну йому річ (свитку, кожух, сокиру тощо) і тримали у себе до виплати недоїмки.

“ЖІНОЧЕ ПРАВО” — умовна сукупність звичаїв, норм та уявлень, що регулювали і забезпечували певні громадські та господарські права жінок. Хоча в цілому жінка займала залежне від чоловіка становище, все ж навіть в умовах патріархальної сім’ї вона зберігала певну самостійність і мала визнані народом права. З одного боку, казали: *Жіноча дорога від печі до порога*, проте з іншого: *Жінка за три угли хату держить, а чоловік за один*.

Правове становище жінки зумовлювалося передусім великим значенням її праці в сім’ї, домашньому господарстві. Однак важко було уявити без неї і виконання багатьох польових робіт, особливо у жнива. Визначальною була роль жінок у виконанні цілого ряду обрядово-символічних дій, пов’язаних із сільськогосподарськими роботами. Існували суто жіночі, в тому числі колективні роботи — *оденки, понаволни*, лушіння кукурудзи, валькування хати та ін.

Права жінки в сім’ї та громаді визначалися і рядом економічних умов. За звичаєвим правом, вона мала особисте майно, що складалося з приданого, включаючи земельний наділ (*материзну*, яка не входила в загально-сімейне майно і спадкувалася по жіночій лінії) та набуте від продажу продуктів “бабського” господарства (дрібної худоби, птиці, яєць, молочних продуктів, борошна, овочів та фруктів, льону, полотна тощо). Дружина голови сім’ї не тільки виконувала якісь роботи, але й *давала привід*, тобто розподіляла їх серед інших жінок двору, повчала їх. По смерті чоловіка, навіть при дорослих синах, вона часто ставала на чолі не тільки малої, а й великої сім’ї та несла повну відповідальність за економічну спроможність господарства і сплату податків.

ЗАКЛАД — один із давніх правових звичаїв, за яким той, хто позивав до суду, на доказ своєї правоти ставив заклад, а звинувачений або приймав, або не приймав його. За “Руської Правди” звичай мав назву «*метаніє*». Перед суддями клали (*метали*) шапку, примовляючи, що коли позовник не доведе правоту, то втратить заклад (під шапку часто клали гроші). Якщо заклад приймався, то звинувачена сторона мусила “приставити” і свою шапку.

КОПНИЙ СУД — суд, який чинили члени громади на громадському сході на підставі звичаєвого права. Розбирав виключно

кримінальні справи. Особливе поширення мав до XVIII ст. у Карпатах, на Волині, Київщині. Існували спеціальні місця проведення такого суду — *коповища*, куди сходились селяни навколишніх сіл різних власників, а на теренах Польщі й Литви — навіть різних держав. **К. с.** був проявом сусідських колективних інтересів та гарантією їх вираження. Через нього громада сама *вела слід*, чинила попереднє слідство, допити та «*тильне шуканьє*», визначала міру покарання і виконувала вирок. Згодом **К. с.** був замінений поміщицьким, але окремі його елементи зустрічалися на Лівобережній Україні у XVIII, а на Волині й у XIX ст.

ЛИЧКУВАННЯ — традиційний спосіб підтвердження злочину шляхом особистого засвідчення та речових доказів. Звичаєве право вимагало, щоб «*лице*» (тобто річ) було показано ще до суду комусь із сільської влади. За «лице» вважали особисті мітки на крадених речах, надрізи вух у коня, вола тощо. За свідчення бійки чи нападу приймалися синці та рани на тілі. У перелюбників на знак **Л.** знімали щось із одягу, підрізали поли. З **Л.** пов'язаний і такий звичай, коли старші односельці за погану поведінку підлітків знімали щось з їхньої одежі та передавали, докоряючи, батькам.

МОГОРИЧ — обрядова дія остаточного узаконення будь-якої угоди, що надавала їй непорушності. Полягала в тому, що обидві сторони на знак згоди випивали (вдома або в корчмі) певну кількість горілки. Якщо **М.** не було випито, то договір не набував чинності. Укладання договорів, як правило, відбувалося при свідках (*могоричниках, баришниках*). Останні також пригощалися і в разі непорозумінь виступали суддями між укладачами договору, а в офіційному суді — законними свідками. **М.** ставили при різних формах селянської допомоги, найму тощо, при вступі до парубоцтва, при весільних обрядах, ним схиляли до себе потрібну людину. *Хто більше горілки ставе, той справу виграє* — таким принципом широко користувались у практиці волосних судів другої половини XIX ст. Особливого значення **М.** набував при купівлі-продажу худоби (тут він мав ще назви «*литки*», «*литку*»). Йому передували певні символічні дії та примовляння. Спочатку билися руками на знак згоди. Запивши **М.**, продавець кидав на спину худобі проти шерсті землю і бажав новому господареві, аби вона була *здоровою до роботи* і т. ін.

“ПАМ’ЯТКОВИЙ ПРОЧУХАН” — звичай своєрідної підготовки майбутніх свідків у земельних спорах. Щорічно оглядаючи

межові знаки, посадові особи сільського уряду брали з собою і кількох молодих хлопців (14-15 років). Десь на межі їх сікли, примовляючи: «*Оце щоб ти пам'ятав, що тебе бито, щоб знав, де между проведено!*» Виконання такої дії пов'язують також із обрядом вікової соціалізації.

ПРАВО ЗВИЧАЄВЕ — «неписане право» — норми поведінки, які діють у громаді внаслідок довготривалого застосування й переконання, що вони обов'язкові.

ПРИСЯГА — давня форма випробувань у системі традиційних доказів законності і справедливості якоїсь дії. Вважалася достатньою підставою для виправдання (*вивестися присягою*). Великого значення **П.** набирали у справах, де були відсутні свідки. За звичаєвим правом, відмова від неї означала програш справи.

Особливу силу **П.** надавали обряди з землею: на знак чесності **П.** землю їли, земельні конфлікти розглядалися з виходом на спірні землі і **П.** на межі. **П.** обставлялася символічними діями — цілували хрест, ікону, божилися своїм життям і здоров'ям. На Запорізькій Січі козаки присягали перед суддями хлібом і сіллю.

СИСТЕМА ЗВИЧАЄВОГО ПРАВА — історично сформована сукупність правових традицій і звичаїв, якими регулювалися стосунки і поведінка людей у різних сферах їхнього життя, одна з важливих ділянок народної свідомості та народних знань. Звичаєве право діяло в селянських общинах поряд з урядовими законодавчими актами, виступаючи у першу чергу правом знедолених верств селянства.

Підґрунтя звичаєвого права українців складали правові традиції та звичаї часів “Руської Правди”. Пізніше вони простежуються в українських актових джерелах, правних пам'ятках — Литовських статутах (1529, 1566, 1588 рр.), “Правах, за якими судиться малоросійський народ” (40-і роки XVIII ст.). Незважаючи на багатовікову належність українських земель до різних державних утворень, народне звичаєве право повсюди відзначалося певною однотипністю. Одним із центральних його розділів були норми та уявлення, що визначали і регулювали відносини власності, передусім земельної: *За ґрунтом і право іде*. На відміну від офіційного законодавства основним джерелом власності та матеріального достатку звичаєве право визнавало працю. За уявленнями селян, земля, в яку вкладена праця у будь-якій формі, не може бути відчуженою без відповідної винагороди. Найбільшого втілення такий

погляд набув у вже відомому звичаї займанщини. При цьому селяни чітко відрізняли продукти своєї діяльності від тих, що родила сама земля; привласнення останніх не вважалося злочином.

Важливу роль відігравало звичаєве право і в сімейному житті українців. Незважаючи на загальний вплив церкви, правові традиції протягом століть визначали основи шлюбно-сімейних відносин, функції, особисте і майнове становище членів родини, порядок спілкування і багато іншого. На засадах звичаєвого права ґрунтувалося побутування статево-вікових груп, різного роду трудових асоціацій .

Характерною особливістю звичаєвого права українців була його різноманітна й своєрідна обрядовість: майже кожний процесуальний акт чи інститут мав свої обряди-символи. У звичаєвому праві яскраво проявлялося начало колективності, публічності — усі правові акти здійснювалися привселюдно. По мірі розвитку офіційного законодавства звичаєве право витіснялося з громадського життя селян, але його корені були такими глибокими, що з ними уряд мусив рахуватися ще й після судової реформи 1864 р.

СТАРОЖИЛИ (*старци обчие, старушки*) — свідки у земельних конфліктах. Селяни традиційно ставилися до представників старшого покоління як до охоронців громадських звичаїв та носіїв багатого досвіду з усіх сфер життя. Тому свідчення старожилів, за звичаєвим правом, були вагомою підставою для законного врегулювання земельного спору.

ЗЕМЕЛЬНА ОРЕНДА ТА ОСОБИСТИЙ НАЙМ

ВЗАЄМОДОПОМОГА — одна з характерних рис громадського побуту українського народу. Заснована на відповідальності членів громади один за одного, ця соціальна функція була обов'язком кожного з них. Вона проявлялася у численних формах та обрядах життєвого циклу від народження людини до її похорону, у спільному захисті її честі й власності. Між селянами зберігалися традиції сусідської **В.**, зокрема піклування про бідних односельців. У гуцулів, наприклад, коли помирав господар, то він обов'язково відписував біднякам частку свого майна. Бідні люди могли без запрошення прийти на різдвяну вечерю, а як не приходили, то господарка набирала всякої їжі та відправлялася до них. Проявами громадської турботи

були наділення збіднілих селян з общинних фондів, влаштування так званих *магазинів, шпихлерів, комор*, де зберігалися спільні запаси продуктів, насіння тощо на випадок несприятливих обставин.

Трудова **В.** була необхідною умовою існування селянських господарств, які постійно потребували додаткових робочих рук. Серед різноманітних форм трудової **В.** виключну роль відігравали *толока* і *супряга*, в основі яких лежала колективна праця. Ці та інші подібні звичаї були важливими ланками, які скріплювали взаємовідносини селян у громаді та сприяли трудовому вихованню молоді.

ЗАЖИН — традиційна форма особистого найму на час жнив. Селян, котрі вдавалися до неї, називали *зажонщиками, женичками, заженникали* тощо. В основі зажину. був договір про взаємні обов'язки та умови оплати, який коригувався лише за якихось непередбачених обставин. Для найбіднішого селянства **З.** був ледь не єдиним джерелом існування. Пошуки такого заробітку починалися з Великого посту; найчастіше зажонщики домовлялися напередодні Трійці. Для формування артілей зажонщиків на Чернігівщині існували спеціальні місця збору (*становки*), звідки вони розходилися по південних районах України. Розмір оплати праці зажонщиків звичайно дорівнював кожному третьому снопу (третина). Така традиція особливо стійко зберігалася між селянами. У поміщицьких же господарствах оплата була значно меншою або передбачала додаткові роботи. В цілому, крім натуральної оплати, звичай вимагав, аби роботи велися на панських харчах.

ЗАМОЛОТ (*молоча*) — традиційна форма особистого найму для обмолоту зернових культур. Одне з найважливіших джерел існування збіднілих селян, яких звичайно називали *молотниками, вимолотниками*. Договір про **З.** укладався задовго до жнив або ж одразу після них. Часто **З.** поряд із зажином входив у загальний договір. Крім обмолоту, селяни очищували зерно від полови, підбирали і ув'язували солому. Залежно від господарського призначення зерна виділялись два періоди **З.** Так звана *перша молотьба* починалася приблизно з 1 серпня і тривала не більше двох тижнів. Її головною метою була заготівля зерна на насіння. За звичаєм, праця молотника в цей час оплачувалася особливо добре. Другий період **З.** тривав з 1 вересня по лютий—березень, а його розпал припадав на жовтень—листопад. Розрахунок при **З.** звичайно відбувався у так званих *коробках*, або мірках, зерна — від 6 до 13

коробок. У деяких місцевостях існував звичай наділяти господаря міркою *вщерть*, а молотників — *з верхом*. Як і при зажині, в обов'язок господаря входило частування молотників.

ОДЕНКИ (*оденьки, годенки*) — денні зимові роботи групи заміжніх жінок, згодом і за участю окремих дівчат. На С снували пряжу, пряли, вишивали, дерли пір'я тощо. Робили або кожна на себе, або всі на користь когось із групи по черзі. Водночас **О.** були своєрідною формою дозвілля. У перерві, а особливо після роботи, влаштовували спільне пригощання з іграми і танцями (*баль*).

ОРЕНДА ТА НАЙМ у XIV-XIX ст. Звичаї селянської оренди землі та особистого найму сягають ще давньоруських часів. І в подальшому вони згадуються по різних регіонах України як явище, що в «*суседстве межи поддаными звыкло бывать*». Серед численних форм оренди та найму особливою сталістю і поширеністю виділялися *скіпщина, зажин та замолот*. Основним середовищем побутування цих звичаїв було землеробське селянство, хоча відомі численні факти їх застосування представниками міського населення. Складання певних угод між селянами і поміщиками чи духовенством було викликане насамперед тим, що у перших, як правило, бракувало орних земель, а в інших — достатньої кількості робочих рук. В окремих випадках здавали в орнду свої землі й незаможні господарі.

Протягом віків українські селяни вдавалися до цих звичаїв, що стали важливою частиною господарської діяльності. За їхньою допомогою селянин міг якщо не значною мірою, то на певний час забезпечити свою сім'ю хлібом, навіть не маючи власної землі та робочої худоби. Задоволення господарських потреб у такий спосіб здійснювалося не тільки у своєму селі. Чимало селян орендували землю або зажинали чи замолочували в сусідніх селах, а то й за сотні кілометрів від домівки. Практика масового відходу на подібні заробітки поступово привела до оформлення спеціальних селянських артілей — *половинщиків, десятищиків, з часті*, що особливо було характерним для XIX ст.

У ході вікової практики оренди та найму склалася певна система звичаєво-правових норм, в основі якої лежав договір зацікавлених сторін, який часто укладався усно. Основними його пунктами були взаємні зобов'язання, характер роботи, термін та місце її проведення, умови оплати тощо. Враховувалися також нагальність робіт, обсяг уже зібраного або можливого врожаю та ін. Всі ці умови спиралися на прийняті в тій чи іншій місцевості традиції та норми. У XIX — на

початку ХХ ст. зміст вищезгаданих звичаїв чимдалі відвертіше набував характеру прямого визиску селян. Це проявлялося в численних додаткових роботах, грошових доплатах на користь землевласників (*отбутки, басаринки, трінкаль* та ін.).

СКІЩИНА (з десятини, з половини) — звичай традиційної селянської оренди землі. Якщо назва “С.” випливає з виду розрахунку між власником і орендарем (*копа*), то інші походять від конкретної частини врожаю, яку орендар за угодою мав віддати власникові, а саме: кожну десятю копу або ж “половину”, тобто кожну п’яту. Селян, котрі вдавалися до С, називали *скопичали, десятинщиками, спольниками*. Договір про С. звичайно укладався навесні, коли певною мірою можна було передбачити можливий врожай. Оренда мала як тривалий, так і короткий термін, що залежало від конкретного попиту на землю. У ХІХ ст. в умовах значного обезземелення селян власникам була вигідною короткострокова С, що давала їм змогу щорічно диктувати чимдалі жорсткіші умови. Загальна схема договору про С. являла собою послідовне виконання ряду сільськогосподарських операцій: орендар мусив зорати землю, засіяти та заборонувати її, а вирощений врожай зібрати і обумовлену його частину перевезти до току господаря. Якщо селянин виконував ці роботи власними силами, він віддавав власникові землі кожну десятю копу. Розрахунок з п’ятої копн відбувався тоді, коли рілля засівалась насінням власника землі.

СУПРЯГА (*спрягатися*) — один із найпоширеніших звичаїв селянської взаємодопомоги. Передбачав об’єднання кількох господарств та забезпечення їх усім необхідним — робітниками, знаряддями праці, робочою худобою — для своєчасного і якісного проведення важливих землеробських робіт, головною серед яких була оранка під ярові чи озимі. Спільними зусиллями також вивозили в поле гній або колоди з лісу, з поля — снопи зібраного врожаю. У ХV-ХVІІІ ст. С. була відома і як спосіб виконання землеробських робіт у поміщицьких маєтках.

Поява перших супряжних спілок була викликана багатьма чинниками: важкістю освоєння цілинних земель силами одного господарства; особливостями конструкції “малоросійського” плуга і традиційної волової упряжки, які потребували кілька чоловік і не менше трьох пар волі: дефіцитом робочих рук у селянських сім’ях. Приблизно ж із середини ХІХ с. спрягалися вже переважно кіньми.

С. поєднувала в собі два принципи: моральний, як прояв сусідської взаємодопомоги, і суто економічний — з його не прихованим особистим розрахунком. як і толока, С. ґрунтувалася на переважно усному договорі. Умови його могли бут різними, але в основному зводились д того, що кожному з членів супряжної спілки орали по черзі та пропорційно д його внеску в неї. До такої спілки звичайно входили два-чотири господарства: з більшої кількості навряд чи можна було вчасно і якісно провести необхідний комплекс землеробських робіт у всіх супрягачів. Членами С. були, як правило, родичі, куми, близькі сусіди, що значної мірою визначало міцність і тривалість супряжних відносин. Харчувалися супряжники іноді у складчину, а найчастіше — в хаті того, хто приймав С. Він же годував і супряжну худобу.

ТОЛОКА (*клака, поміч*) — одна з найдавніших форм колективної взаємодопомоги при виконанні нагальних і трудомістких робіт. Як і супряга, Т. — різновид тимчасової трудової кооперації фізичною силою, трудовими навичками селян, робочою худобою, транспортом, знаряддями праці тощо.

Витоки звичаю Т., вірогідно, беруть початок від появи осередків відособленої власності й перетворення первісної общини на сусідську (селянську, сільську). В ході подальшої еволюції цей звичай використовувався панівними верствами на свою користь і став однією з форм феодальних повинностей. Саме така Т. згадується в українських джерелах XV— XVIII ст. під назвами *прошена, суха, мокра, горілчана*.

Народна Т. ґрунтувалася переважно на етичних засадах. Основним її моральним принципом було добровільне надання безкоштовної допомоги односельцям, а на знак вдячності господар Т. щедро пригощав її учасників (*толочан*).

Діапазон робіт, виконуваних Т, був широким — різноманітні польові роботи, численні домашні й господарські (включаючи побудову житла та інших споруд). Різні види або етапи толочних робіт мали власну назву і часто усвідомлювалися селянами як цілком самостійні звичаї — *зажинки, обжинки, возовиця, гребовиця, косовиця, закладини, здиліки, вальки, оденки, понаволни* та ін. Більшість видів толочних робіт виконувалась змішаним складом — чоловіки, жінки, молодь; існували й суто жіночі колективні роботи, і виключно молодіжні Т.

Із назвою “Т.” у селян переважно асоціювалась робота у священика, поміщика, заможного односельця за пригощання.

Безкорислива ж праця здебільшого пов'язувалася з поняттям *поміч*, яку надавали бідним людям, удовам, сиротам, сім'ям, що постраждали від стихійного лиха. На таких благодійних роботах працювали *за спасибі, з любові*. Питання про участь у **Т.** кожен селянин вирішував самостійно, з урахуванням того, що громадська думка не схвалювала відмови і, що він сам може колись опинитись у скрутному становищі.

Як правило, **Т.** влаштовували у недільні або святкові дні. Згідно з побутовими уявленнями, працювати на себе в такі дні було не можна; допомога ж сусідові, навпаки, схвалювалась. До того ж толочні роботи призначалися не на день шанування того чи іншого святого, а на під-святки або на другий день свят Бориса і Гліба, Іллі, Семена, Паликопи та ін.

Тривалість різних видів **Т.** не була однаковою, проте завжди селяни прагнули завершити справу і якісно, і якомога швидше. Це досягалося обов'язковим розподілом праці між толочанами як за рівнем трудових навичок, так і за статево-віковими ознаками. Така організація праці надавала спільним діям чіткості й раціональності.

Т. була однією з ефективних форм залучення молоді до праці, передачі їй трудового досвіду та вправності. Недарма саме під час толочних робіт хлопці проходили випробування на придатність до вступу в парубочу громаду. В колективній праці формувалися і проявлялися такі риси, як людяність, доброта, співчуття, повага до односельців. **Т.** відбувалася, як правило, в піднесеному, святковому настрої, з піснями та жартами.

Завершувалася **Т.** пригощанням (*вечерею*) в домі господаря. Щедра гостина була не стільки платою за допомогу, скільки виразом щирої вдячності. Від цього також залежала і подальша репутація господаря. Ще наприкінці XIX — на початку XX ст. **Т.** мала широке визнання: *Без толоки, як без руки — ні хати не зробиши, ні сіна не скосиши.*

СВЯТА ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ

БРАТЧИНА — традиційне зібрання членів міських (цехових) корпорацій та сільських громад, одна з форм колективного дозвілля, святкового спілкування людей старшого покоління. У давньоруські часи мала певні адміністративно-судові права щодо своїх членів. Будучи загальногромадською подією, **Б.**, проте, мала обмежене коло безпосередніх учасників,— як правило, голів сімей, повноправних членів громадського сходу.

Б. збиралася на церковному дворіщі (*цвинтарі*) у найбільш важливі святкові дні. Основним призначенням **Б.** було вшанування свого святого, колективне звернення до нього як до покровителя за допомогою і благословінням в усіх справах громади. Обов'язкові елементи **Б.** — колективний молебень на честь святого та спільне застілля, яке влаштовувалося у складчину. Рішення про проведення **Б.** приймалося на громадському сході. Тут же з'ясовувалися питання про гроші на придбання меду для виготовлення обрядового напою (*канунного меду*) та визначалися особи, які їх збиратимуть.

На Україні, особливо на Правобережжі, **Б.** досить рано зазнала найбільш інтенсивної ерозії. У XVI—XIX ст. вона згадується лише як колективна трапеза тої чи іншої спільності переважно в рамках храмового (престольного) свята і прибирає назви *канун* (іноді — *свіча*), які раніше мали суто обрядове навантаження.

КАНУН — 1) загальна назва давнього звичаю, пов'язаного з колективним виготовленням і споживанням святкового обрядового напою — *канунного меду* (пива), обов'язкова складова колективних трапез під час братчин та святкування великих (Різдво, Великдень) та храмових свят. Протягом віків у різних місцевостях України був тотожним поняттям “братчина” (рідше — “свіча”). Мед для канунного напою давні часи (особливо в період активної діяльності церковних братств) отримували з церковних пасік на церковні ж гроші, але більш характерною була його купівля у складчину. За умов поміщицької монополії на виготовлення й продаж хмільних напоїв церква зберігала традиційне право три — п'ять разів на рік *варити і склади*, тобто ситити мед і продавати його. Продавався канунний мед у братських домах, а в селах — у хаті когось із канунників, часто тих, у кого зберігалася велика громадська свічка. У XIX ст. існувало уявлення, що після вживання канунного напою не можна було пити горілку в корчмі; 2) переддень великих свят, котрий шанувався як мале свято (наприклад, *зелена субота* — К. Трійці); 3) традиційна страва, з якої починали поминки.

СВІЧА — обрядове дійство, що входило до звичаю братчини (кануну), відзначення храмового свята і було пов'язане з виготовленням і зберіганням великої громадської свічки як символу єдності громади і шанування її покровителя. **С.** відома із джерел ще XV—XVI ст. як серед міських (цехових) корпорацій, так і серед сільських громад. У другій половині XIX ст. зафіксована переважно

на Лівобережному Поліссі, де вживалась у тому ж значенні, що й братчина і канун. Кількість **С.** на рік залежала від місцевої традиції (подекуди — до п'яти). Кожна громада мала свою свічку, яка по черзі протягом певного часу зберігалася у когось з її членів. Громадську свічку робили з воску, що залишався після виготовлення канунного меду. Коли вона досягала значної довжини і кількох пудів ваги, певну її частину відрізали і робили з неї свічки, частково на продаж.

С. справляли на другий або третій день храмового свята. Після громадського обіду священник і гості з навколишніх сіл йшли *свічу пропивать*, тобто до господаря, який зберігав громадську свічку і виготовляв канунний мед. Уторговані від продажу напою та свічок гроші він мусив заплатити священникові за перенос свічки до іншої хати. Після молебня у супроводі натовпу селян чи міщан її переносили до нового господаря, ставили на почесне місце і знову справляли молебень. Свічку ставили у діжечку, наповнену зерном, та співали пісень із побажанням доброго врожаю, достатку в господарстві. Вважалося, що тій хаті, де зберігається свіча, Господь пошле своє благословіння на весь наступний і на майбутні роки. Господаря вітали, обдаровували його, після чого він пригощав гостей. Членам громади, котрі якось зганьбили себе, громадську свічку не передавали. Засуджували і відмову приймати її. Свічка зберігалася стільки років, скільки в селі було хат. Після повного її “обходу” по всіх хатах свічку здавали до церкви і заводили нову.

ХРАМ (*престол, празник*) — щорічне громадське свято, день вшанування святого, на честь якого названо місцеву церкву, або день її освячення. Скільки церква мала віттарів, стільки й справляли престольних свят. Основним призначенням **Х.**, які братчини, були не лише поминки святого, а й звернення до нього за допомогою в господарських справах. До **Х.** готувався кожний селянський двір: в хатах вішали святкові рушники, готували святкові страви.

За кілька днів до свята священник із причтом обходив парафію та служив по домах молебні перед іконою святого, якому присвячувалися урочистості. Спеціально обрані люди (*канунники*) виготовляли канунний мед та воскові свічки. Прибуток від їх продажу йшов до церковної казни, а частину його зберігали до наступних храмових свят. **Х.** мав свій усталений “сценарій”. У день свята не працювали. До села з усієї округи поспішали гості. Зранку до полудня в церкві відправлялися урочисті літургії. Потім на церковному

подвір'ї влаштували спільний обід, котрий готувався просто на вулиці (часом на залізних боронах) у громадському посуді. Обов'язково пригощали убогих, жебраків. Після трапези розходилися по хатах. Кожна родина прагнула запросити до себе гостей не тільки зі свого, а й з іншого села. Вважалося необхідним пригостити *прошаків*, лірників. Після гостин свято знову виходило на вулицю.

ОСЕРЕДКИ ГРОМАДСЬКОГО СПІЛКУВАННЯ

КОРЧМА (*корита, шинок*) — старовинний заклад для продажу горілки, їжі та для відпочинку подорожніх. Знаходилася звичайно у центрі села, інколи — на околиці, на перехресті великих доріг. Українська **К.** мала характер і громадської установи, своєрідного сільського клубу: тут можна було зустрітися з друзями, обмінятися новинами. У **К.** та біля неї щонеділі грали музики, лунали пісні. **К.** була місцем укладання різноманітних господарських договорів і розпиття *могоричу*, інколи тут розглядалися деякі юридичні справи. У **К.** публічно завершувалися обряди прийняття хлопців до парубочої громади, прилучення новонародженої дитини до кола односельців. Водночас **К.** була уособленням біди і зла, бо в ній часом пропивались останні гроші.

КУТОК (*магала, кінець*) — певна, значною мірою самостійна, частина села. Іноді мав свою церкву, кладовище, обов'язково — власну назву, яка зберігала пам'ять про минулі події на цьому місці про прізвиська перших поселенців, їхні заняття, національність тощо. **К.** були осередками сусідської єдності, навколо н формувалися молодіжні громади. Скільки було в селі **К.**, стільки було в ньому співочих гуртів дівчат (*вечорниць*). Мешканці **К.** становили основний склад сьабринних, толочних, супряжних та інші спілок, виступали учасниками та свідками всіх життєвих подій, що траплялися у сусідів.

ЦЕРКВА, крім культових відправлень, слугувала головним осередком громадського спілкування та святкового дозвілля. Ставлення до **Ц.** головним чином визначало репутацію селянина. Регулярне відвідування **Ц.** було обов'язковою ознакою його порядності й доброчинності. Як твердиня православної чи католицької віри, **Ц.** відігравала значну роль у збереженні матеріальних пам'яток історії та мистецтва України, духовних засад її населення. До **Ц.** селяни приходили не тільки з нагоди релігійних

свят, а й зі своїми сімейними потребами — народження дитини, весілля, хвороба чи смерть когось із рідні. Тут влаштовувалися загально сільські молебні, звідси починалися процесії навколо села, по ланах для забезпечення врожаю або запобігання стихійних лих. На цвинтарі відбувалися колективні обіди під час храмових свят. “Під церкву” збиралися послухати мандрівних богомольців, співців-лірників. Часто біля Ц. проводилися громадські сходи з різноманітних питань.

ЯРМАРКИ — періодично влаштовувані в установлених місцях (містах, містечках, великих селах) торги, ринки товарів виступали традиційними центрами спілкування. **Я.** були улюбленою подією в одноманітному житті селян. У такий день навіть до церкви ходили менше. Задовго до світанку селяни пішки чи на возах вибиралися з сіл і довгою чередою тягнулися до місця **Я.**, де, вирішивши господарські справи, могли віддаватися дозвіллю. Тут відбувалися зустрічі, знайомства, запрошення на храмове свято чи сімейні урочистості. На **Я.** поміщики закликали селян на *слободи* (спеціальні поселення, звільнені на певний час від податків). Для цього вони виряджали сюди своїх людей із хлібом та горілкою, і ті вбивали на торговому майдані кіл із табличкою, на якій позначалися умови та вигоди слобідського життя. Тут же проводили *повстання*, тобто привселюдно повідомляли про вчинення якогось злочину, прикмети злодія тощо. На **Я.** збиралися лірники, які під схвальні вигуки натовпу змагалися в майстерності. Атмосферу, що панувала на **Я.**, влучно характеризує народне прислів'я: *У ярмарок поганого нічого нема — усе хороше.*

СІМЕЙНІ ЗВИЧАЇ ТА ОБРЯДИ

БАРВІНКОВІ ОБРЯДИ розпочинали власне весілля. Вони символізували освячення шлюбу громадою і включали цілий ряд обрядових дій: збирання барвінку, материнське благословіння на плетення вінків, їх виготовлення та одягання.

У різних районах України **Б. о.** мали свої особливості. Найбільш поширеними вони були в Карпатах та на Наддністрянщині. Там по барвінок йшли молодіжною громадою з музикою, на Бойківщині — молода з друзками та малим хлопцем, на Закарпатті — друзки молодого і молодої. На Середній Наддніпрянщині та у східних

районах по барвінок йшла тільки молодь, яка виготовляла барвінковий вінок лише як прикрасу до короваюю.

БГАННЯ КОРОВАЮ — один із найпоширеніших весільних обрядів, який символізував освячення громадою новоствореної родини. Українці пекли багато видів весільного хліба: *коровай, дивень, теремок, гільце, лежень, полюбовники, шишки, гуски, калачики*, кожен з яких виконував специфічну обрядову функцію.

Головним весільним хлібом був *коровай*, який виготовлявся з дотриманням певного сценарію. *Бгали* його у п'ятницю або суботу в домі молодої (у східних районах), у родичів (Поділля та Волинь) або ж в обох молодих. Нерідко у цьому ритуалі брали участь родичі з обох боків, символізуючи поріднення сімей.

Бгали *коровай* спеціально запрошені заміжні жінки, які приносили з собою борошно, яйця та сало. Весь процес **Б. к.** обставлявся ритуальними та магічними діями. Вважалося доброю ознакою, коли *коровайниць* була непарна кількість (найкраще сім). Щоправда, в деяких районах запрошували парне число жінок: *щоб молоді увесь вік прожили в парі*. При цьому *коровайниці* повинні були перебувати у першому шлюбі і жити в злагоді.

Спільність дій під час **Б. к.** мала символізувати єдність майбутньої сім'ї. Для цього *коровайниць* зв'язували рушником і вони мусили все робити разом: місити тісто, виліплювати оздобу, обмивати руки. Існувало повір'я, що вдало спечений *коровай* принесе молодим щастя, тріснутий віщує розлучення, а покручений — злу долю. Тому *коровайниці* “улещували” *коровай* приказками та піснями.

Кожен із весільних хлібів мав своє призначення: з паляницею йшли свататися, з шишками та колачем запрошували на весілля, голубки та гуски дарували *коровайницям*. *Коровай* був окрасою весільного столу як символ достатку й щастя, а наприкінці весілля його розподіляли між усіма присутніми.

ВЕСІЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ. Утворенню сім'ї українці завжди надавали великого значення. Відповідно до цього формувалася **В. о.** — справжня народна драма, що включала ігрові дії, танці, співи, музику.

У характері **В. о.** відбилися народна мораль, звичаєве право, етичні норми та світоглядні уявлення, що формувалися протягом століть. Наприклад, збір дружини (*весільний похід*) молодим, імітація викрадення нареченої (*посад молодої*), подолання перешкод на шляху

до молодої (*перейма*) — це свідчення давніх форм шлюбу умиканням, а діалог старостів про куницю та мисливця, обмін подарунками між сватами, викуп коси, виплата штрафу за *безчестя* — своєрідний відгомін звичаю укладання шлюбу на основі купівлі-продажу.

Пережитком матриархату є й пріоритетна роль матері у весільних дійствах. Саме вона вирішувала питання про заміжжя дочки, зустрічала весільний поїзд, виряджала молодих до вінчання, вбирала дочку-наречену у вінок, вела молодих на посад. Рудиментом шлюбу дохристиянської доби є звичай накривати сина-нареченого білою переміткою у барвінкових обрядах.

У цілому ж українське весілля поділяється на три цикли: перед — весільний, власне — весільний і після — весільний. У свою чергу кожен із циклів складався з низки обрядів. Перед весільна обрядовість включала *сватання, умовини, оглядини, заручини, бгання короваю і дівич-вечір*. Власне весілля складалося із *запросин, обдарування, посаду молодих, розплітання коси, розподілу короваю, перевезення посагу, перезви, рядження*. Після — весільний цикл присвячувався вшануванню батьків молодими, прилученню невістки до родини чоловіка. Це обряди *хлібин, сващин та гостин*.

“Сценарій” традиційного народного весілля в основних рисах зберігся й дотепер — більшою мірою в сільській місцевості та у значно трансформованому вигляді в умовах міста.

ВЕСІЛЬНИЙ ПОЇЗД (*поїзд, свати, почет, дружина*). Його складала головні дійові особи весільної обрядовості — з боку молодого і з боку молодої. На перших етапах весілля ці групи перебували у протиборстві, на заключних — у порідненні.

Центральними фігурами **В. п.**, навколо яких розгорталися всі обрядові дії, були наречені. Групу нареченого представляли *старший дружка (боярин), хорунжий, старший сват, дружка, світилки*, групу нареченої — *старша дружка, брати*. Всі вони разом складала *почет* молодих, виконуючи ритуальні функції переважно на перших етапах весілля: під час плетення вінків, завивання гільця, *запросин*.

ВЕСІЛЬНІ ЧИНИ. Українське весілля — багато-актова народна драма з численними дійовими особами, кожна з яких виконувала свою обрядову роль. Власне, майже всі весільні гості (*свати, сватьбові*) мали свої **В. ч.** Функцію розпорядника весілля виконував староста (*сват*). Він починав сватання, ділив коровай, виголошував прощі, в деяких регіонах одягав намітку нареченій, виконував і деякі обряди,

що мали правове значення. Не даремно старосту вважали за представника громади. У парі зі старостою виступала його дружина — *старостіна (сваха, свашка)*, яка брала участь в обміні подарунками, хлібом, в обрядах покривання молодої.

До почту молодих входили **В. ч.**, які виконували важливі, але одномоментні функції: *приданки, закосяни, свашки* виконували обряд пов'язування намітки; *світилка* стежила, щоб не згасли свічки при виконанні обряду посаду; *брат* продавав сестру-наречену; *солов'ї* (хлопці, родичі молодої) продавали її придане.

Серед **В. ч.** були й ті, хто “спеціалізувався” на виконанні окремих обрядів: *вінокплетниці, коровайниці, візники (возниці, кодаші), гудаки (веселики, музики), кошельник* (при обдаровуванні); весільні атрибути несли *хорунжий і прапор*.

Усі **В. ч.** мали обрядові відзнаки: найповажніші перев'язувалися рушниками, інші чіпляли букети на піджаки і квітки на капелюхи.

ВЕСІЛЬНІ ЮВІЛЕЇ — відзначення круглих дат створення сім'ї. Традиція святкування **В. ю.** у середовищі трудящих нетривала, вона почала складатися у 60-ті роки у зв'язку з підвищенням загального інтересу до шлюбу, сім'ї та побутових проблем.

Спочатку проведення **В. ю.** мало суто громадський характер; вони, як правило, проводилися у палацах культури за присутності представників громадських організацій та трудових колективів. Останнім часом ювілеї набувають більш інтимного забарвлення і найчастіше проводяться вдома, у колі найближчих родичів та сусідів, або в ресторані. В домашніх умовах **В. ю.** відзначаються, як правило, у формі гостин з поздоровленнями, одарюванням, частуванням. Традиційно справляють 25-річні (*срібне весілля*) та 50-річні (*золоте весілля*) ювілеї. У менш урочистій обстановці відзначаються 20-річні (платинові) та 10-річні (порцелянові) ювілеї спільного подружнього життя.

ВИРЯДЖЕННЯ МОЛОДОГО — початок кульмінаційного весільного обряду — посаду молодих, який мав санкціонувати шлюб. Виряджала молодого мати, напинаючи на нього вивернутий вовною наверх кожух та обсипаючи зерном та дрібними грішми. Опісля молодий у супроводі весільного почту їхав по наречену. Схема цієї поїздки досить-таки складна. Власне, їх дві: найдавніша (з дому нареченого в дім нареченої і знов до хати молодого) та більш пізня (з дому нареченого в дім нареченої, потім до церкви, після до хати

молодої, потім повернення до своєї хати без молодої, знов до хати молодої і повернення до батькового дому з молодою).

Основну обрядову і санкціонуючу функцію виконувала мати молодої: вона зустрічала почет, благословляла заручених на вінчання, а потім зустрічала їх після нього. Зустріч відбувалася біля порогу оселі нареченої. Молоді тричі вклонялися батькам, а ті підносили їм хліб-сіль. Нерідко мати зустрічала молодих у вивернутому кожусі: *щоб зять був багатий*.

Складна церемонія весільного походу передбачала і декілька викупів за наречену. Перший влаштовували у вигляді *перейми* неодружені хлопці на знак того, що відпускають дівчину з молодіжної громади. Повторювався викуп біля воріт хати нареченої (*ворітна*) — за право вступу молодого на територію іншого роду, потім у сінях — за місце біля нареченої. Останній викуп — *весільний пропій* — відбувався наприкінці весілля.

ВІНЧАННЯ — форма церковного шлюбу, яка запроваджувалася Синодом протягом XVII—XVIII ст. На перших етапах цього процесу **В.** погано сприймалося населенням України, оскільки суперечило народним весільним обрядам. Повінчані молоді нерідко жили нарізно, аж поки не справлять традиційне весілля. Лише поступово освячення шлюбу в церкві набрало юридичної сили і стало невід’ємним компонентом весілля.

І все ж таки остаточне скріплення шлюбного союзу залишалося за народними обрядами. Не даремно **В.** передувало давньому санкціонуючому народному обряду — посадю. Довгий час воно сприймалося крізь призму язичницьких традицій, свідченням того є велика їхня частка у християнському обряді **В.** Перед тим як йти до церкви, молоді просили у батьків благословіння. Ця церемонія проводилася із хлібом-сіллю.

На Гуцульщині обряд **В.** зветься *прощєю*: молодий і молода тричі обходять довкола столу і просять батьків пробачити за все, чим завинили перед ними. Йдучи до церкви, молода нерідко клала собі за пазуху залізний ключ або цілушку хліба. Виходячи з церкви, молоді з’їдали хліб, *щоб жилося не вбого*.

Під час **В.** дружки тримали на правому плечі молодого хлібину зі свічкою, а над лівим плечем молодої перемітку. Це також елементи народної обрядовості, які дещо “заземляли” духовний церемоніал.

Водночас церковне **В.** збагачувало традиційне народне весілля ідеєю освячення шлюбу, закріплюючи цінності сімейного життя.

Гільце

ДІВИЧ-ВЕЧІР (*дівичник, вечорина, вечоринки, дружбини, пироги, збірня, головиця, загравати, заводни*) влаштовували напередодні весілля як символ прощання з вільним життям. Такі молодіжні вечори робили окремо в оселях молодої та молодого. Це був обрядовий акт відокремлення наречених від нежонатой молоді.

Д.-в. у домі нареченої відзначався особливою ліричністю. Дівчата-подруги вили *гільце*: оздоблювали квітами, стрічками та букетиками колосків виготовлені під час барвінкових свят вишневе деревце або гілку сосни. Гільце символізувало незайманість, красу та молодість. Разом із завіттям гільця виготовляли маленьку квітку або вінки для молодого і молодої як символ наречених.

Одягання вінків супроводжувалося ритуалами. На долівці розстеляли біле полотно, на яке ставили хлібну діжу, зверху клали подушку. Наречена сідала на неї (на Прикарпатті — на застелене кожухом ярмо), після чого брат розплітав їй косу, а дівчата прикрашали голову весільним вінком. У більш давні часи всі ці дії виконувала мати.

Старша дружка (*весільна матка*) чіпляла молодому вінок до шапки чи капелюха, садовила біля нареченої на кожух і накривала їх рушником або посипала житом. Після цього молодих називали *князем*

та княгинею, вони збирали дружину (*весільний поїзд*) та йшли запрошувати рідню і сусідів на весілля.

ДОШЛЮБНЕ СПІЛКУВАННЯ. Весіллю передували дошлюбні обряди, важливим компонентом яких була ритуалістика молодіжного спілкування.

Українці кажуть: *Як склався у людини шлюб, так піде і все її життя.* Ця народна мудрість виходить з того величезного значення, яке надавали шлюбу й сім'ї, особливо у минулому, коли одружувалися на все життя і тільки з однією людиною. Тож момент вибору судженого був дуже відповідальним. У виборі шлюбного партнера перепліталися різні інтереси. Дівчина прагнула зустріти обранця, котрий припав би їй до душі, батьки жадали помічника у домі, громада — голову міцного господарства.

Система **Д. с.** передбачала певні норми залицяння та сватання, які майже до кінця XIX ст. ґрунтувалися на патріархальних засадах. Молодь спілкувалася переважно в межах свого села, а в містах — у межах вулиці, навіть свого “кутка”. На рубежі XIX—XX ст. цей принцип був порушений і молодь нерідко шукала собі пару не тільки у своєму селі, а й у навколишніх. Хлопці та дівчата зустрічалися на вулицях, ігрищах, толоках, вечірніх сходах, ярмарках.

Найпоширенішими формами **Д. с.** були *вулиці, забави, годенки, вечорниці* тощо. На забавах молодь розважалася, співала, танцювала, водила хороводи. У холодну пору збиралися в приміщенні *на досвітки* та *посиденьки*. Приходили самі лише дівчата і не стільки заради розваг, скільки для роботи; на *супрядки* — і хлопці, і дівчата частково для роботи, частково для розваг; на вечорниці — в основному для розваг.

Хлопці та дівчата спілкувалися *на людях*, тобто перебували під певним соціальним контролем. За звичаєм, дівчина наодинці з хлопцем могла бути лише до заходу сонця, а, наприклад, на Прикарпатті на забавах були присутні батьки або старші родичі. Це, втім, не заважало молоді цілуватися та милуватися, проте свою цноту дівчата берегли. Колись уся громада зневажала дівчину, яка давала волю нестримному коханню. Траплялося, таких дівчат били мотуззям від дзвонів, намоченим у соляній ропі. В західних районах України майже до XX ст. побутував звичай фізично карати хлопця і дівчину за перелюбство.

Однак подібні випадки траплялися рідко, оскільки вся система виховання молоді ґрунтувалася на дбайливому, лицарському ставленні хлопців до дівчат і наречених, на романтизації почуттів.

ЗАПРОСИНИ передбачали збір дружини (*весільного поїзда*) та запрошення гостей. Їх проводили у неділю зранку. У супроводі бояр та дружок матері молодого й молодої виряджали своїх дітей на **З**. Молода у національному вбранні, прикрашена квітками та стрічками, обходила хати й дарувала господарям шишки, промовляючи: *Просили вас батьки, і я вас прошу прийти на малий час — на весілля до нас*. Цей звичай не був повсюди однаковим: у південних районах найчастіше запрошував молодий, у Карпатах — спеціальні посередники (*звачі*), на Поділлі молоді ходили на **З**. разом. Як правило, запрошували близьких і далеких родичів, сусідів та знайомих, а у невеликих селах — усіх мешканців. Не годилося запрошувати під час випадкових зустрічей на вулиці, що відбилося в іронічному прислів'ї: *Просили по дорозі, щоб не були на порозі*.

ЗАРУЧИННИ (*полюбини, хустки, рушники, сватанки*) — заключний етап сватання, обрядове закріплення згоди на шлюб. Водночас це перший перед — весільний обряд, що набував законної чинності.

На **З**. до молодої приходили разом із молодим його батьки та родичі. Всі сідали до столу, а молодих виводили *на посад*. Старший староста накривав рушником хліб, клав на нього руку дівчини, зверху — руку хлопця і перев'язував їх рушником. Після цього ритуалу молода перев'язувала старостів рушниками, а всіх присутніх обдаровувала хустками, полотном або сорочками. У Карпатах цей ритуал здійснювала мати дівчини: вона обсіпала молодих пшеницею та білою вовною і подавала їм мед, котрий символізував єдність молодих та їхніх родичів.

Після усіх церемоній дівчина і хлопець вважалися зарученими і відтепер не мали права відмовлятися від шлюбу. Спроба відмовитися вважалася за безчестя, за відмову ж відшкодовували матеріальні витрати та ще й платили *за образу*.

На ознаку того, що дівчина й хлопець засватані, вони отримували певні атрибути: наречений — барвінкову квітку, наречена — червону стрічку у косах або квітку (на Буковині — *траву*). В західних районах більш поширеними були вінки, їх плели у так звані *барвінкові дні*. На Гуцульщині вінок змашували медом і вкривали позолотою.

Дівчина не знімала його аж до шлюбу, навіть спала у ньому. Існувало повір'я: якщо вінок пропаде — не буде щастя у подружньому житті.

ЗЛИВКИ (зливання, обливання, помити руки) — обряд очищення баби-повитухи й породіллі. Він містив у собі як релігійно-магічний ритуал — очищення від нечистих сил, так і гігієнічні дії. Згідно з християнськими уявленнями, породілля протягом 40 днів була нечистою. По закінченні цього терміну вона мала йти до церкви на *вивід, молитву*, щоб одержати благословіння.

Поряд із цим поширеним варіантом побутували і суто народні **З.**, що ґрунтувалися на вірі у цілющу силу води. Розпорядником цього обряду була баба-повитуха. Майже скрізь обряд **З.** виконувався двічі: на другий (Волинь), третій (Київщина) або сьомий (Поділля) дні та на сороковий день після Церковного очищення.

Для виконання обряду баба наливала у миску воду, клала туди ягоди калини (*щоб породілля була гарною та здоровою*), зерна вівса і зливала породіллі воду на руки. Потім, намочивши руку у воді, тричі прикладала до обличчя породіллі, примовляючи: *Зливаю свою руку, а твою душу*. На закінчення лила трохи води з ягодами за сорочку породіллі та всім присутнім жінкам, щоб у них ще народжувалися діти: хто хотів хлопчика, тій кидали овес, а хто дівчинку — то калину. Обряд завершувався гостиною та обдаруванням баби-повитухи.

ІМ'ЯНАРЕЧЕННЯ — давній звичай, пов'язаний з вибором імені для новонародженого. Був відомий також під назвою *йти за іменем* і в основному поширений на Волині, Київському Поліссі, Харківщині. Це найдавніша форма вибору імені, в якому брала участь баба-повитуха. Пізнішою формою було **І.**, пов'язане з хрещенням, — *йти за молитвою*. Одним з її різновидів, поширеним на Чернігівському Поліссі та Східній Полтавщині, було обрання імені бабою-повитухою разом з кумами; другий варіант, характерний для Середньої Наддніпрянщини і Півдня України, передбачав **І.** дитини тільки кумами.

Зазначені форми **І.**, відрізняючись лише головними дійовими особами ритуалу, за змістом були майже ідентичними. Баба-повитуха або ж повитуха з кумами, чи самі лише куми йшли з подарунками (хлібом, пшоном та куркою) до священника, щоб *одержати ім'я*. Причому воно обов'язково мало сприяти щастю та благополуччю новонародженого, а таким могло бути або ім'я святого, якого мали відзначати найближчим часом, або ім'я відомої людини.

Звичай надання імені відбивав і певні норми моралі та звичаєвого права, наприклад, дитині, яка народжувалася поза шлюбом, давали негарне (*нелюдське*) ім'я. Таке ім'я давалося і в тому разі, коли до церкви йшли без дарунків або коли родина новонародженого чимось завинила перед церквою чи громадою. А втім гарне ім'я можна було і *випросити* у попа за певне підношення.

Як би там не було, але, повернувшись додому, баба-повитуха поздоровляла батьків з ім'ям і оголошувала про день хрестин.

КОЛАЧИННИ (*покалачини, хлібини, честь, дякування, розхідний борщ, сващини*) — обряд після — весільного циклу, спрямований на зміцнення зв'язку між сватами та полегшення періоду адаптації нареченої в чужому роду. Відбувалися **К.**, як правило, через місяць після весілля у батьків молодої, куди приходили на гостину молоді з найближчими родичами та батьки молодого. За звичаєм, молоді дякували своїм батькам, даруючи їм по 12 колачів, батьки у свою чергу обдаровували молоде подружжя полотном та перемітками.

Серед українців Карпат був поширений обряд *міни* — відвідування молодими батьків дружини. Під час гостини тесть віддавав зятю те, що обіцяв (*мінів*) йому, коли укладали шлюбну угоду.

Протягом перших місяців шлюбу влаштовували й інші обряди, покликані урізноманітнити спілкування молодих з родичами та свояками: *сватини* — жіноча вечірка в домі молодої, куди запрошувалися свахи; *гостина* — відвідування молодою своїх батьків; *проній* — пригощання молодим весільних батьків та гостей, щоб *запити своє господарство*.

КОМОРА — цикл обрядів шлюбної ночі, що складався з двох частин: перша включала обряд перевдягання молодої, *чипчини*, вивід її до гостей, власне **К.**, демонстрацію цнотливості (*перезву*); друга — приєднання невістки до родини чоловіка, розпалювання печі, готування обіду, частування свекрів. Закінчувалося весілля розподілом короваю та обдаруванням молодих і родини нареченого. Подекуди завершальний весільний обряд мав назву *проній* або *придани* (переважно в районах з російським населенням).

Наступного ранку дотримувалися ряду обрядів, в основі яких лежала віра людей в особливу силу молодої. В їх числі *митвини* — ходіння молодої по воду, вмивання та окроплення всіх оточуючих; *биття каші* — ритуальне приготування каші, її “продаж” гостям та обсівання нею двору й худоби.

ПОКРИВАННЯ — найдраматичніший весільний обряд, що символізував перехід молодої до заміжнього стану. Він був продовженням посаду молодих, а розпочинався розподілом короваю. Ритуали розподілу весільного хліба і спільного його з'їдання молодими символізували створення нової сім'ї.

Далі символічні дії через розплітання коси та **П.** голови молодої очіпком і наміткою підкреслювали ієрархічність шлюбного союзу. У найдавніші часи обряд розплітання здійснювався в домі молодої приданками та свекрухою, в кінці ж XIX ст. — як в домі молодої, так і в домі молодого приданками, свекрухою й навіть молодим.

Молоду садовили на діжу, брат або приданка розплітали їй косу і мастили волосся маслом чи медом. На Поділлі втинання коси здійснював молодий: посадовивши наречену собі на коліна, відрізає косу ножицями. На Закарпатті зберігався і більш архаїчний обряд — відсікання коси. Після церковного вінчання розпочиналися танці, під час яких молодій обгинали косу. Родичі молодого прив'язували кінець коси до гвіздка, вбитого в стіну. Молодий серед танцю повинен був виявити таку спритність, щоб єдиним ударом топірця повністю відрубати косу. Після цього родичі молодої приймали хлопця до свого роду.

Відрізавши косу, молоду покривали очіпком. За ритуалом, вона мала двічі його зривати, і тільки на третій раз корилася долі. Від цього моменту вона переходила у стан жінки з відповідними нормами поведінки. Вони підкреслювалися, зокрема, вбранням: заміжня жінка збирала волосся у жмут й запиналася хусткою або вдягала очіпок. Виходити поміж люди без нього вважалося непристойним.

Обряд **П.** був останнім, що виконувався в домі нареченої. Після нього молодий забирав молоду до свого дому, а разом і її посаг.

ПОМИНКИ — звичай вшанування померлого та культу предків. Поминали покійника одразу ж після похорону, а також на дев'ятий (*дев'ятини*) та сороковий (*сороковини*) дні і через рік (*роковини*). Крім того, щороку через тиждень після Великодня (на Поділлі — на Зелені свята) влаштовували громадські колективні **П.** — *проводи* (*гробки*) в пам'ять усіх померлих предків. І сьогодні люди сім'ями йдуть до кладовищ — прибирають могили, влаштовують ритуальне пригощання, залишають страви, квіти та стеблини “татарського зілля”, яким здавна квітчали не тільки могили, а й власну оселю у клечану суботу.

Одразу після похорону в домі померлого робили поминальний обід з обов'язковим ритуальним блюдом — коливом. У гуцулів було прийнято робити обід ще до похорону, коли небіжчик лежав у хаті. На стіл ставили пироги, бринзу, м'ясо, а поверх усього колачі. Запалювали свічки, священник виголошував “вічну пам'ять”, після чого свічки гасили, а всім присутнім роздавали колачі.

На дев'ятий день після смерті також робили поминальний обід у хаті померлого, а до церкви несли *дев'ятину* — сир, масло, бринзу, горох. Звичай зобов'язував рідних померлого протягом шести тижнів приносити щонеділі до церкви колачі за душу померлого, а через три місяці і півроку класти на могилу ритуальну страву.

Проводи

ПОСАГ (*придане*). Кожна українська дівчина готувала собі придане, зокрема ту його частину, що становила так звану скриню. Адже **П.** складався з двох частин: *худоби* та *скрині*. Щодо першої, то її виділяв батько. Це худоба, певна сума грошей, клаптик землі. Але те, що входило до скрині, дівчина мала готувати собі сама або ж разом з матір'ю. Скриня включала постіль, рушники, одяг, а також стрічки та хустки, якими дівчина мала обдаровувати весільних гостей.

Отож, до весілля дівчині належало багато працювати. А втім ця праця не була для неї обтяжливою. Вона виконувала її здебільшого на вечорницях та оденьках, де і працювали, **Г** розважалися. Траплялося, дівчина не встигала приготувати собі **П.** У такому разі народні звичаї передбачали спеціальні перед — весільні дії — *торочши*, на які приходили подруги нареченої.

Завершували готувати **П.** у передостанній день весілля. Після обряду пов'язування молодих його урочисто везли до нареченого. Скриню супроводжували брати й свахи, які дорогою показували **П.** гостям та односельцям — виймали із скрині гарні речі. Однак **П.** мав продемонструвати не стільки достаток молодої та її рідних, скільки її працелюбність. Якщо він характеризував дівчину як добру майстриню, її почет зустрічали хлібом-сіллю, співали величальної.

Парубки також брали участь у створенні матеріальної основи майбутньої сім'ї—вони, як правило, працювали у господарстві. Причому до цієї праці їх залучали досить рано — з 12—13 років. Адже молодий, беручи шлюб, мав сплатити нареченій *віно* — своєрідний викуп, вартість якого або дорівнювала **П.**, або навіть перебільшувала його. Хоча з часом розмір **П.** та вартість віна зазнавали змін, сам принцип підготовки молодих до матеріального забезпечення сім'ї залишався одним із найважливіших.

ПОСАД — обрядові дії, що санкціонували остаточне скріплення шлюбу та поріднення родів. Вони включали обряд викупу місця біля нареченої, обмін дарами між родинами молодого і молодої, розподіл короваю та обдарування молодих. **П.** здавна був юридичною санкцією шлюбу та й залишився таким після введення церковного вінчання.

ПОСТРИЖИНИ — традиційне відзначення річниці від дня народження дитини. На цей ювілей обов'язково запрошували повитуху та хрещених батьків. Посеред хати на долівці простилали вовною догори кожух (як береговий знак), садовили на нього хлопчика, і названий батько вистригав своєму похресникові трохи волосся навхрест. У гуцулів такий обряд називався *обтинанням* (*рубанням, обрубанням*) і проводився двічі: через місяць після народження (як знак прилучення дитини до роду) і в рік повноліття, символізуючи перехід підлітка до нового соціального стану. У більш давні часи обтинання виконували сокирою, пізніше для цього використовували ножиці.

Дівочий різновид **П.** — це обряд *заплітання* (на Закарпатті воно проводилося через п'ять років після народження) — урочисте плетіння навхрест перших кісок. Для цього ритуалу батьки запрошували хрещену мати, якій дарували колача та хустку.

ПОХОВАЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ — система дій, спрямованих на допомогу родині небіжчика в його похороні, шанування померлого та прилучення до культури предків. Смерть завжди сприймалася людьми

як велике горе, і в той же час вони розуміли її неминучість: *Якби не вмирили, то б під небо підпирали*. Ставлення до смерті було неоднозначним, відбиваючись і на характері поховальних обрядів.

Згідно із народними світоглядними уявленнями людина мала три субстанції: тіло, душу та дух. Смерть означала відторгнення од тіла як душі, так і духу. Але якщо душа покидала тіло назавжди, то дух нібито міг повернутися до тіла, що вважалося неприродним.

Виходячи з цього визначалися усі дії ритуалу поховання померлого. Вони насамперед були спрямовані як на забезпечення успішного переходу душі небіжчика у світ предків, так і на охорону живих від шкідливого впливу духу мерця. Звідси всю **П. о.** можна поділ йти, на дві основні частини: похорон і поминки.

ПОХОРОН — система обрядових дій та ритуальних норм поведінки, пов'язаних зі сповіщенням про смерть, підготовкою небіжчика до **П.**, власне похованням, прощанням із покійним.

Коли вмирала людина, про це сповіщали всіх родичів та односельців. З цією метою на вікна хати, де лежав небіжчик, вивішували білі хустки чи перемітки. Серед українців Карпат було прийнято розкладати перед хатою покійного велике вогнище, гуцули ж в такому випадку сурмили у трембіти.

Небіжчиків готували до поховання за усталеними звичаями. їх обмивали і наряджали у новий одяг: літніх — у переважно темних кольорів (бойки, навпаки, вбирали покійного у *біле шмаття*, а гуцули завивали у біле полотно), молодих дівчат — у спідниці синього, зеленого та жовтого кольорів, які в народі вважалися жалобними. З жінок знімали усі прикраси, пов'язували хусткою або вдягали намітку. Чоловіків ховали без головних уборів, але клали у труну шапку чи капелюха.

Прощатися з небіжчиком приходили всі односельці, клали йому на груди гроші, молилися, а потім віталися з ріднею. Було прийнято вітатися не традиційним “Добрідень”, а спеціальною формою: “Здорові будьте”. В гуцульських селах до хати померлого сходилися зі свічками, влаштовуючи там моління, а молодь неподалік влаштовувала ігри, щоб розігнати тугу в домі.

Небіжчика було прийнято одспівати. Перед тим як священик мав прийти по тіло, по кутках хати навхрест клали по колачу зі свічками. Колачик клали за пазуху також і покійнику, додаючи туди трохи

грошей, щоб міг перевезти на той світ. Після виголошення “вічної пам’яті” свічки гасили.

На кладовище небіжчика супроводжувала похоронна процесія: попереду несли хрест, за ним несли домовину, а далі йшли родичі та односельці. У давніші часи перед домовиною несли миску з коливом, а позаду вели худобу. Перед тим як опускати труну в могилу, родичі оплакували небіжчика або, як то прийнято у гуцулів, сурмили у трембіти. У могилу кидали три грудки землі та гроші. Закінчувався **П.** тим, що біля могили покійника з’їдали коливо на знак згуртування усіх живих.

ПОХОРОН НЕОДРУЖЕНИХ відзначався в українців певною своєрідністю. Вона проявлялася у багатьох компонентах обрядовості. На знак того, що померла молода людина, біля її тіла встановлювали деревце. Вбирали неодружених померлих у весільний одяг. Молоду дівчину, наприклад, ховали у вінку зі стрічками або фаті, на руку одягали перстень з воску, до руки прив’язували весільного рушника, волосся розплітали. Неодруженого хлопця так само прибирали у весільний одяг з усіма атрибутами: квітками, рушниками, червоними хустками.

Під час **П. н.** виконувалися деякі суто весільні звичаї та обряди: обирали весільний поїзд, запрошували бояр та дружок. Померлого хлопця чи дівчину називали князем чи княгиною. Більше того, їм обирали князя або княгиню з числа живих, котрі деякий час грали ці ролі. На могилі дівчини обов’язково закопували весільне деревце.

ПРОВІДУВАННЯ (*отведки, одвідкії*) невід’ємна частина звичаїв, пов’язаних з народженням дитини. **П.** мало за мету підтримати породіллю та віддати їй шану. Цю місію виконували тільки жінки. Участь чоловіків була небажаною, оскільки вони могли *зашкодити роділлі*. З цієї ж причини не мали права провідувати породіллю хворі та вагітні жінки. Певні обмеження на **П.** мали жінки різного віку та родинного стану. Залежно від цього розрізнялися два види **П.** — *одвідки та родини*.

На одвідки, як правило, приходили поодинці і в основному літні родичі та сусіди, а також баба-повитуха; на родини переважно юрбою і лише молоді родички, іноді приходила й баба-повитуха. **П.** відбувалося кожного недільного ранку протягом двох — шести тижнів. Годилося приходити до породіллі з дарунками: хлібом та полотном на пелюшки. Навіть найбідніші відвідувачі не йшли з

порожніми руками — приносили бодай хліб із сіллю. Заможні дарували ще й різні страви, які символізували очищення. На Київському Поліссі це були млинці та пампушки, на Чернігівському Поліссі — яйця та кисіль, на Поділлі — мед, у степовій Україні — хліб, на Волині — варені груші.

Коли приходили на одвідки, усе принесене віддавали породіллі та бабі-повитусі; на родинях же влаштовували гостину з обов'язковою стравою — кашею. Першою їла кашу породілля, потім баба-повитуха, а далі й усі присутні, немовби демонструючи прилучення до спільних жіночих справ. Останнє особливо яскраво виявилось у звичаї першого годування новонародженого тією з присутніх жінок, котра мала своє немовля. Цей звичай сягає давніх часів матріархату, коли жінки по лінії матері становили ядро однієї общини.

ПРОЩА — один із найдавніших поховальних обрядів, що зберігається серед українців Карпат. Він виконується перед тим як несли покійника на цвинтар. Перед домовиною, яку ставили на подвір'ї, усі ставали на коліна, прихилиючи голову до віка труни. Священик від імені померлого прощався з рідними та близькими — виголошував **П.** Після цього сім'я покійного роздавала *поману* — пам'ятку про померлого: сердак, пояс, сорочку, пере-мітку. По закінченні **П.** на користь усіх присутніх жертвували біле теля, лоша, ягня, а після поховання робили поману у церкві.

За усталеними звичаями труну з покійним до могили несуть родичі та близькі, яким перев'язують руку білою хустиною. За давніших часів небіжчика везли на цвинтар саньми, запряженими волами. Попереду цієї процесії їхав на коні священик. Ця традиція локально побутувала ще на початку нашого століття.

РОДИ (*пологи, злоги, народини, роди-во*) відкривають цикл власне родильних обрядів. Зважаючи на драматичність події, **Р.** найбільшою мірою обставлялися обереговими і магічними обрядами. Під час **Р.** відкривали двері, відчиняли всі замки, розв'язували усі вузли, щоб дитина легше вийшла на світ; породіллю ж обкурювали зіллям. Усі ці дії виконувала спеціально запрошена жінка, досвідчена у таких справах — *баба-повитуха*. У різних районах України вона мала свою назву: на Поділлі — *баба-бранка*, Поліссі — *баба, бабушка*, Полтавщині — *баба пупорізна, породільна баба*, на Середній Наддніпрянщині — *пупорізка, різна*.

Перед тим як прийняти **Р.**, повитуха на знак того, що саме відбувається в хаті, стелила на призьбі веретку, а на вікні ставила пляшку з буряковим борщем. Приймавши дитину, вона відтинала пупа: хлопчику на сокирі (*щоб господарем був*), дівчинці на гребені (*щоб доброю пряхою була*). Гуцули на честь народження дитини палили з рушниць. Великого значення при **Р.** надавали першій купелі — і не лише з гігієнічних міркувань, а й з оберегових. Адже вода, за народними уявленнями, символізувала силу і чистоту. Щоб дитина росла здоровою, використовували освячені трави та квіти (*свячене зілля*), у купіль дівчинки додавали меду, іноді молока (*щоб гарною була*), хлопчикам клали коріння дев'ясила (*щоб сильними були*) або й сокиру (*щоб умів майструвати*). Кожен, хто приходив до хати під час купання, мав кинути у купіль монету на щастя.

Скупану дитину обсушували біля палаючої печі, що знов-таки диктувалося не тільки вимогами гігієни, а й давнім звичаєм: прилучення до домашнього вогнища. Серед гуцулів було прийнято прив'язувати до правої ручки дитини мішечок зі шматочком глини, узятої з домашньої печі. В інших регіонах як обереги використовували ножиці або ніж, котрі клали у люльку (Полісся), вугілля з печі чи шматочок хліба з сіллю (Волинь).

РОДИЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ — складова сімейної обрядовості. Вона є сукупністю звичаїв та обрядових дій, спрямованих на створення сприятливого психологічного настрою для породіллі, прийому родів та вшанування породіллі й новонародженого.

Обряди, пов'язані з народженням дитини, прийнято підрозділяти на три цикли: *передродові, власне родильні і післяродові*.

Передродові обряди покликані сприяти нормальному протіканню вагітності та доброму самопочуттю жінки. Оскільки вони торкалися делікатних справ — чекання родів та появи нового члена сім'ї, то були насичені обереговими діями та повір'ями. Породіллю насамперед оберігали від усіляких несподіванок та неприємностей. Народженню дитини колись надавали більшого значення: згідно із звичаєвим правом сім'я набувала чинності тільки тоді, коли в ній були діти. Родина без дітей вважалася неповноцінною, а бездітність — нещастям: *Хата з дітьми — базар, а без них — цвинтар*.

У народі склалася ціла система табуацій, що нібито оберігали жінку. Породіллі заборонялося, наприклад, споживати горілку,

дивитися на змії, зустрічатися з каліками, сліпими та хворими. Нерідко жінка підперезувалася широким вовняним поясом, який слугував за оберэг, а гуцулки натягали чоловічі штани, щоб відволікати увагу злих сил. Узагалі вважалося: чим менше людей знають про вагітність жінки, тим легше пройдуть роди. В деяких гірських районах України жінки з цією метою шили спеціальний облягаючий одяг, в якому і спали: через це діти нерідко народжувалися кволими. Отже, в **Р. о.** поєднувалися як раціональні елементи народного досвіду, так і забобонні та магічні дії.

СВАТАННЯ (*сватанки, змовини, брання рушників, рушники, згодиш, слово*). Починалося весілля **С**, коли посли від молодого (*старости, свати, сватачі, посланці*) йшли до батьків обранки укладати попередню угоду про шлюб. Свататися було прийнято у вільний від польових робіт час (на М'ясниці та від Паски до Трійці). Зі старостами до дівчини йшов парубок, на Поділлі — ходили і його батьки, а на Закарпатті — ще й брат або сестра.

Досить складний обряд **С**. вельми стисло описав Т. Г. Шевченко: “Покохавши літо чи два. парубок до батька дівчини й матері посилала старостів, людей добромовних і на таку річ дотепних. Коли батько і мати поблагословлять, то дівчина, перев'язавши старостам рушники через плечі, подає зарученому своєму на тарілці або крамну, або самодільну хустку”.

Бували, однак, випадки, коли дівчина не давала згоди на одруження. На знак відмови вона повертала старостам принесений ними хліб або ж підносила молодому гарбуза чи макогона. Тоді про хлопця казали, що він *ухопив гарбуза* або *облизав макогін*. Щоб уникнути сорому, часом посилали “розвідника”, котрий мав довідатися про наміри дівчини та її батьків, або йшли свататися пізно ввечері, аби люди не бачили.

СВАТАННЯ ДІВЧИНИ. *Прийміть мене, мамо, я ваша невістка* — такими словами, як не дивно, два століття тому дівчина починала сватання. Згідно з існуючими звичаями, вона мала на це таке саме право, як і хлопець, а раніше хлопці лише подекуди наважувалися свататися до коханої.

С. д. як відгомін матриархату здавна побутувало у різних народів і не суперечило традиційним шлюбним ритуалам. Але вже за середньовіччя цей звичай почав сприйматися як небажана форма сватання. Певний виняток становили українці. В їхньому середовищі

він, у цей час призабутий, зажив новим життям. Цьому сприяло, зокрема, те, що через постійні війни чоловіки надовго йшли з рідної домівки, а сім'ю очолювали жінки. З огляду на це зростали їхні права у родині, у тому числі пріоритет у сватанні. Недаремно тоді побутував вислів *взяти замуж* — замість пізнішого *піти заміж*.

Дівчина пропонувала хлопцеві руку, не заручаючись його згодою, причому їй дуже рідко відмовляли, бо це могло накликати нещастя. Про силу цієї традиції свідчить звичай, що існував у XVIII ст.: злочинця, засудженого до страти, могли помилувати, якщо котрась із дівчат висловлювала бажання взяти його за чоловіка.

Проте в міру того як зростала роль чоловіків у суспільній сфері, такі звичаї поступово забувалися. І вже наприкінці XIX ст. ініціатива у сватанні цілком перейшла до парубків, а роль дівчини звелася до сором'язливого колупання печі та подавання старостам весільних рушників.

СІМЕЙНА ОБРЯДОВІСТЬ. Сімейне життя українців традиційно супроводжувалося різноманітними обрядами та ритуалами, які в образно-символічній формі відзначали певні етапи життя людини та найважливіші стадії розвитку родини в її життєвому циклі: утворення сім'ї, народження дитини, її повноліття, сімейні ювілеї, смерть когось із членів сім'ї. Відповідно до природного циклу існування людини склався комплекс **С. о.** Основні його елементи — родильні, весільні та поховальні й поминальні **о б р я д и**. Крім них, у сім'ї нерідко відзначалися події менш важливого значення: входини, пострижини, вступ до парубоцтва і дівоцтва, повноліття, срібне та золоте весілля.

У циклі **С. о.** переплелися дії, символи, словесні формули та атрибути, виникнення яких належить до різних історичних періодів з притаманними кожному з них нормами і поглядами. Біля витоків свого формування сімейні обряди та ритуали тісно стикалися з магічними заходами, котрі мали забезпечити сім'ї та окремій людині щастя, багатство та плодючість, захистити її від злих сил.

Із розвитком раціональних знань магічні обряди поступово втрачали свій первісний зміст, все більше набуваючи розважального характеру. Так формувався багаточаровий і багатофункціональний обрядовий комплекс. Таким в основному він залишається і тепер, хоча й зазнав значних трансформацій та спрощень.

СУЧАСНЕ ВЕСІЛЛЯ в основному побутує у трьох формах: вечірки, молодіжного ритуалу та модифікованої традиційної обрядовості. Основна різниця між ними полягає, по суті, у ступені використання традиційної основи. Вечірка, започаткована у важкі повоєнні роки, являє собою застілля з незначним використанням традиційних весільних елементів, в основному атрибутів: рушників, квіток, короваю. Основний акцент у вечірці припадає на церемонію реєстрації шлюбу, яку намагаються влаштувати якомога урочистіше, з використанням традиційних обрядів.

Комсомольсько-молодіжні весілля, виникнувши у 20-ті роки, відродилися у 50—60-х роках як форма громадських урочистостей, що мала усталений сценарій. Він передбачав участь представників громадських організацій та трудових колективів, їхні накази, клятви молодих на вірність, обдарування. Крім таких новацій, молодіжне весілля містило і ряд традиційних обрядів, але, як правило, у переосмисленому вигляді: “рушничок щастя”, поздоровлення молодих хлібом-сіллю, обсипання зерном, відзначення весільних чинів традиційними атрибутами, обрання почесних батьків, рядження.

Останнім часом дещо відроджується традиційне весілля. Воно, як і колись, складається з трьох основних циклів: перед — весільного, власне весілля і після — весільного, але значно скорочених і трансформованих. Таке весілля починається зі сватання, включає запросини, торочини та дівич-вечір, гостину, розподіл короваю, обдарування. Завершується весільна обрядовість колачинами.

В умовах нової етносоціальної ситуації поживляється інтерес людей до традиційної весільної обрядовості і як наслідок— збільшується число бажаючих справляти традиційне весілля. Зростає і кількість вінчань як один із проявів відродження духовності. Поєднання цих двох традиційних основ убачається перспективним.

УМОВИНИ (*оглядини, розглядини, обзорини, печеглядини, домовини*) — знайомство з господарством молодого, яке здійснювалося невдовзі після успішного сватання. Природа цього звичаю пов’язана з укладом селянина-трудівника, для якого господарство було основою його життєдіяльності. В ньому проглядається і серйозність ставлення до утворення сім’ї: якщо молодий не мав свого господарства, то він не мав і права на створення родини.

Батьки парубка намагалися якомога краще представити міцність господарства свого сина, демонструючи його так, щоб **У.** завершилися шлюбною угодою. Бувало, навіть вдавалися до хитрощів: позичали у сусідів коня, волів або сільськогосподарський реманент.

Проте не в усі часи і не скрізь **У.** сприймалися так однозначно. В цілому ж критерії оцінки обранця чи обраниці в середовищі українців базувалися на іншому ґрунті. З погляду тогочасної дівчини суджений мав бути передусім хазяїном, опріч того врівноваженим, спокійним і непитушим, а суджена, з погляду хлопця, працювитою, справною господинею, а ще й чепурною та привітною. З моральних якостей найбільше цінувалася доброта. Отже, сімейне щастя ототожнювали передусім із доброзичливими взаєминами між подружжям: *Не потрібен і клад, якщо у чоловіка з дружиною лад.*

Про хиткість цього звичаю може свідчити довільність його дотримання: у “класичному” варіанті **У.** передували заручинам, але могли поєднуватися з ними, проводитися після них або й зовсім не проводитися.

ХРЕСТИНИ — комплекс обрядових дій, спрямованих на прилучення дитини до сім’ї, общини і християнського світу. Розрізнялись декілька варіантів **Х.** — п переважно народні, суто релігійні та змішані. Найбільш поширений на Україні останній варіант: спочатку дитину хрестять у церкві, а потім у родині влаштовують гостину. Це знайшло відбиток, до речі, в усталених висловах: *йти на хрестини, йти на хлібосілля, йти на збір.*

Переважно релігійний обряд **Х.** зберігався в західних районах України (там вважалось: поки дитина була нехрещеною, мати не могла її годувати). Серед гуцулів, наприклад, було заведено, йдучи до церкви, стелити на поріг петик (верхній одяг), на котрий клали дитину. Після того як мати тричі переступала через дитину, кума брала її на руки і виносила у сіни. Там баба клала під поріг ніж, а кума, переступаючи поріг, подавала ніж через вікно. Після цих магічних обрядів куми несли дитину до церкви на хрещення.

В обряді **Х.** важливу роль відігравали *куми*, або другі батьки новонародженого (у церковному варіанті — *хрещені батьки*), яких запрошував батько немовляти. На Середній Наддніпрянщині обирали переважно одну пару кумів із близьких родичів, на Волині — дві-три пари як із близьких, так і з далеких родичів, на Поділлі — до п’яти, з родичів і знайомих, на Наддністріянщині — до десяти пар,

так званих *нанашок*. Відмова від кумівства вважалася за гріх. Але й відповідальність у кумів була великою: вони справляли для похресника усі хрестильні обряди, пострижини, весілля. У свою чергу батьки похресника несли кумам пироги, а підростаючі похресники щороку провідували своїх других батьків (й бабу-повитуху), несли їм “вечерю”.

Після **Х.** у церкві куми й сусіди збиралися до хати новонародженого за святковий стіл. Обов’язковою стравою на гостинах була *бабина каша* (див. розділ “Обрядова їжа”). Закінчувалися **Х.** відвіданням кумів батьками новонародженого, які приносили у дарунок сім хлібів і полотно. У гуцулів **Х.** закінчувалися тим, що хрещені батьки дарували похресникові до весілля коня, корову чи овець. Від цього між кумами і батьками дитини встановлювалися свояцькі стосунки.

СВЯТА Й ОБРЯДИ КАЛЕНДАРНОГО ЦИКЛУ

АНДРІЯ — молодіжне свято, близьке за змістом до Катерини. Відзначалося 30 листопада за ст. ст. і відповідало церковному святу Андрія Первозванного. Молодіжні зібрання цього дня були наповнені веселощами й розвагами і подекуди називалися *великими вечорницями*. На **А.** вдавалися до різноманітних прийомів любовно-шлюбної магії: *засівання конопель*, ворожінь із балабушками, калитою тощо. Ці ворожіння мали відповісти на такі основні питання: чого чекати в Новому році — шлюбу чи смерті; якщо шлюбу — то хто буде чоловіком; чи буде шлюб щасливим. Намагалися також дізнатися про професію, матеріальне становище майбутнього чоловіка, главенство у майбутній сім’ї. Магічні дії нерідко супроводжувались відповідними примовками:

*Андрію, Андрію!
Я на тебе коноплі сію;
Спідницею волочу,
Бо дуже заміж хочу.*

Вже у минулому столітті молодіжні ворожіння втратили свою магічну функцію і перетворились на традиційні ігри, що супроводжувались сміхом і жартами.

Для свята **А.** є характерною певна “карнавальна свобода”. У цю ніч, як і в новорічну, негласно дозволялися деякі прояви

антигромадської поведінки, які в інший час гостро засуджувалися і навіть підлягали покаранню за звичаєвим правом. У ролі “порушників порядку” звичайно виступали парубки та підлітки. Набір типових андріївських жартів не вирізнявся особливою вибагливістю: парубки знімали з воріт хвіртки і заносили на край села, підпирали кілком двері хати, вилазили на стріху і затикали комин, пускали в димар горобців тощо. Особливо звитяжним вважалося вміння підняти воза і поставити його на чийсь хату. Такі ритуальні безчинства творили здебільшого на подвір’ях, де були дівчата на порі.

Веселі андріївські та катерининські вечорниці припадали на період 40-денного Пилипівського посту і, отже, суперечили християнській моралі. Але спроби духовенства подолати цю традицію були безуспішними.

БЛАГОВЩЕННЯ — важлива віха землеробського календаря українців. До цього свята (25 березня за ст. ст.) лелеки звичайно прилітали з вирію та починали вити гнізда. Існувало повір’я, що на **Б.** відкривалася земля і з неї виповзали змії, вужі та інші плазуни. За народними уявленнями, лише після **Б.** можна було розпочинати польові роботи. Раніше ж “турбувати” землю вважалося великим гріхом.

Зі святом **Б.** перегукується свято Здвиження (Воздвиження Чесного Хреста, 14 вересня за ст. ст.), коли, за повір’ями, всі гади ховалися під землю, а птахи відлітали у вирій.

ВВЕДЕННЯ — християнське свято, що знаменувало собою початок зимового циклу обрядовості. Відзначали його 21 листопада за ст. ст. На Рівненщині казали: *Введення прийде, свят наведе*. І дійсно, після **В.** йшла низка дуже популярних у народі свят: Катерини, Андрія, Варвари, Сави, Миколи, Ганни і, нарешті, Різдво, Новий рік, Водохрещі.

Введенські прислів’я розкривають прагнення хлібороба зазирнути в майбутнє, передбачити, якою буде наступна зима і як вона вплине на *врожай*: *Як Введення мосте мостки, а Микола забиває зірки, то люта зима буде; Як ляже глибока зима, готуй глибокі закрома*. В окремих місцевостях на **В.**, як і на Новий рік, починали деякі види робіт, що, за повір’ям, мало забезпечити успіх протягом усього року.

ВЕЛИКДЕНЬ (*Паска*) — найзначніше християнське свято на честь воскресіння Ісуса Христа. Відзначається у першу неділю після

весняного рівнодення і повного місяця, обов'язково окремо від іудейської Пасхи.

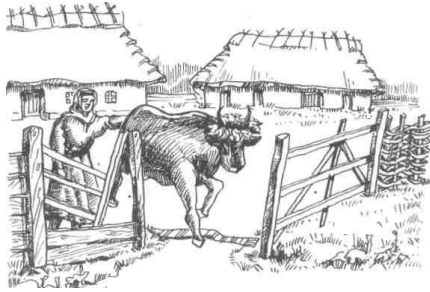
У народному побуті українців **В.** чітко утримував елементи язичницької весняної ритуалістики: випікання обрядового печива, фарбування яєць, ігри, танці й розваги молоді, вшанування предків, аграрно-магічні, очисні обряди тощо.

За тиждень до **В.**, у вербу (*лозову*) неділю, з церкви приносили освячену вербу й шмагали нею всіх членів сім'ї й худобу; пізніше цією гілкою перший раз виганяли корову в череду. Від вербної неділі починали активну підготовку до Великодня: варили яйця і розписували писанки, фарбували крашанки, начиняли ковбаси, випікали обрядове печиво, включаючи обов'язкову пшеничну паску, а подекуди й солодку сирну бабку. На *страшний (чистий) четвер* кожна господиня намагалась принести з церкви запалену свічку. Нею випалювали хрести на стелі й дверях, сподіваючись захистити свій дім від злих сил. Давнє коріння має звичай запалювання великодніх багать, які розкладали на пагорбах чи біля церкви у ніч із суботи на неділю. Великодне гуляння, на яке сходилося все село, за традицією відбувалося на подвір'ї коло церкви — цвинтарі. На Західній Україні та Поділлі ці гуляння називались *гатками, гагілками, ягілками* (від місцевих назв весняних пісень і хороводів). Протягом трьох днів свята усім парафіянам дозволялося дзвонити у церковні дзвони. Вважалося, що вони відлякують нечисту силу і сприяють тому, *щоб гречка уродила*.

Багатим був репертуар традиційних великодніх ігор. Діти залюбки грали у *цоканьє* — биття яєць: той, кому вдавалося розбити яйце суперника, забирав його собі. Парубочі ігри (*бити лупака, піп, чорт, харлай, шила бити, кашу варити, довгої лози* та ін.) являли собою змагання у спритності, швидкості й силі. У дівочих іграх (*шум, жельман, кострубонька, мак, кривий танець, вербова дощечка* та ін.) випробовувалися художні здібності учасниць—вміння танцювати, співати, перевтілюватися у певний образ. Недарма великодні ігрища вважались справжніми ярмарками наречених.

У весняному циклі значне місце займали обряди, пов'язані з культом предків. Померлих родичів провідували, як правило, у першу неділю після **В.** (*проводи, гробки*). На кладовище несли паски, яйця, інші страви й обідали прямо на могилах. Подекуди пов'язували рушники на хрестах. У цей день обов'язково годували старців і

роздавали милостиню “за упокій душі”. Ця традиція побутує й сьогодні.

«На Юрову росу»

ВЕРТЕП (*шопка, бетлегем, стаєнка, каплиця*) — популярний у XVII-XIX ст. пересувний ляльковий театр, з яким виступали на ярмарках, міських та сільських майданах, а частіше ходили по хатах у святкові дні. Спочатку творцями й виконавцями вертепних драм були бурсаки та “мандрівні дяки”, пізніше — мандрівні групи артистів. На відміну від Західної Європи, де **В.** довгий час функціонував у лоні церкви, у східнослов'янських народів від самого початку він мав тісний зв'язок із демократичною театральсько-видовищною культурою.

В., з яким ходили колядувати на Західній Україні, був невеликий за розмірами і нескладний за виконанням. Своєю формою він нагадував селянську хату або церкву. Його обклеювали різнокольоровим папером, оздоблювали малюнками й образками відповідного змісту. В середині скриньки встановлювалися примітивні ляльки або ж просто різдвяні листівки зі статичними євангельськими сюжетами. Існували й більш ускладнені моделі: ляльки кріпилися на диску, що обертався, створюючи ілюзію оживлення фігур.

На Східній Україні з **В.** колядували рідше. Тут він виступає як справжній театр ляльок, досить складний за конструкцією, що обслуговувався справжніми професіоналами. Двоповерхові, гарно оздоблені, такі **В.** були справжнім досягненням народного мистецтва. Кожний поверх мав своє призначення: на першому ставили побутово-пародійні сценки, інтермедії світського характеру, на другому ж

розігрували сюжети різдвяного євангельського циклу (народження Христа, нищення немовлят за наказом Ірода, прихід волхвів з дарами тощо). Найбільшу симпатію у глядачів викликали імпровізовані побутові сценки, в яких позитивними персонажами виступали Козак-запорожець, Солдат (Москаль) і Селянин, висміювались пани, зажерливі попи, корчмарі та ін. Вертепне дійство супроводжувалося танцями та піснями.

Поруч із ляльковим побутував і “живий” **В.** — специфічний фольклорний театр костюмованих виконавців, відомий під різними назвами: “Іроди”, “Героди”, “Королі”, “Ангели”, “Пастирі” тощо.

“ГОНИТИ ШУЛЯКА” — давній господарський обряд, який побутував на Східному Поділлі до початку ХХ ст. Виконували його заміжні жінки. На другий день Зелених свят (*русали, розгри*), зібравшись гуртом, вони влаштовували бенкети, які, за повір’ям, повинні були вберегти курчат від шуліки (шуляка).

Із різного підручного матеріалу (наприклад, власних хусток) жінки виготовляли опудало шуляка та імітували його годування. Сидячи навколо і п’ючи горілку, жінки примовляли до нього: *Не дивись на курчат, а дивись на падло*. Танці та пісні доповнювали загальний сюжет дійства. На завершення опудало розтинали і кожна учасниця бенкету викуповувала свою хустку.

Значне місце в обряді займали й поминальні мотиви: заміжні жінки обов’язково згадували своїх померлих (особливо нехрещених) дітей.

ДМИТРА — осіннє свято аграрного календаря, яке відзначалося 26 жовтня за ст. ст. За народними уявленнями, св. Дмитро завершував землеробський рік, замикав землю і приводив зиму. Він же тримав у себе ключі до весни, коли передавав їх св. Юрієві. Після **Д.** звичайно вже не засиляли сватів, і тому казали: *До Дмитра дівка хитра, а по Дмитрі лавку нею витри*. Субота перед **Д.** на Волині поважалась як *дідова субота*, коли влаштовували поминальні обіди для старих і жебраків. На Київщині ж приказували: *З Юрія — хороводи, з Дмитра — вечорниці*.

ЖОРНО (*крутилка, крутьолка*) — традиційна зимова гра українців. В ополонку на ставку опускали дерев’яний стовпчик, і, коли він обмерзав, на нього настромляли старе колесо від воза. До спиць колеса прив’язували довгу жердину, на кінець якої прикріплювали санчата. Одні учасники гри обертали колесо, а інші каталися на санчатах, що бігали по колу з великою швидкістю.

ЗАСІВАННЯ (*посипання*) — давньослов’янський новорічний звичай. У перший день нового року дорослі й діти, переважно

чоловічої статі, ходили від хати до хати, символічно засіваючи хлібні зерна і бажаючи господарям щастя, здоров'я, щедрого врожаю. Широке розповсюдження мали побажання, виконувані речитативом, наприклад:

*Сійся, родися,
Жито, пшениця,
Всяка пашиця.
Зверху колосиста,
Зісподу корениста.
Будьте з святом здорові,
З Новим роком!*

Посипальників, що ходили невеличкими групами, приймали як самих бажаних гостей: запрошували сісти до столу, *щоб добре все сідало* або *щоб свати сідали* (так казали там, де були незаміжні дівчата). Нерідко хлопчачі наслідували квокотання курей, а їх, жартуючи, смикали за чуба або за вуха, *щоб курчата були чубаті, вухаті й волохаті*. У деяких місцевостях перший засівальник повинен був обмолотити макогоном сніп жита, що стояв на покуті від Різдва. Після закінчення всіх обрядових дій господарі пригощали посипальників яблуками, бубликами, пиріжками та іншими ласощами, часто давали й дрібні гроші. Зерно, що вони розкидали по хаті, господиня збирала і давала куркам, аби краще неслися.

Гаївки

ЗЕЛЕНІ СВЯТА — українська назва християнського свята Трійці, що відзначається на 50-й день після Паски. Трійцько-русальна

обрядовість знаменувала завершення весняного і початок літнього календарного циклу. В основі її лежали культ рослинності, магія закликання майбутнього врожаю.

Напередодні *зеленої неділі*, у суботу, що називалася *кличаною*, обов'язково прикрашали подвір'я та господарські будівлі *кличанням* — зеленими гілками клену, верби, липи, акації, ясеня, горіха, дуба тощо. Забороненим деревом подекуди вважалася осика, на якій, за повір'ям, повісився Іуда Іскаріот. Гілки встромляли в стріху, на воротах, біля вікон, за ікони. Підлогу або долівку в хаті встеляли запашними травами: осокою, любистком, м'ятою, пижмою, ласкавцями, татарським зіллям.

Троїцькі розваги починалися з понеділка і тривали цілий тиждень. Звичайно їх влаштовували в лісі чи полі, на вигоні за селом. Подекуди молодіжні забави й танці проходили біля спеціальних лаштунків — *ігорного дуба або явора*. Вони являли собою довгу жердину, до якої зверху горизонтально прикріплювали колесо, прикрашене гіллям, квітами, стрічками.

На Лівобережжі дівчата *водили тополю* — одягали одну з-поміж себе тополею і водили її по дворах. Кожний господар радо зустрічав процесію і, приймаючи від неї добрі побажання, щедро обдаровував учасників обряду. На Поліссі побутував близький за значенням обряд *троїцького куста*, роль якого теж виконувала дівчина.

На Зелені свята, як і після Великодня, провідували померлих родичів, могили яких обсіпали клечаним зіллям. На кладовищі влаштовували панахиди та спільні поминальні трапези. Ця традиція подекуди збереглася до наших днів.

Напередодні Зелених свят

ЗІЛЬНИЦЬКИЙ ОБРЯД був пов'язаний із збиранням лікувальних трав (*зілля*) і приурочувався до дня Симона Зіло́та (10 травня за ст. ст.). Участь у ньому брали лише баби й молодіці. Зібравшись в одній хаті напередодні, жінки смажили яєшню, варили вареники, готували інші страви та гуртом йшли до лісу збирати цілющі квіти і трави: золототисячник, череду, ромашку, ведмеже вухо, полин, деревій, п'ятили́стик тощо. Зілля намагалися збирати до сходу сонця, коли ще не впала роса, і обов'язково потай від чужого ока, промовляючи магичні формули: *Святий Авраам на це зілля орав, а Бог садив, а Спас родив, Мати Божя поливала і на поміч це зілля давала* та ін. Закінчивши збирання трав, у лісі ж улаштували колективну трапезу.

У деяких місцевостях жінки вибирали поміж себе вдову, яку називали “Симон”. Її першою купали у великій діжі, підливаючи туди відвар свіжих лікувальних трав. Потім цю церемонію по черзі повторювали й з усіма іншими. Завершення обряду відзначали спільним застіллям у садку та виконанням “зільницьких” пісень.

ЗІРКА — традиційний атрибут різдвяного обряду колядування. Пов'язаний з євангельською легендою про Христа, чудесне народження якого провістила “Віфліємська зоря”. Виготовляли З., як правило, із звичайного решета, до якого прилагоджували “роги” (5, 6, 9, 10 чи 12) та обклеювали різнокольоровим промасленим папером, прикрашали фольгою, стрічками й китицями. До бокових стінок З. часто кріпили картинки на релігійні сюжети, а всередину вставляли свічку, утворюючи щось на зразок “чарівного ліхтаря”. Подекуди робили так, щоб З. могла обертатися навколо своєї осі.

КАЛЕНДАРНІ СВЯТА Й ОБРЯДИ — складний фольклорний комплекс, в якому поєднуються раціональний досвід і релігійно-магічні вірування, високо-естетичні традиції та пережиткові звичаї.

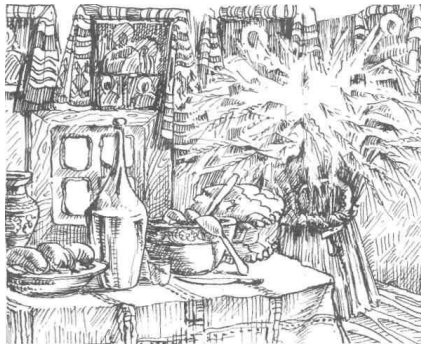
Календар українського селянина XIX — початку XX ст. являв собою своєрідну енциклопедію народної мудрості, неписаний розпорядок життя хлібороба. Календарні звичаї та обряди формально узгоджувалися з річним літургічним циклом православної церкви, проте дійсною основою “побутових святців” був трудовий сільськогосподарський календар.

До складу річного аграрного кола входили зимові, весняні, літні та осінні свята, обряди і звичаї. Обов'язковими компонентами календарних свят українців були обрядовий стіл, господарська і

сімейна магія, вшанування предків, передбачення майбутнього, ритуальні обходи і поздоровлення, рядження і маскування, драматичні сценки, розваги, спортивні змагання тощо. Свята супроводжувались виконанням календарно-обрядових пісень, приурочених до кожної пори року: зимові колядки та щедрівки, веснянки, купальські, троїцькі, обжинкові пісні та ін.

Завдання календарної обрядовості відповідали корінним прагненням хлібороба: забезпечити добробут і щастя родини, щасливий шлюб для молоді, високий урожай та плодючість худоби, відвести всіляке зло, передбачити майбутнє і вплинути на нього. Довгі століття через свята і обряди старші покоління передавали молодим свою любов до праці, волелюбність, гостинність, життєрадісність. Свята задовольняли духовні й естетичні потреби народу, в них проявлялися його почуття, таланти, здібності.

Календарним землеробським обрядам узагалі притаманні повільні темпи змін, значна консервативність та спадкоємність, і їхнє відмирання відбувалося дуже поступово. Цей процес, проте, був відчутно прискорений після 1917 року, коли до розряду пережиткових, ворожих соціалізму явищ була віднесена і вся народна календарна звичаєвість. У результаті разом із дійсно віджилими було втрачено чимало позитивних народних традицій, що не могло не позначитись на загальній екології української культури. Лише наприкінці 50-х років, в атмосфері так званої “хрущовської відлиги”, певного розповсюдження набувають адаптовані до умов “соціалістичної дійсності” деякі народні календарні звичаї.

Дідух

Узагалі досвід показує, що найбільш життєстійкими й здатними до дальшого розвитку виявляються ті форми календарної обрядовості, що втратили тісний зв'язок із релігією і трансформувалися в явище народного мистецтва, святкової розваги. Елементи календарних свят та обрядів нині широко використовуються у творчості професійних та самодіяльних митців, у декоративно-прикладному і театральному мистецтві тощо. Традиційні свята і обряди чимдалі активніше входять у систему сучасної культури. Після багаторічного панування войовничої безбожності у 1990 року рішенням Верховної Ради України офіційними святами проголошені Різдво, Великдень, Зелені свята. В умовах сьогодення накопичується досвід проведення таких масових сезонних свят, як Новий рік, Проводи зими (Масляна), Купала, обжинки та ін. Процес відродження народної звичаєвості вливається в загальний рух відродження національної самосвідомості, мови, культури.

КАТЕРИНИ — молодіжне свято у народному календарі українців (24 листопада за ст. ст.). Цього дня дівчата ворожили про майбутню долю. Робили це, зокрема, так: зрізали гілки вишні чи сливи і ставили їх у воду або в горщик із землею на покуті. Якщо вони розцвітали до Різдва або Нового року, це обіцяло скорий шлюб. У такий же спосіб ворожили про здоров'я або смерть у наступному році.

З вечорницями на **К.** пов'язаний ще один своєрідний звичай. Зібравшись в якій-небудь хаті, дівчата варили кашу з пшона і маку та по черзі вилазили на ворота, вигукуючи: *Доле, ходи до нас вечеряти*. Подекуди замість долі закликали судженого.

“КОЗА” — театралізований обряд-гра з масками, що мав свій усталений сценарій, пісенний і музичний репертуар. Названий за головним персонажем — парубком, перевдягненим козою (вивернутий кожух і дерев'яний макет голови тварини). Центральним моментом ритуального дійства був танець Кози, її “вмирання” і “воскресіння”, що символізували циклічний круговорот часу, прихід нового року. Землеробська спрямованість обряду яскраво розкривається у супровідній пісні:

Де коза ходить, там жито родить,

Де не буває, там вилягає.

Де коза ногою, там жито копою,

Де коза рогом, там жито стогом.

Із плином часу обряд утратив свою первісну магічну функцію і трансформувався в народну пародійно-гумористичну виставу. Крім центральної зооморфної маски, в ній діяло багато побутових персонажів: Дід, Баба, Лікар, Жандарм, Єврей, Циган, Турок, Гончар, Юрист та ін.

«Коза»

КОЛЯДУВАННЯ — давній звичай зимових (переважно різдвяних) обходів із виконанням величально — поздоровчих пісень (*колядок*) і речитативних формул (*віншівок*). Група чоловіків, неодруженої молоді, дітей заходила на подвір'я кожної хати, славила господарів, бажала їм здоров'я, щастя, щедрого врожаю, достатку, за що отримувала певну винагороду. В основі цих обходів лежала магічна ідея “першого дня”, згідно з якою побажання, висловлені на новорічні святки, мали стати реальністю.

К. є позацерковним звичаєм, однак із часом він був частково християнізований. Тому в тематиці колядок представлені як релігійні, так і світські мотиви — мирної хліборобської праці, козацьких військових походів, громадського та сімейного побуту тощо.

Звичай **К.**, як і *щедрування* (див. далі), відіграв важливу роль у розвитку народної музично-пісенної творчості. Новорічні наспіви виконувалися колективами (*співочими ватагами, гуртами*) різного складу: парубочими, дівочими, дитячими, старшого віку. Це визначало певні особливості їхньої мелодики, ритму й навіть змісту. Дитяче **К.** мало спрощену форму — в основному це прохання винагороду.

Гуртувалися колядники за територіальним принципом — по окремих вулицях або кутках. Обов'язково обирали серед себе старшого (*отамана, березу*) та *міхоношу*, який носив зібрані продукти. До складу ватаги нерідко входили музики й танцюристи.

У різних місцевостях **К.** мало свої відмінності. На Східній Україні переважали обходи із різдвяною зіркою, на Західній — із ляльковим або живим вертепом. Крім релігійної народної драми, розігрували театралізовані сценки з масками дохристиянського походження.

Колядники

КУЛАЧНІ БОЇ — народна ритуалізована розвага, відома ще з дохристиянських часів. На Лівобережжі ця традиція тривала аж до ХХ ст. **К. б.** звичайно проходили зимою на льоду річок, ставків, озер, нерідко там, де відбувався обряд водосвяття. Сходилися чоловіки з двох сусідніх сіл або хуторів; у великих селах, як і в містах, бої йшли між представниками вулиць чи кутків. Іноді міщани билися з купцями, ремісники з семінаристами тощо.

Кулачні бійці дотримувалися певних правил. Спочатку “чубарилися” діти, після них показували свою відвагу й спритність парубки, і лише потім включалися у боротьбу дорослі чоловіки. Неписаний закон не дозволяв бити лежачого або бити з-за спини; ті, що виходили з гри, сідали на лід або відбігали вбік. Переможцем вважалася та сторона, якій вдавалося витіснити суперників з поля бою (справою престижу було відвоювати місце біля йорданського хреста) або змусити їх до втечі. Іноді відступаючих переслідували

аж до їхнього села і там знімали з церкви дзвін, що вважалося великою образою для громади, якій доводилося сплачувати викуп. Кращі кулачні бійці користувалися в народі великою повагою.

КУПАЛА (*Івана Купала*) — давньослов'янське свято літнього сонцестояння. Відзначалося 24 червня за ст. ст. у період підготовки до збору врожаю. Первісно Купалою, очевидно, називали ляльку або опудало, яких *купали* — топили у воді, заривали у землю, спалювали. Назва ж “Івана Купала” походить від народного наймення Іоанна Хрестителя, вшануванням якого православна церква намагалася подолати дохристиянські традиції.

Серед українців **К.** відзначала переважно молодь у *купальську* (*іванівську*) *ніч*. Свято поєднувало елементи культу Сонця, аграрної магії, очисних та еротичних обрядів. Напередодні парубки розклали великі купи хмизу на пагорбах, берегах річок, озер тощо. Запалити ці *купальські вогні* доручали дідам, які повинні були до вечірньої зорі добути примітивним способом *новий вогонь*. Вірили, що, стрибаючи через багаття, можна позбутися хвороб, злих чарів, безплідності. Виходячи з того, вдалим чи невдалим виявився стрибок через вогонь, дівчата й парубки ворожили про своє майбутнє, ранній чи пізній шлюб. Важливу роль у купальських обрядах відігравали колесо як символ Сонця та вода — ці стихії порівнювалися з братом і сестрою.

Центральне місце у святі займало ритуальне деревце — *марена* (*купайлиця, купайло, гільце*). Рубали його хлопці, а прикрашали дівчата — живими та штучними квітами, ягодами, стрічками тощо. Навколо марени водили хороводи, співали пісні про кохання, сватання, майбутній шлюб. Тут же відбувалося своєрідне ігрове суперництво між дівчатами і парубками: останні намагалися будь-що відібрати у дівчат деревце і поламати його. Щоб хлопці попекли руки, у деяких селах Поділля виготовляли спеціальний дублікат ритуального дерева з будяків, терну чи кропиви. При цьому обидві сторони обмінювалися ущипливими жартами і пісненими докорами.

Купальському дереву надавалося й аграрно-магічного значення. У багатьох місцевостях його купали у воді, а потім розламували так, щоб кожній дівчині дісталась гілочка. Шматочки марени несли на городи (*щоб краще в'язалися огірки*), затикали під стріху (*щоб багатство велося*), кидали у річку (*щоб дощ пішов*).

Купальську ніч вважали чарівною, коли пробуджувалася нечиста сила. Звідси — широко розповсюджені дівочі ворожіння на вінках, численні обряди і магічні прийоми, за допомогою яких застерігались від відьом. Вірили, що трави, зібрані на **К.**, мають особливо цілющі властивості. Багато повір'їв було пов'язано з квіткою папороті.

Занурення вінків на Купала

МАКОВІЯ — спрощена українська назва церковного свята святих мучеників Маккавеїв (1 серпня за ст. ст.). Цього дня у церквах разом із хлібним колоссям святили садові квіти і головки маку, які на Різдво використовувались для приготування куті. Вдома пекли пироги і коржі з маком. Традиційні першосерпневі букети на Поділлі називалися *маковіяками*. Звичайно їх носили до церкви дівчатка. Перед цим їх треба було добре нагодувати, *бо наступний рік випаде неврожайний*.

Освячені на **М.** квіти й трави зберігали за іконами як помічне зілля. Якщо захворювала якась свійська тварина, її годували засушеними квітами, окурювали, поїли відварами із трав. Освячений у церкві мак, особливо дикий (*видюк*), використовували для охорони житла, худоби, двору від усякої нечистої сили.

У деяких селах Київщини на **М.** встановлювали високі хрести, прикрашаючи їх квітами й головками маку, а зверху прикріплювали гарбузову маску з запаленою свічкою всередині, що нагадувало людський череп. Протягом усієї ночі хлопці та дівчата співали й

танцювали, оберігаючи свій маковіївський хрест від сусідів-однолітків з інших вулиць чи кутків, які намагалися його викрасти або зламати.

МАЛАНКА (Меланка) — традиційний новорічний обряд із використанням масок. Назвою він зобов'язаний св. Меланії, день якої за церковним та юліанським календарем припадав на 31 грудня за ст. ст. Ще у недалекому минулому обряд **М.** був поширений на значній території України.

За давньою традицією роль головного обрядового персонажа — Маланки — грав хлопець, перевдягнений у жіночий народний костюм. Інші ролі також виконували парубки. Лише подекуди меланкували й дівчата. Обряд, що проходив від аграрно-магічних звичаїв давніх слов'ян, у XIX ст. трансформувався у громадську святкову забаву, своєрідний сільський карнавал, у якому важливе місце займали шлюбні мотиви. Масковані учасники новорічної процесії розігрували кумедні сценки-інтермедії. Маланка зображувала господиню, що все робить недоладно: б'є посуд, мие піч водою, а лави підмазує глиною, підмітає сміття від порога до середини хати тощо. У деяких селах Буковини й Прикарпаття виконували колективний загально сільський танець за участю ряджених, влаштовували ігри біля громадського вогнища, ритуальну боротьбу масок, колективну трапезу.

Традиційні карнавальні образи **М.** включали маски тварин — Кози, Ведмеда, Журавля, Бика, Коня, маски Діда і Баби, а також багатьох інших персонажів.

МАСЛЯНА (*Масниці, Масляниця, сирна неділя*) — давньослов'янське свято на честь весняного пробудження природи. Християнська церква включила **М.** у свій календар: масляний тиждень напередодні Великого посту (кінець лютого — початок березня за ст. ст.), проте вона так і не набула релігійного змісту.

На Україні **М.** не мала такого широкого розмаху, як, приміром, у центрально-російських областях. Але й тут дорослі та молодь катались на конях, ходили в гості, влаштовували бенкети у складчину. В деяких місцевостях **М.** зображувала заміжня жінка, яку під жарти возили на санчатах односельці. Широке розповсюдження мав звичай *колодки (колодія)*, відомий у кількох варіантах. Наприклад, розігрували народження і поховання дерев'яної ляльки (колодки) — відгомін давнього ритуалу знищення опудала Зими. Найчастіше ж

колодку у вигляді поліна, качалки, стрічки, хустки, квітки тощо чіпляли парубкам і дівчатам як символічне покарання за те, що вони не взяли шлюб минулого року, а ті відкуповувалися грішми або могоричем. На Поділлі хлопці пригощали дівчат горілкою, пивом, солодошами — *купували (запивали) колодку*. У подяку за це кожна дівчина вишивала перкалеву хусточку, оздоблюючи її квітками та ініціалами свого обранця, та дарувала йому на Великдень — *повертала колодку*. Такі ритуали нерідко завершувалися укладанням шлюбу.

У наші часи деякі елементи традиційної **М.** використовуються у святі “Проводи зими”.

МИКОЛИ — давнє землеробське календарне свято. Відомі два **Миколи.**: *весняний*, або *Теплий* (22 травня за н. ст.), і *зимовий* (*Зимній*) — 19 грудня за н. ст. У народних віруваннях св. **Микола** виступає помічником і заступником хлібороба.

До зимової дати були приурочені деякі приповідки про погоду та прогнози на майбутній врожай. Зокрема, на Харківщині казали: *Як на Миколи іній — буде овес*. Подекуди 4, 5 і 6 грудня (за ст. ст.) справляли так звані *Миколині святки*. У ці дні варили кутю та узвар, щоб наступного року був урожай на плоди та ячмінь. В околицях Києва ще наприкінці XIX — на початку XX ст. влаштовували обходи, схожі на різдвяне колядування.

Серед українського населення Галичини, Закарпаття та інших західних областей з XIX ст. набула поширення католицька традиція обдарування від імені св. Миколая. Очолювана парубком, перевдягненим у святого, група молоді обходила двори, роздаючи подарунки дітям, а неслухняним залишала палицю як пересторогу на майбутнє. Через “Миколая” хлопці та дівчата нерідко передавали подарунки своїм коханим. На Львівщині й Тернопільщині до свята випікали спеціальне печиво — *миколайчики* — і клали їх дітям уночі під подушку. Звичай обдарування на **М.** почасти зберігається і в наші дні.

НАРОДНИЙ КАЛЕНДАР — «народна», чи «етнічна», хронологія як система визначення часу тієї чи іншої події в добі, господарському сезоні, порі року відповідно до явищ природи і важливих суспільно-сімейних подій, переважно традиційних свят. Термін «народний календар» помилково вживають як синонім до опису свят та обрядів у їх календарній послідовності.

НАРОДНА МОРАЛЬ — система усвідомлених і дотримуваних народом норм і правил поведінки між окремими людьми та ставлення їх до предметів і явищ.

НАРОДНИЙ ЕТИКЕТ — сукупність правил поведінки, ввічливості, котрі прийняті у певного народу.

НОВИЙ РІК — одне з найдавніших і найпопулярніших календарних свят.

У давніх слов'ян, як і в багатьох землеробських народів Європи, рік розпочинався навесні. Після прийняття християнства за греко-візантійським обрядом початком церковного та громадянського року стало 1 вересня. З 1700 р. Петро I увів у Росії січневе літочислення, проте на Україні під впливом Литви й Польщі, які захопили в XIV—XV ст. більшу частину її території, традиція зустрічі **Н. р.** 1 січня існувала ще з кінця XIV ст., хоч і тривалий час не визнавалася широкими масами.

Серед українського селянства аж до початку ХХ ст. зберігалися новорічні традиції змішаного язичницько-християнського походження. Так, новорічні свята вважалися чарівним часом, коли пробуджувалася й ставала небезпечною всіляка нечиста сила. Вірили, що на святках присутні душі померлих родичів, яких також боялися і намагалися умилостивити. Побутувало уявлення про те, що у новорічну ніч відкривається небо і в Бога можна попросити що завгодно. До цієї ночі, як і до свята Івана Купала, приурочені перекази про палаючі гроші та скарби. Дуже довго жила віра в те, що характер новорічного свята впливає на долю всього року. На цьому ґрунті сформувалися звичаї, обряди, заборони та обмеження, в яких яскраво відбився світогляд хлібороба, його невпевненість у завтрашньому дні, страх перед стихійними силами природи.

Традиційна новорічна обрядовість українців — це ціла низка зимових свят, серед яких виділяється період дванадцятидення з кульмінаційними точками 25 грудня (Різдво), 1 січня (Новий рік) і 6 січня (Хрещення) за ст. ст. Навколо цих дат церковного та громадянського календаря протягом віків склався надзвичайно багатий комплекс звичаєвості. Останній день старого і перший день нового року українці відзначали як свята Меланки (Маланки) і Василя. На відміну від Різдва і Хрещення ці дні не мали важливого значення в релігійному календарі, тому в їхній обрядовості майже не помітно церковних мотивів.

Вечір 31 грудня називали *щедрим* або *багатим*, до нього готували багатий святковий стіл. Тоді ж удавалися до різноманітних магічних ритуалів. Наприклад, господар підходив з сокирою до дерева, звертаючись до нього: *Як уродиш — не зрубаю, як не вродиш — зрубаю* — і тричі легенько торкався сокирою стовбура. Наслідком цих дій мав бути рясний урожай фруктів. Щоб улітку позбутися гусені, тричі оббігали садок босоніж тощо.

Побутували численні новорічні прикмети й ворожіння. Так, на Полтавщині у новорічну ніч дивилися на хмари: якщо вони йшли з півдня, вірили, що буде врожай на ярину, якщо з півночі — на озимину. Тієї ж ночі намагалися дізнатися, які зернові будуть найбільш урожайними наступного року. Для цього надворі лишали пучечки пшениці, жита, ячменю, вівса та ін. Вважалося, що краще вродить та культура, на яку впав іній. Яскраво ігровий характер мали ворожіння про шлюб.

Специфічними складовими традиційного українського новоріччя були величальні обходи й поздоровлення (щедрування, засівання), ритуальний обмін вечерею, обряди та ігри з масками (“Малайка”, “Коза”) та ін. Деякі з них широко побутують й донині.

ОБРЯД — узвичаєне, обов’язкове символічне дійство, приурочене до відзначення найбільш важливих подій у житті людського колективу, родини чи навіть окремої особи.

ОБРЯДОВІСТЬ — сукупність обрядів, усталених символічних дійств, якими супроводиться громадське чи сімейно-побутове життя.

ПИСАНКИ (*крашанки, галунки*) — фарбовані або орнаментовані курячі яйця. Здавна використовувались як обрядові атрибути, оскільки яйце вважалося символом життя. Виготовлення **П.** пов’язувалося з дохристиянськими традиціями зустрічі весни, пізніше — з Великоднем. Поступово втративши своє релігійно-магічне вмотивування, звичай набув суто естетичного значення.

П. — яскравий взірець традиційної художньої творчості. Кожний етнографічний район України (Поділля, Полісся, Закарпаття, Гуцульщина та ін.) має специфічні орнаментальні мотиви **П.** і кольорову гаму їх прикрашення.

ПОКРОВИ — християнське свято Покрова святої Богородиці, запроваджене у Візантії на згадку про чудесне визволення Константинополя від сарацинів. Серед українців, які століттями постійно страждали від чужоземних набігів, ця легенда набула

особливої популярності. Божу матір (її називали у тому числі й Покровою) вважали своєю покровителькою запорізькі козаки. Щорічно 1 жовтня з великою урочистістю вони відзначали це свято на Січі у своєму головному храмі св. Покрови.

У селянському побуті за станом погоди на **П.** намагалися передбачити характер майбутньої зими: *Якщо на Покрову вітер з півночі, то зима буде дуже холодна і з хуртовинами, якщо з півдня — то тепла.* Казали також, що *Покрова покриває або листом, або снігом.* До початку жовтня звичайно закінчували сівбу озимих. У цей час розпочиналася пора весіль, яка тривала два тижні до Пилипівського посту. Дівчата, котрі бажали взяти шлюб саме цього року, молилися: *Свята Покрівонько, покрий мені голівоньку.*

ПОЛАЗНИК — так називали першого відвідувача хати на Різдво, Новий рік, Введення тощо. Це пов'язане з так званою “магією першого дня” — вірою людей в щасливу або нещасливу прикмету. Отож, стежили за тим, щоб першою до хати не зайшла жінка чи дівчина: такий візит вважався небажаним. Натомість вірили, що прихід особи чоловічої статі обіцяє щастя й добробут. Часто у ролі **П.** виступали свійські тварини (вівця, коза, навіть кінь), яких урочисто заводили в хату і годували.

ПУБЕРТАТНІ ОБРЯДИ (від лат. *pubertas* — змужнілість, статева зрілість, зрілий вік) — один з видів обрядів переходу. **П. о.** відносяться до категорії обрядів життєвого циклу і знаменують настання статевої зрілості індивіда. Як правило, вони чітко приурочені до проявів відповідних біологічних ознак (наприклад, початку розвитку третинного волосяного покриву у хлопця, перша менструація у дівчини). Нерідко **П. о.** (особливо жіночі) невірно ототожнюються з віковими присвятними обрядами (див. ініціації). На відміну від останніх, **П. о.** не призводять до вступу до корпоративної вікової структури типу вікових класів або інших угруповань (див. вікова організація) і до залучення до езотеричної (таємницею, недоступною для необізнаних) інформації. **П. о.** звичайно проводяться окремо для кожного індивіда, тоді як вікові ініціації часто здійснюються над цілими групами присвячуваних і приймають характер великої суспільної події. **П. о.** мали переважне розповсюдження в доіндустріальних суспільствах; у індустріальних суспільствах збереглися як релікти.

РИТУАЛ — (від лат. *ritualis* — обрядовий; від лат. *ritus* — релігійний обряд, урочиста церемонія), 1) сукупність обрядів, що супроводжують який-небудь релігійний акт і що становлять його зовнішнє оформлення; те ж, що обряд релігійний 2) порядок обрядових дій (наприклад, **Р.** поховання); 3) встановлений або вироблений звичаєм порядок здійснення чого-небудь; те ж, що церемоніал; 4) вид обряду, форма складної символічної поведінки, що історично склалася, впорядкована система дій (зокрема мовних), що виражає зв'язок суб'єкта з системою соціально-культурних відносин і цінностей і позбавлена якого-небудь утилітарного або самоцінного значення. **Р.** обіймає тільки ті форми поведінки, які є чисто_знаковими і самі по собі практичного значення не мають, хоч і можуть опосередковано бути використаними в практичних цілях (психотерапія і т.п.). Наприклад, одягання мантий і шапочок суддями і професорами в певних ситуаціях є **Р.**, бо практичними потребами він ніяк не обумовлений. У останньому значенні поняття “**Р.**” найбільш споживано. Історично **Р.** як тип дії склався в культових системах. Його структуру складає послідовність дій, що строго регламентується, зокрема вербальних (співи і т.д.), пов'язаних специфічними розпорядженнями, зображеннями, текстами і здійснюваних в умовах відповідної мобілізації настрої і відчуттів дійових осіб і груп. Групові форми **Р.** первинні по відношенню до індивідуальних. Всяка ритуальна дія вводить емоційно-напружені психологічні стани особи в певні соціокультурні рамки. Символічне значення **Р.**, його відособленість від повсякденної практичної діяльності підкреслюється атмосферою урочистості. **Р.** грає важливу роль в історії суспільства як традиційно вироблений метод соціального виховання. Якнайдавніша і глибинніша основа **Р.** — символічний перехід між різними формами космічного і соціального буття (живе — неживе, людське — надприродне і т.п.). У структурі **Р.** важливу роль грає посередник (медіатор) між відповідними крайнощами. У цій якості може виступати герой, жертва, словесна формула. У сучасному суспільстві **Р.** зберігається головним чином у області побутових відносин і церемоніальних форм офіційної поведінки (етикет, дипломатичний протокол і т.п.). Поняття “**Р.**” часто отожднюють з поняттям “обряд”.

РЯДЖЕНІ (*перебрані, перебиранці, цигани*) — традиційні учасники народних свят і обрядів, що змінювали свій зовнішній

вигляд за допомогою незвичайного одягу або масок. У давнину рядження виконувало важливі релігійно-магічні функції, але з часом цей звичай перетворився на веселу розвагу, маскарад.

Найдавніші маски традиційного рядження українців зооморфні — Коза, Ведмідь, Журавель, Бик, Кінь; з культом предків пов'язані антропоморфні маски Діда і Баби, а також маски змішаного походження (наприклад, Чорта). Популярними були побутові маски (Малайка, Василь, Наречений і Наречена), соціальні (Козак, Солдат, Піп, Пан, Король, Генерал), етнічні (Циган, Єврей, Турок), професійні (Лікар, Коваль, Сажотрус, Мисливець) та ін. Отож, структура традиційного рядження по-своєму відображала реальний світ соціально-побутових відносин в українському селі.

Ряджені

СВЯТ-ВЕЧІР (*багата кутя, вілія, коляда*) — вечір 24 грудня за ст. ст. напередодні Різдва. З ним було пов'язано багато звичаїв і обрядів.

24 грудня нічого не їли до вечора, поки не з'являлася перша зоря на небі (вірили, що саме в цей час народився Ісус Христос). Підготовка до святкової вечері носила урочистий характер і розгорталася як справжній ритуал. За уявленнями, всі предмети, які мали відношення до обрядового столу, набували чудодійної сили.

На покуті під образами розстеляли чисте сіно, на яке ставили горщики з кутею та узваром. Подекуди їх покривали обрядовим хлібом — *книшем*. При цьому господиня наслідувала квоктання курей — це мало забезпечити їх високу несучість наступного року.

Якщо в господарстві були бджоли, то господар, одягнувши шапку й рукавиці, ніс кутю, імітуючи їхнє гудіння.

Широко побутував звичай ставити на покуті сніп із жита, пшениці або вівса (*дідух, колідник, коляду*). Іноді в нього встромляли косу, серп, граблі, що символізувало успішну працю в наступному аграрному сезоні. На **С. в.** робили деякі прогнози й ворожили. Зокрема вважалося, що зоряна ніч перед Різдвом обіцяла врожайний рік. Якщо зварена кутя виходила з верхом, це віщувало *верховаті стоги*. За довжиною стеблини соломи, яку виймали з-під святкової скатертини, гадали, кому судився вік довгий, а кому короткий.

До **С. в.** готували чітко визначену кількість страв (7, 9 чи 12), використовуючи майже всі наявні у господарстві продукти, за винятком скоромних. Сама трапеза проходила з додержанням певних правил і нагадувала розгорнуте обрядове дійство. Обов'язково запалювали воскову свічу. Господар кури в ладаном у хаті й читав молитву, щоб відвернути злі сили. Захисну функцію виконували також звичай *закликання морозу*, обряди, якими застерігалися від бурі, хижих звірів, відьом, чарівників та ін! Існувало й повір'я, що той, хто спить у ніч перед Різдвом, проспить царство небесне.

На **С. в.** було прийнято вшановувати померлих і живих родичів. Для перших залишали рештки їжі на столі (мити посуд у цей день вважалося за гріх). До живих посилали дітей зі святковими стравами. Приймаючи їх, господарі дякували і теж передавали такі самі страви зі свого столу. Це символізувало спорідненість сімей, їхню приязнь і взаємну щедрість. Дітей, які приносили вечерю, частували, обдаровували гостинцями.

Різдвяний хліб («васильчик»)

СПАСА — свято православної церкви, встановлене на честь Преображення Господнього (19 серпня за ст. ст.). Цей день був немовби апофеозом радості селянина з плодів своєї діяльності. За традицією святити яблука, груші, мед, колачі з муки нового врожаю. Після церковної відправи пригощали одне одного пирогами та фруктами, особливо дітей і старців. Великим гріхом вважалося їсти яблука і груші до **Спаса**. Цієї заборони особливо суворо дотримувалися батьки, що втратили дітей, та діти, в яких померли батьки. На **С.** разом із фруктами й медом до церкви несли великі оберемки трав, квітів, городніх рослин. Кожний вид освяченого зілля мав своє призначення. Васильками лікувалися від падучої, запою, внутрішнього жару, з них робили підстилку в труні, подушечку для небіжчика, вінки для померлих дівчат. Відвар *сон-трави* пили від безсоння тощо. За народною прикметою, на **С.** літо зустрічається з осінню. Цієї пори у природі вже відчувалися перші ознаки майбутніх холодів, тому й казали: *Прийшов Спас, готуй рукавиці про запас.*

ТАБУ — (слово, що походить з тонганськ. мови), релігійно магічна заборона, що накладається *традицією*, служителями культу (священнослужителями) або що володарюють, порушення якого неминуче карається хворобою або смертю, що насилається або абстрактною надприродною силою, або конкретними *духами* або богами. Об'єктами **Т.** могли бути речі, слова, дії, імена, місця, тварини і т.д. Наприклад: харчові **Т.** — заборона на вживання в їжу того або іншого продукту, зокрема, тотемної тварини або птаха (див. *тотемізм*). **Т.** на спілкування з іноплеменниками і “чужаками” взагалі, поки вони не піддадуться очисному обряду. Все **Т.** можна розділити на дві групи: перша — моральні і етичні, які виступають як норми, регулюючі відносини між людьми. Такого роду **Т.** включають три основні компоненти: а) переконання людей, що належать до певного колективу, що здійснення будь-яким його членом тих або інших дій незмінно накличе якусь небезпеку або навіть приведе до загибелі не тільки даного індивіда, але і весь колектив; б) відчуття жаху перед небезпекою, яку накликають відомі дії, і тим самим страх перед цими накликаючими небезпеку діями; в) власне заборона, норма. Колектив вимагав відмови від цих дій і карав тих, хто на цю вимогу не зважав. Прикладом **Т.** цього вигляду є *екзогамія*. Друга група **Т.** -магічні. Суть їх в переконанні людей, що здійснення індивідом тих або інших дій таємничим чином накличе на нього або

на близьких йому людей певні неприємності, зокрема, прирече на неуспіх в якійсь практичній діяльності. Магічні **Т.** виникли разом з *магією* як її складова частина. З часом, частина **Т.** кодифікувалася нормами звичаєвого *права, інша*, численніша, увійшла у вигляді заборон в ранні і розвинені форми релігії. Велика частина заборон має біологічну або соціальну основу, зовні, як правило, виступаючи в міфологічній оболонці.

ТАБУАЦІЯ — дії, пов'язані з накладанням *табу*.

ТРАДИЦІЇ — (від лат. *traditio* — передача), процес позабіологічної передачі від старших до молодших, від покоління до покоління сталих форм поведінки, зразків *матеріальної і духовної культури*, соціального і сімейного життя, рівно як і самі ці зразки культурної і соціальної спадщини, кістяка *культури*, твірних, що свідомо передаються, з покоління до покоління і що зберігаються в певних *етносах, кастах*, класах, соціальних групах протягом тривалого часу з метою підтримки їх життя. **Т.** — явище, спочатку властиве людині з моменту його появи. Як **Т.** виступають певні суспільні встановлення, норми поведінки, цінності, ідеї, *звичай, обряди* і т.д. **Т.** розрізняються за змістом (ідеї, норми і т.п.), по функціях (сутнісні звичаї і символічні обряди, або *ритуали*), формою або характеру побуту (усні або письмові), з оцінної точки зору (позитивні, нейтральні, негативні), в соціально — історичному плані (народні і елітарні) і т.д. **Т.** є найбільш стійкою стереотипною частиною культури, протиставляючись в цьому відношенні *інноваціям*. Проте це зіставлення відносне. Будь-яка традиція — це колишня інновація, а будь-яка інновація — в потенції майбутня традиція. Бо жодна традиційна межа не властива будь-якому суспільству спочатку, вона має свій початок, звідкись з'явилася, отже, колись була інновацією. В процесі взаємодії **Т.** і інновацій багато не тільки відмирають, але і видозмінюються, приймаючи вид інновацій, а багато інновацій навмисно зберігаються і успадковуються в межах суспільства, стаючи **Т.** Виділяють чотири стадії такої взаємодії: 1) **Т.** чинять опір інноваціям; 2) ті та інші співіснують; 3) **Т.** і інновації змішуються, утворюючи компромісні форми — палліатив; 4) інновації перетворюються на **Т.** Таким чином, стійкість **Т.** відносна, проте вони можуть існувати без інновацій. Це означає культурний застій суспільства, але не загрожує безпосередньо самому його існуванню. Саме **Т.** є найбільш стабільною частиною культури, що абсолютно

необхідна для самої підтримки існування суспільства і забезпечує культурну спадкоємність. У **етнографії** (**етнології**) і культурології немає єдиної думки про відносну роль **Т.** в різні історичні епохи. Проте, мабуть, правильніше вважати, що нормативна роль **Т.** в ході історичного процесу поступово зменшується, залишаючи більше місця свободі власного вибору індивіда або групи. Прикладом може слугувати відношення до етикету: порушення його довгий час каралося, потім стало тільки осуджуватися.

ТРАДИЦІЙНИЙ — що увійшов до **традиції**. У **етнографії** (**етнології**) термін “**Т.**” застосовується в трьох основних значеннях: 1) при зіставленні **Т.** і сучасної **культури** і побуту як опозиція: **Т.** — сучасний; 2) при зіставленні **Т.** і недавно виниклих явищ культури і побуту як опозиція **Т.** — новий або **традиція** і **інновація**; 3) при культурно-історичній періодизації суспільств і культур з підрозділом їх на **Т.** (докапіталістичні) і капіталістичні; при цьому виходять з шодо більшої прихильності перших до традиціоналізму.

ХРЕЩЕННЯ (*Водохрещі, Водохреща, Ордань, Ардан, Йордан*) — народний варіант християнського свята Богоявлення. Відзначалося 6 січня за ст. ст. і знаменувало собою закінчення дванадцятиденного періоду святкув. **Х.** увібрало в себе багато язичницьких і християнських обрядів, центральне місце серед яких займали обряди, пов’язані з водою.

Вечір напередодні **Х.** (*друга кутя, голодний Свят — вечір, голодна кутя*) немовби повторював обряд багатой куті, але в дещо скороченому вигляді. Весь день 5 січня дотримувалися суворого посту. Надвечір ішли до церкви, де відбувалася святкова служба, що завершувалась освяченням води. Принісши в глечуку або пляшці свячену воду додому, господар кропив нею всіх членів сім’ї, хату, подвір’я, криницю, сільськогосподарський реманент, свійських тварин. Аби залякати нечисту силу, було прийнято курити ладан чи пахуче зілля, малювати крейдою або олівцем хрести на хатньому начинні, дверях, господарських будівлях. Гуцули ж розпускали вівсяний сніп, занесений в хату ще на початку святкув. З нього робили перевесла, якими господар обв’язував кожне фруктове дерево в садку, *аби родили так рясно, як овес*. Після виконання деяких ритуалів різдвяного Свят — вечора та після урочистої трапези *проганяли кутю* — тобто виходили з хати і зчиняли галас, б’ючи макогоном або поліном по парканах, пустих цебрах тощо.

Саме свято **Х.** відбувалося на річці або біля струмка; в місцевостях, бідних на воду, збиралися коло криниці. Напередодні на льоду річки вирубували великий хрест, пробивали ополонки, з льоду й снігу робили одне або кілька скульптурних зображень хреста, які нерідко обливали буряковим квасом.

Кульмінаційний момент свята — занурення священиком хреста у воду, після чого вона вважалася освяченою. Цей акт у багатьох місцевостях супроводжувався стріляниною з рушниць та запуском голубів.

Освяченій воді приписувались чудодійні властивості. Її давали зуроченим дітям, людям, що помирали, хворим тваринам, особливо цінували її пасічники. До крижаної купелі вдавалися хворі, а іноді й ряджені щедрувальники, змиваючи в такий спосіб “скверну бісівських масок”.

За давньою традицією на **Х.** в селах і містах України (особливо Лівобережної) влаштовувались катання на святково прикрашених конях та кулачні бої.

Водохреща

ЦЕРЕМОНІАЛ — (від лат. *caerimonialis* — благоговійний), розпорядок, встановлений для якого-небудь обряду, церемонії, ритуалу.

ЦЕРЕМОНІЯ — (від лат. *caerimonia* — благоговіння, культовий обряд), 1) офіційний урочистий акт або обряд, при проведенні якого

встановлений певний порядок — церемоніал. Наприклад, церемонія вітання; 2) встановлений порядок здійснення якого-небудь обряду, акту або торжества, а також сам обряд, акт, торжество.

ЩЕДРУВАННЯ — давній звичай новорічних обходів, під час яких групи щедрувальників (переважно молодь) піснями славили господарів, бажали їм здоров'я й достатку, за що отримували винагороду. Щедрування супроводжувалось магічними діями, музикою, танцями, пантомімою, обрядовими іграми з масками. Обрядових новорічних пісень — *щедрівок* (різновид колядок) співали окремо господарю, господині, хлопцю, дівчині, усій родині, були щедрівки дитячі, жартівливі, пародійні.

На відміну від *колядування* **Щ.** незначною мірою відчувало на собі вплив християнської церкви. На кінець XIX ст. обряд переважно став явищем народної художньої творчості. Таким він зберігся й до сьогодні.

ЮРІЯ (*Юра*) — стародавнє свято землеробського календаря, що відзначалося 23 квітня за ст. ст. У народній свідомості св. Юрій (Георгій) був покровителем диких звірів і охоронцем свійських тварин. Цього дня зранку виганяли худобу в поле *на Юрову росу*, яка, за повір'ями, мала чудодійну силу. На Закарпатті, виганяючи корів, одягали на них вінки з квітів, *щоб корова була парадна для Юрія*. Господарі ворожили про здоров'я худоби, запалювали на ніч у хлівах свічки, обсипали корів свяченим маком, виконували інші магічні церемонії, щоб захистити їх від нечистої сили, а також від хижаків.

Свято мало й важливе аграрне значення: на Ю. обов'язково спостерігали за станом прорості. Вважалося, що коли *на Юра сховається у житі кура*, буде хороший врожай. Побутував звичай кидати в озимину кістку від м'ясної страви (частіше — великоднього поросяти). Виходячи дивитися нажито, качалися по ньому, що мало принести добрий врожай. Дівчата качали крашанки у полі й там закопували їх до початку жнив.

В уявленнях українців Юрій виступав також подавцем весняної вологи, необхідної для зростання посівів. Цього дня співали спеціальних пісень, в яких звертались до святого з проханням узяти ключі й відімкнути землю, щоб випустити теплу росу, тепле літо.

ТРУДОВА ОБРЯДОВІСТЬ

ОБЖИНКИ — старовинний народний звичай святкування закінчення жнив. Назва походить від слова *обжинатися*, тобто закінчувати жнива. В західних областях поширена назва *дожинки*. Головна мета **Обжинок** — сприяти забезпеченню майбутнього врожаю.

В останній день жнив жінці збирались гуртом на чиемусь лану і під обжинкові пісні в'язали останній сніп:

Ой, снопе, снопе,

Снопе великий.

Золотом-зерном

Колос налитий.

Вважалося, що в цьому снопі зібрана вся життєдайна сила поля. В різних місцевостях України він мав свою назву: *іменник, дідух* тощо. Останній сніп прикрашали калиною, квітами, перев'язували стрічками і урочисто заносили до хати. На Новий рік його ставили на покуті, а виходячи в поле для першого засіву, домішували до насіння вимолочені з нього зерна.

Важливого значення в кінці жнив надавалося й обряду *завивання спасової бороди* (на Поліссі — *перепелиця*, на Волині — *коза*). “Бородою” слугувала невелика кількість нескошених колосків, які залишали в полі, розраховуючи таким чином забезпечити плодороддя на наступний рік. Між стеблами розпушували землю і засівали її зерном із трьох колосків. “Бороду” перев'язували червоною ниткою або стрічками. В деяких місцевостях біля неї клали скибку хліба і трохи солі, ставили банку з водою і співали: *Оце тобі, борода, хліб, сіль і вода!* Таким чином виконувався ритуал годування землі. Потім приказували: *Роди, Боже, на всякого долю: бідного, щоб багаті були!* Після закінчення жнив жінці качались по полю, *щоб на той рік спина не боліла.*

Жінки ворожили на врожай, тричі кидаючи позад себе серпа. Якщо він, падаючи, вдариться гострим кінцем об землю, то в наступному році буде врожай, а як вдариться тупим або держакком — погана прикмета.

Крім цих магічних дій, під час **О.** виконувалися спеціальні обжинкові пісні, які славили працелюбність трударів. Яскравим моментом обряду був вибір *царівни* — дівчини або жінки, яка

відзначилася під час жнив. На голову “царівни” одягали найпишніший вінок із колосся та квітів і з піснями супроводжували її в село. На Поділлі, крім вінка, робили так звану *квітку* — п’ять або шість невеличких снопиків, сплетених разом.

На основі **О.** виникло побутуюче й нині свято Врожаю.

ПРОВОДИ НА ПОЛОНИНУ (*полонинський хід*) — традиційне трудове свято, приурочене до літнього вигону худоби на гірські пасовища (*маржини*). Відзначалося на сімнадцятому тижні після Різдва в день св. Юрія — покровителя хліборобства і скотарства (23 квітня ст. ст.). За народними віруваннями, у цей день св. Юрій відмикає небо й землю і випускає на волю росу та свіжу зелену рослинність.

Свято склалося на основі давніх традицій жителів Карпат (гуцулів, бойків), згідно з якими вигін худоби на *літування* проводився урочисто і супроводжувався виконанням релігійно-магічних обрядів, пісень і танців. До магії вдавалися, щоб очистити свійських тварин від усього злого, а те зло примусити увійти в якийсь сторонній предмет. Використовували різні засоби очищення: вогонь, свячену воду, молитву, заклинання, биття тварин гілкою свяченої верби тощо. На Прикарпатті газдиня виносила худобі залишки свяченої паски або хліба і годувала її *на щастя*. Газда вирізував кілька дернин із зеленою травою, клав з обох боків воріт і застромляв у них гілочки квітучого терену. Крізь такі ворота свяченою вербою виганяли худобу.

Напередодні свята на місце літнього табору виряджали старшого — *ватага*, який головував в усіх справах. Промовляючи молитву, він відчиняв двері господарських споруд, спостерігав за тим, як готували місце для ритуального багаття — *ватрище*, кидав у нього підкову, яка мала охороняти табір від блискавки та грому. Потім ватаг брав загострене з обох кінців сухе поліно зі шматочками гноту й швидким тертям за допомогою ремня здобував “живий вогонь” (*ватру*). Давши ватрі розгорітися, ватаг набирав жару і, нашіптуючи молитву, кидав його у воду. Потім тією водою кропив навхрест усі будівлі та маржину, яка вже надійшла. Решта води зберігалася в плящі до кінця сезону. Після своєрідного водосвяття ватру урочисто занесли і клали на ватрище. Цей вогонь побожно підтримувався протягом усього літування. Восени, відходячи додому, ватрище не гасили, а давали можливість згаснути самому.

Взявши з ватрища розжарену скіпку, ватаг обходив усі будівлі, читаючи “Отче наш”. В кінці обходу клав її на ворота, через які мусила ввійти череда. Приймавши череду, окропивши її водою та очистивши “живим вогнем”, готували вечерю. Коли всі приготування закінчувались, ватаг трембітою скликав чабанів до спільної молитви.

Подібні ритуали супроводжували й повернення худоби з полонини. Обидва свята відзначають у Карпатах і до сьогодні.

СВЯТО ПЕРШОГО СНОПА — урочисте оформлення початку жнив, в основі якого лежить народна традиція *зажинків*. За побутуючими уявленнями, обрядові дії, пісні тощо могли забезпечити добре збереження врожаю. Такими магічними діями були обряди з першим снопом, першою жменею скошеного хліба.

Вийшовши в поле на зажинки, господиня розстеляла скатертину або рушник із хлібом-сіллю та свічкою. На узбіччі вона зупинялася і тричі кланялась ниві, промовляючи: *Дай, Боже, легко почати, а ще легше дожати*. Жнива починали в так звані “легкі” дні — вівторок, п’ятницю. Бажано було також, щоб це збігалось з новим місяцем. Як правило, починав косити найшанованіший в селі чоловік, у якого робота “кипіла”. Щоб не боліла спина, за пояс втикали гілку ясеня або дуба.

У деяких місцевостях перший зажинок робила господиня. Трьома захватами лівої руки вона стинала одну жменю, потім іншу і клала їх навхрест на обочині. Ці жменьки мали тут пролежати до кінця жнив. Іноді першу жменю, відносили до комори, де вона знаходилась аж до Нового року. Напередодні цього свята її вносили до світлиці, щоб поворожити на багатий урожай.

Обряди проводили і з першим снопом. Як правило, його ставили в хаті на почесному місці під образами — *покуті*. Перший сніп обмолочувався окремо. Зерна з нього святили у церкві, а перед сівбою їх змішували із насінням. Соломою з першого снопа годували корів, щоб не хворіли. Інколи зажинки робили у присутності священика.

Крім зажинків, робили ще й “закрутку”, *щоб рука лихого людини не могла зіпсувати хліба*. Це відбувалося так. Коли жінки приходили в поле на зажинки, то одна з них, узявши жменю колосся, закручувала його вузлом. Інші в цей час співали відповідних пісень. У наш час свято має свої особливості, свої назви, але його ідея — вшанування хліборобської праці — лишається незмінною.

СВЯТО ПЕРШОЇ БОРОЗНИ — стародавня народна традиція, пов'язана із сільськогосподарським календарем, — початок оранки, сівби. Від успіху цих головних робіт залежить добробут селянина і його родини протягом усього року.

Залишки традиції закликання успіху при оранці та сівбі бачимо у святах різдвяного циклу: на Маланки серед щедрувальників був *орач*, який носив із собою чепіги від плуга і співав відповідну пісню. На Новий рік посівальники, обсипаючи зерном, примовляли: *Щоб уродило краще, ніж торік*.

Звичаї, пов'язані з першою оранкою та сівбою, з давніх-давен включали в основному магичні дії: освячення плуга, першої борозни, покладання свяченого хліба в перші скиби зораної землі (*щоб родила нива*), а також яєць та срібних монет (*для чистоти хліба*). Та вже в кінці ХІХ — на початку ХХ ст. багато традиційних обрядових елементів відмирає або спрошується.

Перед тим як виїжджати в поле, вся родина збиралася в хаті, перед образами запалювали свічки і молилися Богові. Потім свяченою водою кропили волів чи коней. Виїжджаючи, співали пісень жартівливого змісту:

*В понеділок поїхали,
А в вівторок приїхали,
Вранці в середу орали,
В четвер плуга поламали,
У п'ятницю волів погубили,
А в суботу волів знайшли
І додому пішли...*

Коли доорювали до дороги, то вдавалися до замовлянь, прикликаючи собі “віщим словом” удачу. Завершувався день святковою вечерею. Погоничеві обов'язково діставався подарунок: картуз чи сорочка.

Ранньої весни священник відслужував молебень з освяченням хлібних зерен. Збираючись сіяти, одягали сорочки, в яких причащалися під час останнього говіння в церкві. Робилося це для того, *щоб не було бур'яну і будяків поміж хлібом*. Перед сівбою, як і перед оранкою, вся сім'я молилася Богові. Господар брав у руки *хрест* (хлібчик відповідної форми, спечений на середохресному тижні) і клав його в борозну *на завороті* — там, де востаннє повернувся плуг. Потім ставав обличчям до сонця і читав “Отче наш”, набирав повні

жмені зерна і кидав його навхрест, примовляючи: *Уроди, Боже, і на чужу долю!* Відтоді починав сіяти. А коли починав волочити, обійшовши ниву навкруги, то зупинявся біля “хреста”, брав його в руки, скидав шапку і хрестився. Потім ламав “хрест” на шматки, розмочував у воді, їв сам і давав їсти всім учасникам сівби, включаючи й тварин.

Засівати ниву годилося натщесерце (*щоб хліб родив*) і з молитвою (*щоб хліб чистим був*). Не можна було лягати та кричати навіть на тварин (*бо будяки родитимуть*).

Ритуали, що супроводжували першу оранку та сівбу, мали незначні варіації по території України, але скрізь це були урочистості з молитвами до Бога, прийняті почуттям шани до своєї праці. Відчутно трансформоване, свято збереглося до наших часів.

ТРУДОВІ СВЯТА Й ОБРЯДИ — органічна складова святково-обрядової культури українського народу. Взаємозв’язок свят і праці має традиції, що сягають доісторичних часів.

Традиційна трудова обрядовість тісно пов’язана з календарним циклом сільськогосподарських робіт. Обряди неодмінно супроводжували початок оранки, сівби, вигін худоби на пасовище, закінчення жнив тощо. У селянській сім’ї трудові традиції та обряди були справжньою школою для підростаючого покоління. У процесі виконання ритуальних дій дитина здобувала перші трудові навички. Усім розмаїттям своїх художніх, емоційних, атрибутивних, пісенно-музичних засобів трудові свята сприяли вихованню у молоді любові до нелегкої хліборобської праці, до землі, прищеплювали своєрідний “кодекс хліборобської честі”.

Трудова обрядовість на всіх етапах свого існування була одним із важливих елементів суспільного життя. При цьому її питома вага, сфера дії та функції постійно змінювались. Зважаючи на значний вплив релігії, трудові звичаї та обряди українців були залежні від неї. Разом із тим у них знайшли відображення як раціональне, так і чуттєве сприйняття дійсності, філософські та поетичні уявлення людей, елементи багатьох видів мистецтв.

Сучасну систему **Т. с. о.** складають: професійні свята; трудові свята, пов’язані з окремими циклами сільськогосподарських робіт; свята трудових колективів та обряди вшанування трудівників; фольклорні свята праці, присвячені народним ремеслам, та ін. Усі свята й обряди мають свою символіку та атрибутику.

Досягнення благородних цілей, що впливають із змісту традиційної трудової обрядовості, можливе лише за умов узгодженості трудового внеску та винагороди за нього, дотримання міри урочистості при проведенні свят. Трудова обрядовість в останні роки набирала негативних рис у тих випадках, коли явища соціальної несправедливості, існуюче безладдя на виробництві намагалися прикрити святковою помпезністю, оковамилюванням, створенням та вшануванням “паперових” героїв праці. І нарешті, подальший розвиток трудових свят неможливий без пильного вивчення народного досвіду, прогресивних набутоків традиційної обрядовості та трудової моралі, їх відродження та творчого використання.

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА

БДЖІЛЬНИЦТВО — один із найкорисніших та екологічно чистих видів традиційної господарської діяльності українців. Цією справою займалася лише певна частка населення, а то й окремі господарі — пасічники, що відзначалися статечністю й охайністю і були шановані односельцями як неабиякі знавці природи і навіть знахарі. **Б.** пройшло кілька стадій розвитку. Спочатку — *бортництво*: віднайдення в лісі диких бджіл у дуплах дерев. Пізніше на таких деревах робили позначку власності і видовбували у стовбурах дупла для оселення бджіл. Із середини XIV ст. почали майструвати штучні борті (колоди, вулики, дуплянки), які підвішували на деревах, - розпочалося культивоване **Б.** Невдовзі їх стали розташовувати на вирубаних у лісі галявинах (пасіках) — з’явилося *пасічництво*. У місцевостях, де було обмаль лісу, вулики плели з соломі, верби, очерету, подекуди обмазуючи їх глиною. Новий етап у розвитку **Б.** розпочався з винаходом у XIX ст. українським ученим П.І. Прокоповичем розбірного рамкового вулика, а також із розробкою процесу добуванням штучної вошини та появою спеціальної центрифуги — медогонки.

БОНДАРСТВО — вид деревообробного промислу, пов’язаний з виготовленням місткостей — бочок, діжок, барил, цебер тощо. Порівняно з теслярством та іншими деревообробними промислами **Б.** на Україні поширилося пізніше, проте швидко набуло значного розвитку, особливо на Поліссі.

ВІКОВА ГРАДАЦІЯ КОСТЮМА — ряд ознак, які засвідчували належність людини до певного покоління. Особливо розвинута **В.г.к.** у жіночому вбранні. Відповідно до етнічних норм найбільше уваги приділялося одягові дівчат та молодих жінок. З віком жінки, особливо заміжньої, її костюм поступово ставав стриманішим, головним чином завдяки врівноваженості декору напільної плахти з рівною кількістю червоних і синіх ниток. Тональна стриманість, майже повна відсутність прикрас, а також яскравих кольорів характеризують основні ознаки костюма жінок старшого і похилого віку.

Чоловічий костюм мав свою систему відповідних ознак, проте вона була значно простішою. Вікові відмінності, крім колористики одягу, в якому з роками зменшувалася кількість яскравих тонів та контрастних поєднань, підкреслювалися окремими елементами костюма (поясом, шапкою) та його аксесуарами (люлькою, палицею), особливостями зачіски, вусами і бородою. В українців не було дитячого одягу як такого: він відрізнявся від дорослого лише розмірами. У дитячому віці по суті не було поділу одягу за статтю. До 5-6 років, інколи і старші носили лише сорочку як натільний та нагрудний одяг.

ГОНЧАРСТВО — обробка глини та виготовлення різноманітного кухонного посуду, а також цегли, кахлів та іншої кераміки. Гончарні вироби на території України, що належали до трипільської культури, вже визначалися вишуканістю форм, цікавою оздобленістю. На ручному гончарному крузі, що з'явився тут у II ст. н.е., з використанням спеціальної обпалювальної печі — горна — виготовлялася основна маса керамічного посуду в Київській Русі, де гончарне ремесло досягло високого рівня. У XIV-XV ст. на Україні почали застосовувати досконаліший та продуктивніший ножний круг. Українські гончарі виробляли різноманітний посуд для приготування, зберігання й подачі на стіл тих чи інших страв (горшки, миски й полумиски, глечики, макітри, ринки, гладішки, тикви, барильця, довжанки, баньки, куманці), а також декоративний посуд, кахлі, черепицю, цеглу, дитячі іграшки. Розквіту Г. на Україні сприяла наявність в її надрах покладів високоякісних червоних, червоно-бурих та світло-сірих глин.

ГОСПОДАРСЬКІ БУДІВЛІ ДВОРУ — споруди, що зводились з менш цінних матеріалів чим житло, винятком були комора та клуня.

Найбільш характерними були: хлів — для великої рогатої худоби; стайня — для коней; саж, куча, кармник — для свиней; курник — для домашньої птиці; кадуб, вулик, довбня — для бджіл. Зерно в снопах зберігали в клуні, стодолі, половнику; хліб та продукти домашнього вжитку, збіжжя — у коморі; сіно й солому — в оборозі, сіннику, одрині; кукурудзу в початках — у коші, кошниці. Для зберігання сільськогосподарського реманенту — возовня, піднакат, сарай, шопа, повітка.

ГОСПОДАРСЬКІ СПОРУДИ СЕЛА — обслуговували цілий ряд життєво необхідних для селянства процесів по переробці та зберіганню продуктів, а також забезпечували виготовлення та ремонт знарядь праці, засобів пересування.

Для переробки зерна на борошно традиційними для України були два типи мукомельних споруд: *млини*, які використовували енергію води, *вітряки*, що використовували енергію вітру. Млини — давній тип споруд, згадки про нього маємо ще у XIII ст. Що до вітряків, то найінтенсивніший розвиток їх будівництва на Україні припадає на XVIII-XIX ст. Для переробки зерна на крупу окремі села мали спеціальні споруди — *крупорушки*. Як тяглову силу тут використовували коней або волів, котрі приводили в дію певну механічну систему. Для переробки сімен соняшника на олію застосовували різного роду преси — *олійниці*. Типами технічних споруд були сільські *сукновальні та валила*. Як і крупорушки та олійниці, за матеріалом та технікою вони відповідали місцевим будівельним традиціям. Особлива роль серед **Г. с. с.** належала *кузні*. Майже до середини XX століття ця невелика, маловиразна, але дуже важлива споруда була обов'язковою в кожному селі. Слід відзначити низку споруд для ночівлі худоби при відгінному скотарстві на Поліссі та в Карпатах: *стайні, стаєнки, кошари*.

Г. с. с. — обслуговували потреби місцевого населення та подорожніх у фабричних та мануфактурних виробках (*лавки, крамниці*), у харчах, напоях та ночівлі (*шинок, заїзд, корчма*). Архітектурними перевагами ці споруди, як правило не відзначалися. Протилежністю в цьому плані були культові споруди села — *церква, дзвіниця, будинок священника*. Церковно-храмова архітектура стилістично різноманітна в кожному з регіонів України. Водночас в її основі лежить спільність вирішення центральної хрестово-

купольної композиції, орієнтації олтарної частини на схід і відповідно входу на захід. Пластика фасадів, декоративне оздоблення інтер'єру також багатоваріантні — низькі трибани зрубні церкви Карпатського регіону контрастують з гірським пейзажем, тоді як високі, вертикально обшиті дошками храми Лісостепу та Степу контрастують з рівнинним краєвидом.

ГРЕБІННИЦТВО — промисел, пов'язаний з виготовленням різноманітних дерев'яних гребінок і гребенів для прядіння та гребінців з рогу, котрі використовувалися як розчіски для волосся.

ГУТНИЦТВО — виготовлення скла і виробів з нього. Значного розвитку набуло ще за часів Київської Русі. Районами найбільшого поширення Г. на Україні були Чернігівське, Київське і Волинське Полісся, оскільки для виготовлення скла потрібний поташ, який добували, спалюючи дерево, а також кварцевий пісок, крейда і вапно, що залягали на цій території. Починаючи з XVI ст. на Поліссі, а також Слобожанщині, Поділлі, Буковині, Галичині з'явилася значна кількість невеликих підприємств — гут, на яких виробляли скло. Ремісники-скляри виготовляли різні сорти «простого», зеленого, синього, димчастого скла, а також кришталь, віконне й лампове скло, кухонний, горілко-винний посуд (пляшки, баклаги, штофи, чарки, стакани), таріли й тарілки, вази тощо. У XVIII — першій половині XIX ст. поряд із гутами з'являються поміщицькі й магнатські склоробні мануфактури й заводи, на яких працювали здебільшого наймані робітники, нерідко іноземці. Під впливом майстрів із Чехії та Богемії поширилася західноєвропейська технологія дуття (богемський кришталь). На середину XIX ст. Г. засноване на ручній праці, починає занепадати, неспроможне конкурувати з великими механізованими підприємствами. Традиції виготовлення художнього скла зберігаються й нині у містах Києві та Львові, де працюють спеціальні фабрики. Г. продовжує існувати як один із видів народного декоративно-прикладного мистецтва.

ДАХ — чотирихила конструкція на кроквах, які кріпилися на вінці зрубу або на поздовжніх балках (платвах), покладених по верху стін. На Поліссі побутував двохилий дерев'яний Д. кількох варіантів: накотом, на стільцях, на сохах. У правобережних лісостепових районах Д. покривали соломою, зв'язаною снопиками, а в лівобережних — розстеленою соломою. На Правобережжі та в

Карпатах по ребрах та вздовж усього **Д.** викладали сходинки (острішки, карби, сходинки, стріхачі). Такий **Д.** завершувався високим гребенем (верхом), прокладеним по всій його довжині.

ДІГТЯРНИЙ ПРОМИСЕЛ — промисел мав сезонний характер ним займалися селяни навесні, коли дерева (берези, її кора) оживали й пускали соки. Виготовляли дьоготь вдома: подрібнену березову кору укладали в горщики, що закривалися зверху й замазувалися. Довкола них розкладали вогнище. Сік берести у вигляді чорної рідини стікав через отвори у підставлену посудину.

ДОПОВНЕННЯ ДО КОСТЮМА — пояси, убір голови, взуття, прикраси — невід’ємні складові народного одягу, що пройшли тривалий шлях розвитку. Їхні функції були різноманітними, так само як і матеріали, форми, техніки виконання, художні вирішення. **Д.к.** були виразником його локальної специфіки і водночас своєрідною соціальною позначкою людини, в них знаходили відбиття народні звичаї, моральні норми. **Д.к.** виконували важливу естетичну функцію. Вони підкреслювали святковість або буденність того чи іншого комплексу одягу, створювали цілісний художній образ.

ЖИТЛОВА ОБРЯДОВІСТЬ — боротьба з природною стихією, бажання найрізноманітнішими засобами задобрити її, прагнення забезпечити надійність та міцність нової оселі — усе це знайшло відбиття у своєрідних віруваннях, звичаях та обрядах. Це вибір місця і часу для будівництва житла, його закладини, закінчення будівництва, перехід у новий дім та інше. Колись суворо канонізований та регламентований комплекс обрядовості, пов’язаної з житлом, сьогодні існує лише у вигляді розрізнених елементів і побутує серед невеликої частини сільського населення.

ЗЕМЛЕРОБСТВО — головний вид традиційної господарської діяльності українців — нації зі стародавньою високорозвиненою землеробською культурою. На Україні були розвинуті усі галузі землеробства: хліборобство, городництво, садівництво, а присадибне садівництво являло собою найхарактернішу рису кожного господарства. Провідною галуззю землеробства було хліборобство, яке з часів Київської Русі набуло високорозвиненого характеру. Українці знали кілька його систем. Найбільш стародавньою була вирубно-вогнева система, пов’язана з вирубкою та спаленням ділянок у лісі. Інша система, що в XIX ст. існувала як пережиток, була

перелогова. Найбільш поширеною на ХІХ — початок ХХ ст. системою було трипілля.

ЗЕМЛЕРОБСЬКІ ЗНАРЯДДЯ — за призначенням та циклами сільськогосподарських робіт розрізняються три головні групи землеробських знарядь: *для обробітку ґрунту; для збирання врожаю; для його обмолоту та переробки зерна*. Що стосується першої групи, то українці здавна користувалися трьома видами тяглових орних знарядь: *плугом, ралом і сохою*. Плуг і рало, співіснуючи, були поширені в зонах Лісостепу і Степу, соха — на Поліссі й подекуди на Лівобережжі. З плином часу знаряддя зазнавали змін, з'являлися їх модифіковані різновиди, а також найпростіші культиватори — драпак, гака, троян тощо. Вдосконалювалась і борона, якою закривали насіння.

Збирали зернові *серпом та косою*. При збиранні колоскових, особливо якщо вони були високі та густі, до коси додавали *грабки* або *лучок (крюк)*. Косу точили мантачкою або брусом, які носили у футлярі (*кушиці*) на поясі; клепали її молотком на спеціальній наковаленці — *бабці*. При в'язанні снопів жінки застосували *цурку та граблі*.

Головним і найдавнішим знаряддям молотьби був *ціп*. У лісостеповій і степовій зонах починаючи з ХУІІ ст. поряд із ним використовували молотильний коток — *гарман*. На Півдні побутувала загнута спереду молотильна дошка (*терка, диканя*). Віяли зерно за допомогою дерев'яної лопати або совка та простішої віялки — *млинка*. При роботі на току, складанні скирт користувалися *вилами*. Картоплю та інші овочі пололи й обгортали *сапами*, а копали за допомогою *заступів*, які використовувалися й при інших роботах. У другій половині ХІХ ст. почали з'являтися ручні, кінні з приводом та парові *молотарки*, а також кінні *жниварки*. Зерно на борошно перероблювали на *вітряках*, водяних і наплавних *млинах*. Українські вітряки були переважно двох типів: *стрижневі*, що поверталися за вітром усім корпусом, і *шатрові*, у яких повертався тільки *дашок*. Пшоно та просо драли на топчаках, що приводилися в дію конем, якого водили по колу. Щоб одержати невелику кількість борошна, зверталися до старовинного ручного млинка — *жорен*. Крупи для домашнього вжитку товкли у ручних та ножних *ступях*. Із зерен

конопель, льону, а згодом і соняшника на спеціальних *маслобійнях* били рослинну олію.

ЗОЛОТАРСТВО — обробка благородних металів — золота, срібла та ін. На території України бере свій початок у ремісничому виробництві докиївської доби. У другій половині XVII-XVIII ст. золотарі широко виготовляли сережки, персні, каблучки, оправы для ікон тощо. Осередками **З.** були здебільшого великі міста — Київ, Чернігів, Харків, Львів, Ніжин, хоча траплялися золотарі і по селах, особливо на Гуцульщині. З кінця XIX ст. **З.** на Україні почало занепадати, частково зберігаючись лише по невеликих містечках та в Карпатах. Останнім часом воно починає відроджуватись.

ЕКСТЕР'ЄР ХАТИ — декоративно-художнє оздоблення хати, яке було досить різноманітним у різних етнографічних районах України. Значним розмаїттям прийомів оздоблення характеризувалось каркасне та безкаркасне житло лісостепових та степових районів. Окрім традиційної обмазки глиною та побілки, широкого вжитку набули підводка кольоровими глинами та декоративний поліхромний розпис. У прикарпатських зонах поділля, Буковини, гірських районах Прикарпаття та Закарпаття застосовували прийоми художнього викладання — *шалівку, шинглі, пікування*.

ЕТНІЧНА СИМВОЛІКА КОСТЮМА — належність людини до певної нації. В українському костюмові ця властивість виступає однією з провідних, хоча кількість суто специфічних елементів обмежена вузьким колом декоративно-художніх засобів та конструктивних прийомів. Наприкінці XIX — на початку XX ст. етнічна специфіка найповніше зберігалася у комплексах селянського вбрання, завдяки чому за ним закріпився термін «народний костюм» Останній, не маючи єдиного загальнонаціонального варіанта, побутував як ряд регіональних комплексів та їхніх локальних варіантів. Пізніше, з переходом на міські форми вбрання, розпочалося поступове стирання **Е.с.к**

ІНТЕР'ЄР ХАТИ — внутрішнє планування українського житла, традиції якого сягають давньоруського періоду, характеризувалося у XIX ст. повсюдною типологічною єдністю.

КАМЕНОТЕСНИЙ ПРОМИСЕЛ — виготовлення млинових каменів, молотильних котків, кругів для колодязів, жолобів для водопою, точильних брусків, надгробків тощо. Порівняно з обробкою

волокна і вовни, шкіри чи металів **К. п.** був менш поширеним і відомий лише в місцях виходів на поверхню різних сортів каменю — граніту, піщаника, кварциту та ін. Традиційними осередками **К.п.** були Подільська, Херсонська та Бессарабська губернії, а також район Новгород-Сіверщини. Каменярі (промисел був додатковим заняттям) за допомогою ломів, бурів, клинів та молотів добували в каменоломнях просто неба матеріал, робили з нього заготовки, транспортували їх додому або у майстерні та піддавали необхідній обробці — шпичами, бучардами, шкарпелями тощо. З середини XIX ст. стали виникати майстерні по виготовленню ювелірних та галантерейних виробів з каменю — ваз, письмових приладів, брошок, браслетів, а також майстерні, що випускали традиційну продукцію — хрести, надгробки, жорна тощо. Ремісники працювали здебільшого на замовлення, а речі традиційного попиту реалізували звичайно на місці.

КОВАЛЬСТВО — обробка металів способом гарячого кування. На території України сформувалося ще у давньоруський період. З розвитком обробки металів у XV-XVI ст. від К. відокремилися більш вузькі спеціалізації по виготовленню голок, годинників, ювелірних виробів, котрі зосередилися у містах. У XVIII-XIX ст. майже в кожному селі були розташовані, як правило на околиці, *кузні* — зрубні, вкриті гонтом або дошками будівлі, у яких були горно, закріплене на вертикальній колоді кувадло, точило, корито з водою для гартування та охолодження виробів, стояк для підковки чобіт. Біля кузні влаштовувалось пристосування для шинування коліс, а також інколи стовп для прив'язування коней, коли їх підковували. Інструмент коваля: великі молоти, малі молотки, обценьки, рубила, пробійники та інше.

ЛИВАРНИЦТВО — ремесло, пов'язане з обробкою заліза, а саме: лиття дзвонів, гармат, побутових речей. Визначалися головні види художнього литва — монументальне литво, дрібне литво предметів господарського призначення та литво з олова (конвісарство).

ЛІСОХІМІЧНІ ПРОМИСЛИ — суха перегонка дерева для одержання поташу, смоли, дьогтю, деревного вугілля тощо. Поташ (лугова речовина, вуглекислий калій) застосовувався при виготовленні скла, мила, фарбників, ліків, у кондитерській справі. Його

виготовляли на спеціальних заводах — буддах. Із другої половини XIX ст., коли почалося виробництво соди, поташний промисел поступово занепадав і на початок XX ст. припинив своє існування.

ЛОЖКАРСТВО — деревообробний промисел по виготовленню ложок, ополоників, мисок, тарілок, та іншого хатнього начиння. Для цього використовувалися здебільшого такі породи, як береза, осика, липа, інколи груша. З розпиляного дерева майстер робив спочатку заготовки, котрі оброблялися потім за допомогою спеціальних ложкарських інструментів: різця та шліфера, а також ножа та найпростішого токарного верстата.

МЕТАЛУРГІЯ ТА ОБРОБКА ЗАЛІЗА мають давні й багаті традиції (у Київській Русі було кілька ремісничих професій по металу). У XV ст. існував ряд чітких спеціалізацій: ливарництво, ковальство, золотарство, конвісарство. Залізо з давніх часів добували з болотяної руди, плавлячи її спочатку в земляних печах а пізніше — у звичайних печах житлових будинків. З VIII ст. з'явилася досконаліша споруда — домниця, найпростіший вид доменної печі. Заповнюючи домницю деревним вугіллям та подрібненою рудою і подаючи в неї за допомогою спеціальних шкіряних міхів кисень, одержували так звану крицю — метал зі шлаками, окалиною та іншими домішками. Неодноразово куючи крицю, таким чином очищали її та одержували чистий метал. У XVI-XVIII ст. залізо виплавляли на руднях. Це був комплекс виробничих будівель, оснащених ливарним устаткуванням — домницею, ковальськими міхами, горнами, механічними молотами. З XVIII ст. почалося освоєння покладів залізних руд на Півдні у районі Бахмута, з'явилися нові елементи технології ливарницького процесу — кошниці, сковороди та ін. Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. виник ряд металургійних заводів, де виробляли чавун, шинне залізо, відливали опори для ліхтарів, грати, залізні двері. Заводське залізо поступово витіснило крицeve і народні способи його одержання.

МИСЛИВСТВО — полювання на диких коней, мускусних биків, носорогів, мамонтів, оленів на території України було поширене ще в епоху палеоліту. **М.** посідало важливе місце у житті населення Київської Русі, коли дичину добували вже за допомогою різноманітних пристроїв — тенет, пасток. Багатство української фауни створювало широкі можливості для **М.** Однак упродовж XVIII

ст. промислове **М.** поступово звелось нанівець. На цей час був майже повністю винищений ряд звірів (ведмеді), суттєво зменшилася кількість вовків, бобрів та інших диких тварин. УХІХ ст. об'єктами промислу поряд із вовком були лисиця, заєць. Видра, куниця, байбак та деякі інші звірі, а також дикі птахи — качки, гуси, дрофи, глухарі, тетереви, рябчики, куріпки тощо. На оленів, козуль та диких кабанів у Карпатах та на Поліссі полювали здебільшого поміщики. Щодо форм **М.**, то стало переважати використання цілого арсеналу капканів, зазубів, рожнів, силець, перевісищ. Велику дичину — лосів, оленів, кабанів — здобували також із застосуванням ловчих ям (западниць). Подекуди зберігалися й раніші форми полювання: переслідування звіра (верхи на коні зі списом), підкрадання до дичини (наприклад, до дроф та стрепетів під прикриттям колісного передка зі встормленими в нього гілками), приманювання куріпок за допомогою спеціальних пищиків — вабиків тощо. Застосовувалась і вогнепальна зброя. Своєрідним видом полювання з рушницями, до якого вдавалися заможні люди, був нічний виїзд по вовків на запряжених у сани конях. За приманку використовувало поросся, котре верещало. Наприкінці ХІХ — початок ХХ ст. значення **М.** як традиційного заняття українців суттєво зменшилося, воно набуло здебільшого спортивних рис.

ОБРОБКА ШКІРИ — вичинка шкіри волів та коней, з якої шили взуття, була відома на Україні під назвою *чинбарство* (на Західній Україні — *гарбарство*); вичинка шкіри овець для одержання овчини називалась *кушнірством*. У чинбарстві розрізнялося ще *лимарство* — вичинка шкіри-полуфабриката, так званої сириці, яка йшла на виготовлення зброї та інших господарських виробів. Разом із *шевським ремеслом* — пошиттям взуття, а також *кожухарством* та *шапкарством* вони склали групу традиційних шкіряних промислів і ремесел українців.

ОБРЯДОВА СИМВОЛІКА КОСТЮМА — ознаки, які відображають широкий спектр духовних традицій народу, його світоглядних уявлень та норм обрядової поведінки. Обрядовими символами виступали окремі компоненти костюма: хустка або рушник на сватанні, крижмо на родинях, біла (чорна) хустка на похороні. Вони мали захистити людину від злих сил, принести добробут, здоров'я, кохання. Магічною силою, як вважалося, володіли

речі, виготовлені спеціально для того чи іншого обряду власними руками. Символічне значення мали обов'язкові дарунки — чоботи, які зять дарував тещі, та намітка — подарунок свекрусі від невістки.

Обрядова функція одягу виявлялася у специфічних способах його використання. Нерідко йшли навіть на свідоме порушення норм пристойності. Своєрідною формою ігнорування етичних норм була архаїчна традиція часткового, а інколи й повного оголення, яке допускалося в обрядових діях. Ритуальне оголення символізувало дві протилежні тенденції: зближення людини з нечистою силою і водночас захист від неї. Роль обрядового символу часто виконувала кольорова гамма одягу. У весільному костюмі споконвічно домінував червоний колір. Інколи семантика кольору змінювалася. Стабільність способів забезпечення обрядових функцій одягу сприяла перетворенню деяких із них на етнічні символи.

ПЛЕТІННЯ — кустарний промисел по виготовленню господарсько-побутових та художніх виробів з різноманітної еластичної сировини. На Україні має багаті й давні традиції, особливо на Поліссі. Як сировину для **П.** використовували лозу, кору певних дерев, насамперед молоді липи (лико) та берези (береста, луб), верболоз, хвойну та дубову скіпку, коріння ялини, сосни тощо. Із дранки — тонких фанероподібних дощочок, які відщеплювали від товстих колод, ретельно обстругували і розпарювали у печі, гнули короби для сівби — сіяники. З вужчих і тонших смужок дранки, дуба, лика плели різноманітні кошелі та кошики. Їх робили із лози з корю (сіре плетіння). Способом **П.** виконували стіни клунь, хлівів та кошар, живоплоти тощо. З лози та інших матеріалів плели рибальське знаряддя. Відомо кілька технік **П.**, найбільш поширені з них: спіральна і хрестоподібна. Менш застосовувалися складніші квадратна та рядова техніки. З кінці XIX ст. поширилося **П.** ажурною та вірвовочною техніками. Вироби українських майстрів **П.** відзначилися чистотою і тонкістю роботи.

ПТАХІВНИЦТВО — розведення і вирощування домашньої птиці. Це були, звичайно, кури, а також гуси, качки чи індики, яких випасали діти. Особливо славилася птахівництво Чернігівщини, звідки восени птицю вивозили вагонами. Існували вивірені багатовіковим досвідом способи догляду за самками, що висиджували яйця, спеціальні раціони для ніжних і кволіх пташенят тощо.

РЕГІОНАЛЬНА СПЕЦИФІКА КОСТЮМА — передається символами, які належать до числа етнічних, але сприймаються як такі лише певною частиною нації. Утворенню регіональних особливостей сприяли відмінності історичного, економічного та соціального розвитку українських земель, своєрідність природно-кліматичних умов, різні за характером міжетнічні зв'язки. В результаті цього народний костюм українців побутував як низка регіональних комплексів (Середнє Подніпров'я, Полісся, Поділля, Південь, Карпати й Прикарпаття, Полтавщина та Слобожанщина), кожен з яких мав свої локальні варіанти. Ознаками **Р.с.к.** є особливості окремих його видів (конструктивні, декоративно-художні, знакові), способи їх носіння і костюми в цілому. Найчастіше це традиції декоративно-художнього вирішення одягу. Слід відзначити своєрідність крою деяких його компонентів.

РИБАЛЬСТВО — у заняттях українців посідало другорядне місце, хоча у Дніпрі й Дністрі з їхніми притоками й багатьох інших річках та озерах, Чорному й Азовському морях у давніші часи виловлювалася значна кількість риби і для певної частини населення **Р.** було основним заняттям. На Поділлі, Волині та у Східній Галичині починаючи з XIV ст. робили греблі й гаті та створювали штучні водоймища для розведення риби. Рибний промисел багато важив у житті запорізьких козаків, які солили й в'ялили спійману рибу та вивозили її в бочках далеко за межі Запоріжжя. Із залюдненням південноукраїнських земель і виходом до Чорного моря на його берегах виникли риболовецькі компанії та заводи. На них працювали артілі рибалок, що добували велику кількість риби, причому цінних порід — севрюгу, осетра, судака, а також оселедців, бичків, камбалу, лящів, рибця, вирозуба, тарань тощо. Чумаки везли солену й в'ялену рибу в центральні та північні райони України. Оселедці й тарань були неодмінним товаром на українських ярмарках. Селяни й городяни запасали рибу на пости, оскільки вона становила найважливіший компонент пісної їжі. На кінець XIX ст. рибні запаси України різко зменшилися. **Р.** поступово набувало допоміжного значення в господарстві, стаючи для населення не більш як способом проведення дозвілля.

СВИНАРСТВО — на Україні ця галузь тваринництва має давні традиції. Раніше **С.** мало екстенсивний характер, а з порід переважали

місцеві чорнобурі довговухі та коротковухі свині. За пізнішої інтенсивної форми **С.** тварин стали утримувати у приміщеннях — свинарках, сажках, випускаючи лише час від часу на двір чи вулицю без особливого догляду. Тоді ж поширилася порода білих англійських свиней; українських степових.

СКОТАРСТВО — утримання худоби давало, крім м'ясних, молочних продуктів та вовни й шкіри, можливість селянинові одержувати гній для удобрювання ланів. Особлива увага здавна приділялася розведенню *корів, волів*, оскільки до другої половини XIX ст. їх використовували як основну тяглову силу. Великого значення надавали *конярству й вівчарству*. Залежно від природних та соціально-економічних умов існувало кілька способів утримання худоби влітку. У зоні Лісостепу і частково Полісся переважала *вигінна форма* випасу худоби з наймом чабана, обрядами і звичаями першого вигону худоби на пасовисько. На Поліссі поряд з нею побутувала *відгінна форма*. Доглядаючи худобу протягом віків, українці виробили чимало раціональних норм її утримання, годівлі. Загони, хліви, стайні, кошари вчасно прибирали, як підстілку використовували житню або пшеничну солому. Особливо пильно доглядали за молодняком.

СМОЛОКУРІННЯ — промисел, яким селяни спочатку займалися для задоволення власних потреб (зі смоли виготовляли скипидар; дьоготь використовувався для змазування коліс, при вичинці юхти, у народній медицині та ветеринарії), пізніше — як певним ремеслом з метою збуту. У XIX ст. смолу добували на заводах у спеціальних цегляних печах. Смолокурні заводи з вдосконаленими печами існували на Поліссі аж до середини XX ст.

СОЦІАЛЬНА СИМВОЛІКА КОСТЮМА — ознаки соціального статусу, що проявлялися у здатності одягу об'єднувати чи роз'єднувати людей. Тому нерідко соціальні символи виконували роль етнічних. Костюм заможних людей зазнав помітного впливу європейської моди, престижнозначущі елементи якої стали виступати як соціальні стимули.

Знаком соціальної диференціації була частота переміни костюма, а також наявність костюмів, різних за призначенням. Заможними вважалися ті, хто мав по декілька комплексів одягу на кожного члена сім'ї; у сім'ях середнього достатку було по два комплекси — буденний та святковий. Серед бідноти нерідко практикувалося носіння окремих видів одягу та взуття по черзі окремими членами сім'ї.

Символом соціального стану була якість тканин, з яких пошитий одяг. Соціальні відмінності позначалися на кількості та способах виконання декоративно-художніх прийомів, кількості та якості доповнень прикрас тощо.

С.с.к. не пов'язана з його внутрішніми властивостями і досить часто визначалася особливостями його включення у ту чи іншу соціальну ситуацію. Одяг людини та її місце у соціальній драбині, співпадаючи в загальних рисах, могли й не бути тотожними. Тому знаки соціальної градації костюма не мають тієї чіткості й однозначності, яка характерна для інших його ознак.

СТАТЕВА ЗНАКОВІСТЬ КОСТЮМА — народна етика вимагала розрізнення одягу дорослих людей за ознаками статі. Матеріал та типи крою давали можливість створювати конструкції, які лише в загальних рисах наближалися до фігури людини. Тому нерідко одяг для людей різної статі відрізнявся насамперед розмірами. Щоб уникнути цього, своєрідні «базові форми», утворювані прямокутниками чи трикутниками, урізноманітнювали вставними клинами.

СТЕЛЬМАСТВО — деревообробний промисел, пов'язаний з виготовленням транспортних засобів — возів і саней, а також коліс, полоззя, дуг тощо. Крім традиційного столярного інструмента, стельмахи широко користувалися вже згаданою коловороткою (звичайно при виготовленні округлих ступиць). Специфіка **С.** полягала у тому, що матеріал для гнуття ободів, дуг, полоззя заздалегідь розпарювали у спеціальному приміщенні — парні. Відомий був давніший різновид парні: так звана суха парня — неглибока яма з вогнищем, що курилося, покрита дерном, зверху якого клали підібраний для гнуття матеріал.

СТОЛЯРСТВО — вид деревообробного промислу; виготовлення хатнього начиння — лав, ослонів, скринь, столів, табуреток та стільців, мисників, ліжок, а також віконних рам та рамок для вуликів, дерев'яних частин борін та плугів тощо. Серед інструменту українських столярів було багато давніх знарядь — сокира, тесло, стамеска, молоток, свердло та ін. Пізніше він поповнився столярним верстатом, рубанком, фуганком. Округлі вироби (колони для церков і ганків, деталі прядок, веретен, дитячі іграшки) столяри виточували на найпростішому токарному верстаті

(коловоротичі). Для вимірювань застосовували розміряч, косинець, отримач. Із появою на дерев'яних виробках залізних деталей з'явилися різного діаметра гайкові ключі.

ТЕСЛЯРСТВО — один із найбільш масових деревообробних промислів; зведення житлових та інших споруд, господарських будівель тощо. Зрубані дерева обтесували здебільшого вручну різного виду сокирами й розпилювали на колоди. Уздовж колод знизу долотами видовбували поздовжні пази, а по кінцях — зарубки. За допомогою простого, але ефективного знаряддя — *драчки* — колоди щільно з'єднували у зруб. У ХУІІ ст. майстрами-теслями було зведено багато унікальних споруд, зокрема відомий Новомосковський собор, фортифікаційні козацькі укріплення, що викликали подив іноземних фахівців. Із поширенням на Україні заробітчанства сільські теслі й столяри, об'єднуючись в артілі, будували водяні млини та вітряки, зводили церкви, монастирі та інші монументальні споруди. Традиції народного **Т.** досьогодні зберігаються у сільському будівництві.

ТКАЦТВО — усталений комплекс технічних прийомів та знарядь праці, які склалися протягом століть по виготовленню ткацької сировини (льону, коноплі, вовни). Незважаючи на розвиток фабричної промисловості наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. домашнє ткацтво було поширене у сільській місцевості на території України. На початку ХХ ст. стали застосовувати нетрадиційні види сировини: бавовняну та паперову пряжу, а в західних регіонах — металеву сріблясту нитку — сухозлітку.

ТРАДИЦІЙНИЙ ОДЯГ УКРАЇНЦІВ — комплекс одягу, що виділяється декоративною мальовничістю, яка відбиває високий рівень культури виробництва матеріалів для одягу, створення його різноманітних форм, володіння багатьма видами й техніками оздоблення. Водночас народному одягу притаманна варіативність. Найбільш помітними були відмінності у костюмі, що побутував на Лівобережжі та Правобережжі, Слобожанщині та Поділлі, Подністров'я, Карпат, Полісся та Півдня України. Найстійкішим щодо збереження традицій був одяг сільського населення. Багато його різновидів широко побутували до початку ХХ ст. За способом виготовлення одяг українців, як і інших народів, розподіляється на шитий і незшитий. Останній, давніший, виготовляється з одного або декількох шматків матеріалу, огортає стан, драпірується в різні

способи, утримується на тілі за допомогою зав'язок, булавок, поясів. Деталі шитого одягу скріплюються швами. Він є глухий або розпашний, різний за кроєм. За розташуванням на стані людини одяг в основному роподіляється на натільний, нагрудний та стегновий (поясний). Одяг буває верхній та нижній. Останній розподіл залежить від кліматичних та сезонних особливостей, а також від традицій носити певний набір одягу в хаті чи на вулиці, в будень чи на свята. Єдиним видом натільного жіночого і чоловічого народного одягу на Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. була полотняна сорочка. До нагрудного одягу належать: *кеттар*, *керсетка*, *лейбик* (*бруслик*, *катанка*, *горсет*), *юпка* (*куртка*, *кохта*). Жіночий стегновий (поясний) одяг: *запаска*, *плахта*, *горботка*, *спідниця* (*андарак*, *літник*, *димка*, *фартух*, *шорці*). Чоловічий стегновий одяг: штани, що шилися кроями: ромбоподібним, прямокутним, трикутним, безклинним. (*гачі*, *ногавиці*, *холошині*, *шаровари*). Верхній одяг мав різновиди: осінньо-весняний, зимовий та плащовий (*відлога*(*затулок*, *кобка*, *каптур*, *бородиця*); *гугля*, *гуня*, *жупан*, *капота*, *керея*, *кожух*, *кожушанка* (*хутрянка*, *хутро*, *шушун*), *кунтуш*, *курта* (*куртина*, *куртка*, *чекмінь*), *манта*, *опанча*, *свита*, *сердак* (*петик*), *халат*, *чемліт*, *черкеска*, *чуга*, *чімарка*, *шушун*, *юпка*).

ХАТА — загальнопоширена на території України назва житлової споруди. Поряд із цим терміном у західних районах побутували назви: *хижа*, *халупа*, на Лівобережжі — *бурдей*, *землянка*, а підвищене — *верхова хата*, *горішня хата*, *горішник*. Бідняцька хата гуцулів та бойків Карпат також мала назву *бурдей* (*бурдій*). Українська **Х.** пройшла багатівіковий шлях розвитку від однопільних до дво-, три-, та багатоподільних споруд, яким були притаманні яскрава зональна виразність, локальна специфіка, різноманітність планування тощо. Поруч із повсюдним поширенням двопільного житла, яке складалося з **Х.** та неопалюваних сіней, у північно-східних районах на початку ХХ ст. з'явилися споруди, в яких обидва приміщення мали печі, а на Закарпатті двоподільне житло об'єднувало в собі два незалежних приміщення, кожне з яких мало зовнішній вхід (хата й кліть), причому лише перше опалювалося піччю. Ускладнення двоподільного житла на Поліссі та Слобожанщині відбулося за рахунок або виділення в сінях ще однієї житлової кімнати з піччю (теплушки, теплухи, кухні), або повного перетворення сіней на тепле приміщення. У другому

випадку вхід влаштовували безпосередньо з вулиці у так званий прихаток, а заможні господарі прибудовували перед вхідними дверима ще й сінці, ганок. Найбільш поширеною на Україні наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. була триподільна **Х**. багатьох варіантів.

ЧУМАЦТВО — самобутнє громадське утворення українського народу, що виникло на основі торгово-візницького промислу. Перші згадки про такий промисел датуються ХУ ст., але сама назва «чумак» уперше фіксується документами ХУІІ ст., зокрема актовими книгами Полтавського городского уряду за 1665 р. Прабатьківщиною чумацтва була Середня Наддніпрянщина, зокрема Запорізька Січ, через які проходив головний чумацький (соляний) шлях. Адже основним промислом давніх чумаків була торгівля сіллю, котру вони привозили з Криму та чорноморських лиманів. Тому чумаки спочатку називалися солениками. Мали вони і локальну назву — коломийці; це та їхня частина, котра їздила по сіль до Галичини, зокрема Коломийщини.

Навчально-методичне видання

Словник етнографічних (етнологічних) понять і термінів:
Довідник / Укладач Л.І.Шаповал. — Полтава, 2009. — 178 с.

Комп'ютерний набір і коректура - Лахно В.І.
Верстка та макетування - Лахно О.П.
Літературний редактор -

Підписано до друку .10.2009 р.
Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 10,1.
Наклад 100 прим. Зам. №201.

(с) Л.І.Шаповал, 2009

